

Pap Milán

KÁDÁR DEMOKRÁCIÁJA

POLITIKAI IDEOLÓGIA ÉS TÁRSADALMI UTÓPIA
A KÁDÁR-KORSZAKBAN

RS.

M.GY.

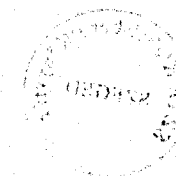

NEMZETI KÖZZSOLGÁLATI EGYETEM
MOLNÁR TAMÁS KUTATÓ KÖZPONT

X 228069

PAP MILÁN

Kádár demokráciája

Politikai ideológia és társadalmi utópia
a Kádár-korszakban

Nemzeti Közzszolgálati Egyetem
Molnár Tamás Kutató Központ

Budapest, 2015

A borítón a Felvonulási téri dísztribün látható,
az 1962. április 4-i katonai díszszemle alkalmával
(A kép forrása: FORTEPAN / Adományozó: Lencse Zoltán)

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001127353

Szakmai lektor:
Dr. Szabó Márton
MTA TK Politikatudományi Intézet

X 228069

Kiadja: NKE Szolgáltató Nonprofit Kft.
Felelős kiadó: Hegyesi József ügyvezető igazgató

Szerkesztette: Ficsúr József

Kiadói szerkesztő: Jordán Gergely
Borítóterv: Kilián Zsolt

Nyomdai előkészítés: Tordas és Társa Kft.
Nyomdai munkák: NKE Szolgáltató Nonprofit Kft.

© Pap Milán, 2015

ISBN 978-615-5527-54-8

Szüleimnek és Annának

Tartalom

Fogalom, politikai nyelv, ideológia	15
Fogalomtörténet: módszertani iskolák és a hazai tapasztalatok	15
Az ideológia nyelve és foglmai	22
Ideológia és a Kádár-rendszer	30
Közelítések a Kádár-rendszer ideológiájához	31
Ideologizáló (párt)értelmiség nyilvánossága	37
„Normalizáció” és reform. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma	41
A hruscsovi vízió és az új magyar szocializmus	42
Szocialista demokrácia mint hatalompolitikai fogalom	45
A szocialista demokrácia társadalmisítása	51
Szocialista demokrácia és szocialista tudat	55
A szocialista demokrácia mintázata a Kádár-rendszerben	58
„Paraszt-demokrácia”. Szövetkezeti demokrácia a Kádár-korszakban	60
Parasztpolitika és termelőszövetkezetek 1956 után	60
Szövetkezeti demokrácia: elvek, célok, intézmények	64
A vidéki társadalom átalakítása	70
Új rend vidéken	73
„Tanácsdemokrácia”. Helyi demokrácia a Kádár-korszakban	75
A nemzeti bizottságoktól a harmadik tanácstörvényig: történeti bevezető	75
Igazgatás és társadalmisítás	79
A fejlesztés irányai és irányítása	90

„Munkásdemokrácia”. Üzemi demokrácia a Kádár-korszakban	94
Munkásrészvétel és az üzemi demokrácia kísérletei	95
Üzemi demokrácia és tudományos ideológia	102
A szocialista vállalat terhei	114

Az érdekek és a harmónia társadalma.

A szocialista demokrácia politikatudományi koncepciója	118
A „fejlett szocializmus” és az ideológiai harc	119
Szocialista demokrácia mint politikai program	123
Társadalomkép és politikatudomány	126
A „fejlett szocializmus” demokráciája: vezetés, érdekek, tudat	131
Az utópia és a hatalom centruma	141

Epilógus: Demokrácia, jelző nélkül	145
--	-----

Összefoglalás: demokrácia vagy diktatúra?	151
---	-----

Források	157
----------------	-----

Az itt következő értekezés olyan perspektívából kívánja vizsgálni a diktatórikus alapokra építkező, majd egyre inkább felpuhuló Kádár-rendszert, amelyben a szocialista demokrácia problémája központi helyet foglal el. Abból indul ki, hogy a szocialista demokrácia mint politikai fogalom, központi és rendszerszervező pozícióval bírt a Kádár-korszak politikai nyelvében, és arra kíváncsi, hogy egy diktatúrának miért is volt szüksége a demokrácia, a demokratikus elv folyamatos hangoztatására, illetve ez milyen módon és milyen irányban változtatta meg a rendszer jelenéről és jövőjéről szóló politikai gondolkodást. Természetesen nem állítom, hogy a Kádár-korszakban demokratikus politikai rendszer működött volna Magyarországon. A korszak demokráciafogalma, legtöbbször szocialista demokráciaként, vagy egyéb jelzős szerkezetben, azonban egy olyan eszmei alakzat feltárásának kiindulópontja lehet, amely túlmutathat önmagán: a párt és a párthoz közeli szocialista értelmiség társadalmi és politikai helyzetértékelését és elvárásait jelenítheti meg. Jelen írás az elmondottak miatt nem kíván élni a demokrácia valamely normatív fel fogásával.¹ A demokráciára mindenekelőtt a huszadik századi politikai és társadalmi átalakulások eszmei mozgatórugójaként tekint,² ezen túl pedig olyan nyelvi alakzatként fogja fel, amely bizonyítottan képes a folyamatos megújulásra, a politika nyelvi innovációinak katalizátoraként.³

Munkám fogalomtörténeti indíttatású írás, bár tisztában van a fogalomtörténeti módszer korlátaival is: a fogalomtörténeti iskolák és projektek érdeklődésének középpontjában leginkább a modernség kialakulásának korszaka

¹ Könyvtárnyi az irodalma a demokráciaelméleteket összefoglaló munkáknak, a modern dilemmákhoz a következő összefoglalók lehetnek segítségünkre: Frank CUNNINGHAM: *Theories of Democracy. A Critical Introduction*. Routledge, London & New York, 2002; Ian SHAPIRO: *The State of Democratic Theory*. New York & Oxford, Princeton, 2003; David HELD: *Models of Democracy*. Third Edition. Polity Press, Malden MA & Cambridge, 2006.

² Jan-Werner MÜLLER: *Contesting Democracy: Political Ideas in the Twentieth-century Europe*. Yale University Press, New Haven CO & London, 2011.

³ David COLLIER – Steven LEVITSKY: *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*. *World Politics*, 49 (1997)/3, 430–451.

áll, azaz a XVIII. század szellemi fejleményei és a XIX. század első felének változásai a politikai-társadalmi fogalmak terén. A XX. századi ideológiák jórészt kívül esnek ezen az érdeklődésen. Ezért a bevezetés első fejezetében (*Fogalom, politikai nyelv, ideológia*) a fogalomtörténeti módszer és a kurrens irányzatok feltérképezése után egy olyan módszertant mutatok be, amely az ideológiák és fogalmaik múlt századi átalakulásaira reagált. Michael Freeden e konceptualista ideológiatörténetnek nevezhető módszertani eljárásait⁴ követem a szocialista demokrácia elemzése során. Ez azt jelenti, hogy bár a szocialista demokrácia és segédfogalmai tárgyalása kapcsán utalok a szovjet eredetre, elsősorban nem a fogalmak genealógiájára és különböző kommunista kultúrák által való nyelvi átvételre, hanem a vizsgált fogalmak által kibontakozó ideológiai diskurzusokra vagyok kíváncsi. A bevezetés következő részében (*Ideológia és a Kádár-rendszer*) a freedeni elemzés előnyeit állítom szembe a Kádár-rendszer ideológiáját érintő, vagy leíró szakirodalommal. Itt igyekszem megindokolni, hogy elsősorban miért is az értelmiségi beszéd, illetve a választott forráscsoport (pártfolyóiratok), az, amelyet az ideologizálás jelenségének vizsgálata kapcsán választottam.

Az így vizsgált szocialista demokrácia egyaránt értelmezhető hatalompolitikai, rendszer-, illetve mozgásfogalomként. Az elemző-történeti fejezetekben e három szemantikai keretben szeretném bemutatni a szocialista demokrácia ideológiáját. A fogalom szemantikai gazdagodását a Kádár-korszak történéseinek időrendjében követem: a hatalompolitikai keret megszilárdulása után a szocialista demokrácia egyaránt értelmeződik a szocializmus társadalompolitikai rendszerének intézményeiként és mechanizmusaiként, valamint a szocialista társadalom jövőképeként.

A harmadik fejezetben (*„Normalizáció” és reform. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma*) az első, hatalompolitikai értelemben kifejtett szocialista demokráciáról lesz szó. A hatalmi tényező a fogalom magját alkotja, amennyiben a szocialista demokráciát a magyar szocializmus viszonyai között a népakarat kifejeződéseként fogják fel, amelynek letéteményese a párt. A szocialista demokrácia tehát nem az érdekek és akaratok aggregált kifejezésére épít, hanem az objektív tudatot hordozó párt(vezetés) tudására és vezetési képességeire. A szocialista demokrácia így válik társadalomtervezési folyamattá, és ebben a folyamatban a párt a felhatalmazott a tervezés munkálatainak végrehajtására. Az 1956-os forradalom után a szocialista demokrácia fogalmának e hatalompolitikai magját rögzítik, kapcsolatba hozva az alapvető hatalmi in-

tézmények, mint az igazságszolgáltatás és a politikai vezetés fogalmaival. Ez egy olyan folyamatot jelent, amely során a poszt-totalitárius kádári ideológiában újradefiniálják az egyes fogalmakat, illetve az újradefiniált fogalmak szemantikai mezejébe új fogalmi elemeket építenek be. Az ideológiai diskurzus ezáltal folyamatosan gazdagodik.

Ugyanakkor a fogalmakat nemcsak újradefiniálják és új szemantikai mezőbe rendezik, hanem differenciálják, finomítják is. Ez együtt jár az intézményesülés folyamatával: a fogalmak mentén a szocialista állam régi-új intézményeit⁵ hozzák létre, mint a Hazafias Népfrontot a szövetségi politika letéteményeként, az üzemi tanácsokat a munkahelyi demokrácia fórumaként, a társadalmi munkát az önkéntes állampolgári részvétel lehetőségeként. A szocialista demokrácia intézményesülésével különböző fogalmi mezők alakulnak ki, amelyek lefedik a szocialista társadalom életének tereit. A negyedik (*„Parasztdemokrácia”. Szövetkezeti demokrácia a Kádár-korszakban*), az ötödik (*„Tanácsdemokrácia”. Helyi demokrácia a Kádár-korszakban*) és a hatodik fejezetben (*„Munkásdemokrácia”. Üzemi demokrácia a Kádár-korszakban*) azokról a fogalmi mezőkről lesz szó, amelyek megfelelnek a marxizmus-leninizmus dogmatikájának, illetve kulturális sajátosságaik révén is kapcsolódnak a szocialista demokrácia rendszerébe. A fejezetek egyaránt érintik a mezőgazdaságból élő vidék, a lakóhelyi közösségek és a munkahely „demokratizálásának” témáját.

Az ideológia mindeközben változáson megy keresztül, amelyet többször is hangsúlyozunk majd. A hatvanas évek elejétől az ideológia egyre inkább a tudományos társadalomszervezés felé mozdul el, amely nem látványos propagandában és tömegmozgalmakban nyilvánul meg, hanem a társadalompolitika eszközévé válik. Az ideológia demobilizációja a korszakban nem csak a keleti blokkban érvényes, a jóléti állam eszméje hasonló fordulatot jelez Nyugaton is. Pierre Rosanvallon francia eszmétörténész szerint, mivel az állami gondoskodás és a társadalmi szerződés fogalma egy újfajta viszonyt jelent a politika és a társadalom között a háború utáni korszakban, a jóléti állam gyakorlata a jogok és javak redisztribúciójának egyre kifinomultabb politikájává válik, szándékában pedig a társadalmi-ideológiai konfliktusok elsimítására törekszik.⁶ A Kádár-rendszerrel kapcsolatban is a társadalmi kompromisszum él a köztudatban, ugyanakkor, ha a kádári ideológiára tekintünk, azt kell látnunk, hogy, ugyan a jóléti intézkedések valóban a hatalom megtartását és a nyugalom fenntartását szolgálták, ám a szocializmus és kommunizmus építé-

⁴ Michael FREEDEN ideológiáfelfogását egy korábban megjelent tanulmányomban az itt leírtaknál bővebben elemeztem: PAP Milán: *Politikai gondolkodás mint ideológia. Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata = Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete*, 2014. Szerk. EKERT Mária – MOLNÁR Attila Károly. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest, 2014, 7–23.

⁵ A kádári szocializmus politikai-társadalmi intézményeinek már megvolt az előképe a magyarországi szocializmus 1956 előtti történetében. A hatvanas évektől kezdve ezeket az intézményeket azonban új „tartalommal” töltik meg, miután a szocialista demokrácia intézményeiként a kádári társadalomszervezés részeit képezik.

⁶ Pierre ROSANVALLON: *The New Social Question: Rethinking the Welfare State*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 2000; Pierre ROSANVALLON: *A gondoskodó állam és a szociális állampolgárság = Pierre ROSANVALLON: Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Ford. Lakatos Ágnes. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 145–168.

sében csak átmeneti szerepet szántak az így értett „társadalmi szerződésnek”. A hosszú távú elképzelés szerint az átmeneti időszakban alakulhat ki a szocialista tudattal rendelkező, szocialista életformát élő közösségi ember. Az egyes fejezetekben szó lesz majd ezekről, a tudományos ideológia leginkább utópikus elmeit jelentő elképzelésekről is.

Az ideológia és a tudományos nyelv szimbiózisa egy új politikai gondolkodást teremt, többnyire szovjet mintára: a tudományos módszereket és eredményeket egy távolabbi szocialista jövő utópiájának rendelik alá. A hetedik fejezetben (*Az érdekek és a harmónia társadalma. A szocialista demokrácia politikatudományi koncepciója*) e tudományos ideológia szemléletéről lesz szó, amely a társadalomra és a politikára egy rendszerként tekint, és a szocialista demokrácia mechanizmusait írja elő e rendszer fennakadásmentes működéséhez. A „fejlett szocializmus” ideológiájában a differenciált rendszerszemlélet nemcsak a technológiai újításokat, hanem a politikai-társadalmi működést is érinti. A szocialista demokrácia által tökéletesedő rendszer egyes elemeinek autonómiájában is az egységet képviseli. Az elképzelés szerint a szocialista társadalom tagjai „összefejlődnek” és létrehozzák, az osztályharc és osztálydiktatúra korszaka után, a társadalom harmonikus együttélését. A szocialista politikatudomány, a társadalmi harmónia tanaként jelenik meg, amely a rendszer tökéletesítését a tudományosan megalapozott reformokban látja.

Ennek az utópiának vet véget a nyolcvanas évek válságperiódusa. A demokrácia kérdése ugyanis, a vezetés elégtelensége és csőd közeli állapota miatt, újra a politikai hatalom szívében jelentkezik. A reformot ettől kezdve csak a párt megújításával, majd a vezetés megszilárdításával vélik véghez vihetőnek. A nyolcvanas években, e vitákban és harcokban, melyeknek egyre intenzívebb szereplői az ellenzéki mozgalmak, a társadalomtervezés már nem része a diskurzusoknak. A politika nyilvánossága, a politikai harcok láthatóvá tétele, a nyolcvanas évek végi társadalmi re-politizálódás véget vet az utópikus jövőképek tudományos megfogalmazásának. A szocialista demokrácia mint társadalomszervezési elv felbomlását mutatja be röviden a nyolcadik fejezet (*Epilógus: Demokrácia, jelző nélkül*), amely egyúttal a jelző nélküli demokrácia eszméjének kibontakozására is igyekszik rámutatni.

A demokrácia kommunista megfogalmazásai közötti feszültség a (proletár)diktatúra elméleti szerepének megfogalmazásából ered, és a szocialista demokrácia végső dilemmái is a diktatúra és demokrácia viszonyának felfogásaiba torkollanak. Mint azt látni fogjuk, a demokrácia olyan felfogásáról lesz szó, amely az egyéni szintű participációt előnyben részesíti, de meghúzza a politizálás, tehát a társadalmi rend vitathatóságának és a politikai konfliktus lehetőségének határait. Utóbbi kérdéseket taglalja az utolsó, összefoglaló fejezet (*Összefoglalás: demokrácia vagy diktatúra?*).

*

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak akik, tanácsaikkal, kritikai megjegyzéseikkel, kérdéseikkel hozzájárultak e szöveg megszületéséhez. Könyvem nem más, mint politikatudományi doktori disszertációm szerkesztett változata. Ezért első helyen Szabó Mártonnak, doktori témavezetőmnek mondok köszönetet, a támogatásért és odafigyelésért. Az általa vezetett Politikai Diskurzuselméleti Kutatócsoport tagjai tevékenyen hozzájárultak a szöveg egyes pontjainak világosabbá tételében. Személyes köszönetet szeretnék mondani az elmúlt évek hasznos szakmai javaslataiért, a szöveg egyes részeihez vagy teljes változathoz fűzött megjegyzéseikért Bezsenyi Tamásnak, Gyulai Attilának, Horváth Szilviának, Illés Gábornak, Kiss Balázsnak, Koroncai Andrásnak, Nagy Ágoston Balázsnak, Pál Gábornak, Szűcs Zoltán Gábornak és Takács Ádámnak. Külön ki szeretném emelni azokat az inspiráló és egyben gyakorlati tanácsokat, amelyeket barátomtól, Nagy Ágostontól kaptam. A Nemzeti Közzolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központjának ösztöndíja lehetővé tette munkám lezárását, az ösztöndíjért Molnár Attila Károlynak tartozom köszönettel. Témámat számos hazai és külföldi konferencián, illetve kutatócsoportban előadhattam, egyes részeit hazai folyóiratokban (*Korall, Múltunk, Politikatudományi Szemle*) publikálhattam. A hozzászólói, szerkesztői visszajelzések rendkívül hasznosnak bizonyultak. Végül szüleimnek szeretném megköszönni önzetlen támogatásukat, és ugyanezért vagyok hálás Annának is, aki sokat dolgozott azon, hogy írásom elnyerje végső formáját.

Fogalom, politikai nyelv, ideológia

A huszadik századi filozófia nyelvi fordulata, melynek két egymástól eltérő változatát Wittgenstein és Heidegger képviselték kései korszakukban, a hatvanas-hetvenes évek folyamán elérték a történet- és társadalomtudományokat is. Az eszmetörténet számára a nyelvi fordulat új kezdetet indukált, mely a három nagy európai eszme- és kultúrtörténeti iskola létrejöttét segítette. Persze nem a nyelv vizsgálata jelentette elsődlegesen az újdonságot, az a korábbi szellem- és eszmetörténeti hagyományokat is meghatározta, hanem a nyelv mint kontextuális keret használata. A Wittgenstein utáni analitikus nyelvfilozófia (J. L. Austin, Searle) elméleteire alapozó cambridge-i eszmetörténészek, a nietzschei-heideggeriánus posztmodern kontextusban kialakuló francia posztstrukturalista mentalitástörténet vagy a heideggeri-gadameri hermeneutika nyomában járó német fogalomtörténet a maga nemében forradalmi újítást jelentett a korábbi pozitivista, majd strukturalista eszmetörténeti tradíciókhoz képest.

Fogalomtörténet: módszertani iskolák és a hazai tapasztalatok

A három irányzat közül a német tradíciókkal rendelkező fogalomtörténet, szemben a másik két iskola kimagasló individuális teljesítményeket felmutató lazább jellegével, mára tudományos „mozgalommá” vált, melynek kutatói különböző nemzetközi hálózatokon és együttműködésen keresztül bizonyítják a fogalomtörténeti módszer egyre szélesebb körű elfogadottságát. A fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) a társadalmi alapfogalmak történeti leírására vállalkozó, többé-kevésbé önálló diszciplína. Mai formájában elsősorban Reinhart Koselleck nevéhez és az általa is szerkesztett, a német történelem alapfogalmait szótárszerű rendben leíró *Geschichtliche Grundbegriffe* kiadásához köthető. Koselleck és munkatársai számára a fogalmak története nem pusztán a szóhasználat átalakulását jelenti, hanem az a konstruktivista elképzelés az alapja, mely szerint a társadalmi valóságot a róla szóló beszéd, a viták és verbális kon-

venciók útján alkotjuk meg. A fogalmak ebből a szempontból a társadalmi tapasztalat csomópontjai, melyek vizsgálatával kibontakozik előttünk a társadalmi és történeti kontextus, az adott kort jellemző hitek és viták. Koselleck egyik alapvető módszertani írásában Karl August von Hardenberg egy mondatát elemzi, majd a következőket állapítja meg:

„Azáltal, hogy kérdésfeltevésünket egy adott mondat fogalmainak vizsgálatára szűkítjük, lehetőségünk nyílik arra, hogy az adott mondat értelmezésén túl társadalomtörténeti kérdéseket is felvessünk és megválaszoljunk. Ha mondatunk értelmezéséről áttérünk a benne szereplő fogalmak – a »rend«, az »osztály« vagy az »állampolgár« – történeti besorolására, könnyen kideríthetjük, hogy a kor tapasztalat-háztartásának milyen rétegei épültek be a mondatba.”⁷

A történelmi korok szemantikai vizsgálata tehát a fogalmak és a velük kölcsönhatásban lévő társadalmi változások elemzésével foglalkozik. A fogalmi és társadalmi változások összefüggése azonban a különböző fogalomtörténeti iskolák eljárásaiban korántsem egyértelmű. A fogalomtörténet-írásnak három, egymástól több szempontból különböző iskoláját különíthetjük el. Egymásra irányuló kritikájuk segítségünkre lehet abban, hogy rámutassunk a fogalomtörténet-írást érintő általánosabb metodológiai problémákra és a területnek az eszmetörténethez, a filozófiatörténethez és a társadalomtörténethez fűződő szövevényes viszonyaira is.

A fogalomtörténet módszertanát elsősorban a történeti szótárakat – *Historiesches Wörterbuch der Philosophie, Geschichtliche Grundbegriffe* (GG), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820* (Handbuch) – megalkotó szerzőgárdák a XIX. századi német filozófia, filológia és a század végén kialakuló társadalomtudomány tradícióiból merítik. Közvetlen elődjeként a szellemtörténet (*Geistesgeschichte*) és annak a társadalmi-politikai eszméket kutató válfaja, az eszmetörténet (*Ideengeschichte*) említhető.⁸ A társadalomtörténet felé történő elmozdulás alapvetően fontos az Arthur O. Lovejoy által képviselt „klasszikus” eszmetörténettől (*history of ideas*) való elhatárolódásban,⁹ amelynek elemzése egy-egy „gondolati egység” (*unit idea*) nyomon követésére törekszenek, olyan gondolati egységek és mintázatok feltárására, amelyek búvópatakként haladnak végig a világtörténelmen, egymást gazdagítva, különbö-

ző eszmei kombinációkat alkotva. Lovejoy módszere az európai kutatáson belül talán a Friedrich Meinecke iskolájához köthető német Ideengeschichtéhez állt a legközelebb, a legélesebb kritikáját a Handbuch adja, amely a fogalomtörténetet egyrészt a francia társadalomtörténeti kezdeményezésekhez (Annales-iskola, lexicométrie, diskurzusanálízis), másrészt a Berger–Luckmann-féle konstruktivista tudásszociológiához közelítette.¹⁰

A fogalomtörténeti iskolák egymásra is reflektálnak. A Handbuch szerkesztője, Rolf Reichardt a kötet bevezető tanulmányában a GG már megjelent kötetének gyakorlatát is kritizálja, utalva a társadalomtörténet és fogalomtörténet közötti, Koselleck által is jelzett feszültség problémájára.¹¹ Reichardt a Koselleck által a „nagy szerzők” műveit egymásba kapcsoló régi eszme- és filozófiatörténet ironikus kosellecki jellemzését – „hegycsúcsokon vándorlás” (*Gipfelwanderung*) – a GG szócikkeivel kapcsolatban kezdi emlegetni, így érzékelte a „lexikon” társadalomtörténeti hiányosságait. Így a vizsgált három irányzat közül a legutóbbi fogalomtörténeti vállalkozás már kifejezetten gondot fordít arra, hogy módszertanilag közeledjen a társadalomtörténethez. A források szélesebb körét bevonó Handbuch után a Reichardt és Hans-Jürgen Lüsebrink körül csoportosuló kutatókat az utóbbi időben elsősorban a német-francia interkulturális közvetítés teoretikus és történeti problémái foglalkoztatják. A kulturális transzferek kutatásának „kulcsidőszaka” a XVIII. század vége és a XIX. század eleje, és a tanulmányok témaköre az információáramlás folyamataitól a kulturális közvetítés hordozóin és intézményein át a fogalmak és a szimbólumok áramlásának vizsgálatáig terjed.¹² A német fogalomtörténet ugyanakkor – és itt mindhárom iskoláról beszélhetünk – a francia és a német ajkú politikai közösségek által használt fogalmakra koncentrál, szemben az angolszász történelmi változásokra összpontosító cambridge-i eszmetörténettel.

Ugyanakkor, mint említettük, a kilencvenes évek óta számos nemzeti projekt indult az eltérő nyelvi kultúrák fogalomtörténeti vizsgálatára. Ilyen európai törekvés a holland fogalomtörténeti vállalkozás mely az európai politikára is nagy hatással lévő republikánus hagyomány, a holland kapitalizmus, kereskedelem és gyarmatosítás fogalmait igyekszik vizsgálni.¹³ Franciaországban elsősorban a marxista–althusseriánus ideológiaelmélet és poszt-strukturalista diskurzusokutatás irányzatai, főként Michel Pêcheux és Michel Foucault nyomán, találkoznak a német eredetű fogalomtörténeti módszertannal (és a

⁷ Reinhart KOSELLECK: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* = Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003c, 125.

⁸ Melvin RICHTER: Begriffsgeschichte and the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 48 (1987)/2, 247–263.

⁹ Arthur O. LOVEJOY: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1953.

¹⁰ RICHTER: *Begriffsgeschichte...*, i. m., 254–255.

¹¹ KOSELLECK: *Fogalomtörténet...*, i. m.

¹² *Kulturtransfer im Epochenumbruch Frankreich – Deutschland 1770 bis 1815. Bd. 1–2*. Hg. Hans-Jürgen LÜSEBRINK – Rolf REICHARDT. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 1997.

¹³ Karin TILMANS – Wyger VELEMA: Applying Begriffsgeschichte on Dutch History: Some Remarks on the Practice and Future of a Project. *Contributions to the History of Concepts*, 2 (2006)/1, 43–59.

cambridge-i eszmetörténettel).¹⁴ A francia kutatások hasznosítják az adatfeldolgozás és archiválás újabb technikai lehetőségeit, kifinomult adatbázist kiépítve, amelyek a lexikometrikus keresést és a fogalmak hálózatának feltérképezését teszik lehetővé. A francia fogalomtörténet legfontosabb képviselői Jacques Guilhaumou és Richard Monnier, a francia vizsgálatokat tematikus érdeklődésükben pedig elsősorban a francia forradalom szemantikai változásai foglalkoztatják. A már említett, német szerkesztők által összeállított szótárakhoz hasonló francia vállalkozás a francia forradalom politikai szemantikájának változásait mutatja be. A francia fogalomtörténeti szótár a *Dictionnaire des usages socio-politiques (1770–1815)* címet viseli, első füzet a nyolcvanas évek közepén jelent meg, amelyet a következő két évtizedben még hét további füzet követett.¹⁵ A fogalomtörténeti vállalkozásokhoz módszertani megfontolásaiban kevésbé sorolható, ugyanakkor eredményeiben a fogalomtörténeti érdeklődésük számára is hasznosítható kötet a *Dictionnaire critique de la Révolution française*. A vaskos kritikai szótár első kiadása 1988-ban jelent meg Mona Ozouf és François Furet szerkesztésében.¹⁶ További, bővített kiadásai 1992-ben és 2007-ben jelentek meg.

Egy eltérő projekt a skandináv (főként finn) fogalomtörténeti együttműködés, mely főként a 19–20. századi polgári fejlődés és demokratikus politika észak-európai sajátosságait emeli ki. A finn projekt kapcsán nem maradhat említés nélkül Kari Palonen neve, aki a fogalomtörténet népszerűsítése és finn kontextusba helyezése mellett kísérletet tett a cambridge-i eszmetörténet és a fogalomtörténet módszertani szintézisére is. Utóbbi kísérlet legfontosabb eredményét magyar nyelvre is lefordították, *Küzdelem az idővel* címmel jelent meg 2009-ben.¹⁷ Európa egy következő fogalomtörténeti központjaként tartható számon Spanyolország, ahol Javier Fernandez Sebastian a bilbaói egyetem professzora vezetésével több fogalomtörténeti projekt indult a spanyol nyelvű, ibero-atlanti politikai kultúra fogalmainak feltárására.¹⁸ Az egymással is együttműködő európai iskolák mellett Európán kívül is egyre nagyobb teret nyer a fogalomtörténeti módszer. Így Latin-Amerikában, ahol kritikai elméletként és módszerként is létezik, kapcsolódva a posztkolonialista diskurzus-

hoz,¹⁹ vagy a spanyol projektben együttműködve, az európai (spanyol, portugál) történeti szemantikához való kapcsolatát hangsúlyozza.²⁰

Melvin Richter amerikai történész először írt angol nyelvű, összefoglaló munkát a fogalomtörténet kialakulásáról, egyes iskoláiról és módszertani viszonyulásáról más eszmetörténeti felfogásokhoz.²¹ Utóbbi nála is a fogalomtörténet és a cambridge-i eszmetörténet összeegyeztetésének kísérletéhez vezetett. Richter kimondott célja a fogalomtörténeti törekvések bemutatása mellett, az volt, hogy az angol nyelvű politikai szemantikai szótár(ak) megírását ösztönözze. A fogalomtörténeti irodalom számára közhely, hogy az angol nyelvű országokban hiányoznak a több kutatót foglalkoztató projektek és a nagy ívű politikai tradíciót magáénak tudó politikai kultúra szótárszerű rendbe állítására irányuló törekvések. Ez azonban csak részben igaz. Egyrészt, a fogalomtörténeti szótár hiányát az angol történészek gyakran a XIX. század második felében szerkesztett *Oxford English Dictionary* fogalomtörténeti jellegű szócikkeire való hivatkozással vetik el.²² Másrészt, rendelkezésünkre áll a Terence Ball, James Farr és Russel Hanson által szerkesztett, több mint háromszáz oldalas kötet, amely az angol és amerikai politikai gondolkodás tizen-négy legfontosabb politikai alapfogalmát tárgyalja, a legismertebb eszmetörténészek és politikai filozófusok tolmácsolásában.²³ Ezek a munkák azonban eltérnek a német GG szemléleti és módszertani indíttatásától, ami alapvetően két jelenségre vezethető vissza. Először is, az angol nyelvterületek common law hagyománya, összehasonlítva a kontinentális társadalmak jogrendszereinek kodifikációs folyamataival, kevésbé teszi követhetővé a társadalmi-politikai szemantika átalakulásait. Másodszor, a nyelvi fordulat a szigetországban az analitikus nyelvfilozófia útján bontakozott ki a történettudományokban, míg a német fogalomtörténet alapját képező dilthey-i-gadameri hermeneutika soha nem vált széles körben elfogadottá.²⁴

¹⁹ João FERES JÚNIOR: For a Critical Conceptual History of Brazil: Receiving Begriffs-geschichte. *Contributions to the History of Concepts*, 1(2005)/2, 185–201.

²⁰ *Diccionario Político y Social del Mundo Iberoamericano. La era de las revoluciones, 1750–1850*. Ed. Javier Fernández SEBASTIÁN. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2009.; *La Aurora de la Libertad. Los primeros liberalismos en el mundo iberoamericano*. Ed. Javier Fernández SEBASTIÁN. Marcial Pons, Madrid, 2012.

²¹ Melvin RICHTER: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

²² David ARMITAGE: Answering the call: the history of political and social concepts in English. *History of European Ideas*, 25 (1999)/1–2., 15–16.

²³ *Political Innovation and Conceptual Change*. Eds. Terence BALL – James FARR – Russel L. HANSON. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

²⁴ ARMITAGE: *Answering...*, i. m., 17–20. A hasonló háttérű amerikai eszmetörténet fogalomtörténeti recepciójának hiányáról és lehetséges meghonosításáról lásd: Martin J. BURKE: Conceptual History in the United States: a Missing „National Project”. *Contributions to the History of Concepts*, 1(2005)/2, 127–145.

¹⁴ Jan IFVERSEN: Jacques Guilhaumou and the French School. *Redescriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, 12(2008), 244–264.

¹⁵ *Dictionnaire des usages socio-politiques (1770–1815) fasc. 1–8*. Publications de l'INaLF, Klincksieck, Paris, 1985–2006.

¹⁶ *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Dir. Mona OZOUF – François FURET. Flammarion, Paris, 1988.

¹⁷ Kari PALONEN: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

¹⁸ *Diccionario Político y Social del Siglo XIX Español*. Eds. Javier Fernández SEBASTIÁN – Juan Francisco FUENTES. Alianza Editorial, Madrid, 2002; *Diccionario Político y Social del Siglo XX Español*. Eds. Javier Fernández SEBASTIÁN – Juan Francisco FUENTES. Alianza Editorial, Madrid, 2008.

Mindezek mellett azonban egy volt oxfordi professzor jutott el odáig, hogy a fogalomtörténetet összekapcsolja az ideológiák vizsgálatával, ezzel egyúttal platformot teremtett az ideológiakutatók számára, akik közel érzik magukhoz a konceptualista módszertant. Michael Freeden a modern brit liberalizmus eszmetörténészeként kezdte pályafutását. A hetvenes évek végén jelent meg doktori kutatásain alapuló monográfiája az edwardiánus liberalizmus szociális fordulatáról. Majd az ehhez kapcsolódó forráskiadások és olvasókönyvek után a nyolcvanas évek második felére készült el a két világháború közötti brit liberalizmus történetét taglaló munkája. Korábbi kutatásaira alapozva 1996-ban jelent meg fő műve, az *Ideologies and Political Theory* című nagymonográfia, melyet a *Journal of Political Ideologies* című folyóirat elindítása, számos szerkesztett kötet és az oxfordi egyetem ideológiakutató központjának, a *Centre for Political Ideologies* megalapítása követett. A politikai és társadalmi fogalmak szemantikai vizsgálatán alapuló módszertana a brit és német nyelvfilozófia és történeti szemantika (Wittgenstein, W. B. Gallie, Koselleck) eredményeit szintetizálja. Freeden több írásában is foglalkozik az új ideológiák megjelenésével, a liberalizmus formái változásaival a 20. században és, nem utolsósorban, a politikai filozófia és az ideológia közötti összefüggésekkel. Mivel Michael Freeden módszertani megfontolásait jelen írás is hasznosítja, ezért vizsgálati kategóriáira a következők alfejezetben térünk ki részletesen.

Kelet-európai kontextusban léteznek individuális kutatások, sőt a térség összehasonlító fogalomtörténeti vizsgálatát célzó kísérletek is, azonban még kevésbé beszélhetünk kiterjedt kelet-európai kutatói hálózatról. Trencsényi Balázs munkássága bizonyítja, hogy a kelet-európai összehasonlítások milyen hasznos eredményekkel járhatnak. A szerző a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai diskurzusokról írott vaskos művében a magyar, a román és a bolgár vitákat mutatja be, mintegy párhuzamos szálon futó történeteket, amelyeket a vizsgált korszak nemzeti karakter fogalma fog egybe.²⁵ Intézményileg és nemzetközi kapcsolatait tekintve a fogalomtörténet a magyarországinál mélyebben ágyazódott be a történettudományi kutatásokba Romániában. Utóbbit bizonyítja a román történelem politikai és társadalmi alapfogalmait tárgyaló többszerzős kötet.²⁶ Az egy-egy monografikus vagy többszerzős munkán kívül térségünkben elsősorban a nyugat-európai eredmények fordítása és interpretációja történt meg. Így Magyarországon fordításban olvasható Koselleck legfontosabb írásait tartalmazó kötet,²⁷ a *Geschichtliche Grundbegriffe* első kötetének módszertani bevezetője azonban nem áll rendelkezésünkre magyar nyelven.²⁸

S míg az említett GG demokrácia szócikkét magyar fordításban veheti kézbe az olvasó,²⁹ magyar történeti anyagra már a kevésbé adaptált irányzatként könyvelhetjük el a fogalomtörténetet. Mindamellett, létezett a kilencvenes években magyar törekvés a kutatói teameket megmozgató fogalomtörténeti kutatások megkezdésére,³⁰ Halmos Károly pedig a módszertani recepció³¹ mellett a „polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra” fogalmi láncolatot elemezte³² a korabeli szótárirodalom tükrében. Szabó Márton a dolgozó mint politikai szubjektum fogalmának szocializmusbeli változásairól írt tanulmánya,³³ illetve a *Múltunk* című folyóirat fiatal kutatóinak fogalomtörténeti tanulmányai³⁴ jelzik a konceptualista eszmetörténeti módszer hazai recepcióját.

Az elmúlt évtizedekben létrejött fogalomtörténeti törekvések a módszertan, és vele együtt a fogalomtörténet által felvethető történeti hipotézisek, differenciálódását és finomodását hozták magukkal. Egy olyan szellemi közegben, ahol a „kályhát” még mindig a kosellecki tézisek és érdeklődési irány alkotja, felmerülhettek a fogalomtörténeti megközelítés adaptálásának lehetőségei az eredeti projekttől eltérő történeti korszakokra is. Sőt, a társadalmi-politikai fogalmak elemzése a nyugati társadalomtudományokban, főként a politikatudományban is legitim megközelítéssé vált. Utóbbi már egy olyan interdisziplináris megközelítést jelent, amelyben a politikatudomány művelői a politikai beszéd vizsgálatakor az egyes fogalmak eredetére és történetére is nyitottá válnak, elismerve az egyes politikai közösségek által a jelenben használt fogalmak történeti feltárásának magyarázóerejét. Ez természetesen már nem járhat a kosellecki módszertan egyszerű átvételével. A fogalmak ugyanis mindig egy korszak nyelvi keretein belül válnak értelmezhetővé. A XX. században a politika egyik, de nem kizárólagos nyelvi keretét az ideológia jelentette. Az elmúlt évszázadot joggal tekinthetjük az ideológiák századának.³⁵

²⁸ Angol fordítását lásd: Reinhart KOSELLECK: Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe. Contributions to the History of Concepts*, 6(2011)/1, 1–37.

²⁹ A demokrácia..., i. m.

³⁰ BENCE György: *Márkus és a kulcsszavak = Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai.* Szerk. Erdélyi Ágnes, Lakatos András, Atlantisz, Budapest, 1993, 81–99.

³¹ HALMOS Károly: *A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei = Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiából.* Miskolc, 1999, 223–235.

³² HALMOS Károly: Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 1991, 2–3. (Polgárosodás Magyarországon), 131–166.

³³ SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8(2007)/27, 99–119.

³⁴ Lásd a *Múltunk* 2011-es második számának tematikus tanulmányait SZABÓ Márton és SZÜCS Zoltán Gábor szerkesztésében.

³⁵ Karl Dietrich BRACHER: *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1982.

²⁵ TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum, Budapest, 2011. Angol nyelven: Balázs TRENCSENYI: *The Politics Of "National Character": A Study Of Interwar East European Thought.* Routledge, London & New York, 2012.

²⁶ *Key Concepts of Romanian History: Alternative Approaches to Socio-Political Languages.* Eds. Victor NEUMANN – Armin HEINEN. CEU Press, Budapest, 2013.

²⁷ Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz, Budapest, 2003a.

a XIX. század során létrejött és megerősödő doktrínák, értékek és jövőképek a három nagy ideológia (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) köré csoportosultak, majd a XX. században a politika sorvezetőjeként szolgáltak politikai vezetők, csoportok, pártok és a tömegek számára. Akármennyire is (ön)csalásként értelmezzük az ideológiát, el kell ismernünk társadalom- és intézményformáló erejét a XX. században. Az államszocialista rendszerekkel kapcsolatban mindez ugyanúgy elmondható, mint a két világháború közötti fasizmus, vagy a liberális demokráciák államairól. Az államszocializmus vezető pártjai ráadásul magukat is ideologikusként mutatták, nagy hangsúlyt helyezve az általuk helyesnek és igaznak vélt nézetek terjesztésére. A Kádár-rendszer politikai gondolkodásának vizsgálata tehát a magyar államszocializmus ideológiájához vezet. A rendszer fenntartói, vezetői és értelmisége, koruk kommunistái által vallott értékekkel, hitekkel és jövőképpel rendelkeztek, ugyanakkor ideológiájukat igyekeztek a társadalmi, technológiai és nemzetközi kontextushoz igazítani. A politikai beszéd által kifejezett politikai gondolkodás ilyen keretek között ment végbe. Ezért ahhoz, hogy a Kádár-korszak alapvető politikai fogalmainak feltárásához kezdjünk, reflektálnunk kell a korszak ideológiai nyelvi keretére, és meg kell határoznunk, hogy milyen megközelítést választunk vizsgálatához. A következő részben tehát az ideológiáról, illetve a Kádár-rendszer ideológiájának sajátosságairól kell szólnunk.

Az ideológia nyelve és fogalmai

A társadalomtudományok számára kevés problematikusabb és nehezen megfogható fogalom létezik, mint az ideológia. Az ideológiával kapcsolatos zavart és félreértéseket leginkább a tárgyban rejlő kettősség okozza. Az ideológiára ugyanis a legtöbbször úgy utalnak, tudományos körökben is, mint a hatalom eszmei fegyverére, mellyel szellemi alávetettségben tarthat társadalmi csoportokat. Másrészről azonban tagadhatatlan, hogy az ideológia ismeretelméleti kategória, mely meggyőződésekre, világképre, társadalmi törekvések irányára utalhat.

Az ideológia fogalma a felvilágosodás korának szülötte. Először annak a párizsi filozófusi körnek a tagjai nevezték magukat ideológusoknak (*les idéologues*), akik az eszmék szenzualista tanulmányozását és tudományos rendszerezését tűzték ki az új filozófia feladatául.³⁶ Destutt de Tracy és társai azonban a korabeli Európában inkább váltak ismertté Napóleon császár liberális ellenlábasaként, mint egy új tudomány kiötlőiként. Az a vád, amely a császár ré-

széről az ideológusokat érte, gyorsan népszerűvé vált szerte Európában.³⁷ Így az ideológia fogalma már idejekorán egy olyan nyelvi határterületre került, ahol a tudomány művelői állnak az egyik, míg a politikusok a másik oldalon.

Az ideológiai folyamat szisztematikus megfogalmazása, Marx és Engels *Német ideológiájában*, az analitikus vizsgálódás és a politikai fegyver ötvözeteként jelent meg. Bár ez a korabeli politikai harcokban inkább előnyt, mint hátrányt jelentett a forradalmi szocialisták számára, az említett tanácsstalanságot az ideológia marxi, illetve marxista megfogalmazásai csak tovább mélyítették.³⁸

„A modern szellemtörténet egyik apró, ironikus mozzanata, hogy magát az »ideológia« fogalmát is alaposan megideologizálta”, írta Clifford Geertz kulturális antropológus az ideológiáról szóló tanulmányának bevezetőjében.³⁹ A problémát azon tudományos irányzatok sem oldották fel, amelyek pozitivistá módszertannal közelítettek az ideológia kérdéséhez. A század közepén az amerikai behaviourista politikatudomány folytatói tettek kísérletet a politikai meggyőződések, hitek és eszmék szociálpszichológiába hajló feltérképezésére. A tudományos ideológiakutatás felé mutatott a strukturalista társadalomtudomány is, főként a strukturalista antropológia mítoszselelményeivel. Végül a strukturalizmust követő időszak számos formát kínált az ideológia kutatására vagy az ideológia fogalmának megszüntetésére, a paradigmák kutatásától a diskurzusok leírásáig.⁴⁰

A társadalomtudományok nyelvi fordulata magával hozta az ideológia fogalmának átértékelését is, ugyanakkor a gyanú továbbra sem szűnt meg az ideológiával szemben. Az ideológia pejoratív fogalma, amely mindig a hatalmi szándékot, befolyásolást, szellemi elnyomást, a tömegek becsapását vagy az öncsalást hordozza magában, a legújabb tudományos felfogások hátterében is

³⁷ Napóleon sikertelen oroszországi hadjárata után az ideológiát „homályos metafizika”-ként aposztrofálta, szembeállítva „az emberi szív igaz törvényeivel” és a „történelmi tanulsággal”. A császár még a jakobinus terror vérfürdőjét is az idéologue-ok nyakába varrta volna. Idézi KENNEDY: *A Philosophie...*, i. m., 215.

³⁸ A marxi ideológiafogalom egységének megítélése eltérő a szakirodalomban: Bhikhu PAREKH: *Marx's Theory of Ideology*. Croom Helm, London, 1982; Jorge LARRAIN: *Marxism and Ideology*. Gregg Revivals, Aldershot, 1991; John TORRANCE: *Karl Marx's Theory of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. Az ideológia jelentésének fordulata ENGELS vagy a „historicista” LUKÁCS esetében már nyilvánvalóbb: Jorge LARRAIN: *The Concept of Ideology*. The University of Georgia Press, Athens, GA, 1979, 68–83. Az ideológia értelmezésének változásáról a marxi életműben lásd: Kiss Viktor: *Marx & ideológia*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

³⁹ GEERTZ: *Az ideológia...*, i. m., 22.

⁴⁰ Az ideológia sokszínű tudományos megközelítéseiről: LARRAIN: *The Concept...*, i. m.; Michael FREEDEN: *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2003; David HAWKES: *Ideology*. Routledge, London, 2003.

³⁶ Destutt de TRACY, CABANIS és a többi „ideológus” tudományos törekvéseiről lásd: Emmet KENNEDY: *A Philosophie in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of "Ideology"*. American Philosophical Society, Philadelphia, 1978.

ott ólalkodik. Ez igaz a posztmarxista ideológiaelméletre ugyanúgy, ahogy a lacani pszichoanalízis eredményeit hasznosító Slavoj Žižek filozófiájára is.⁴¹

A politikai ideológiák annyira különböző társadalmi nézetrendszereket fednek fel, hogy a fogalmak és nyelvek eltérései miatt olykor lehetetlen vállalkozásnak tűnik az igazság, az igaz ügy meghatározása. Úgy tűnik, a politikai élet résztvevői mind valamiféle eltérő szemüvegen keresztül szemlélik a társadalmi világot. A problémát már Mihail Bahtyin is megfogalmazta a nyelvi jel és az ideológia kapcsolatáról szóló írásában.⁴² Bahtyin elméletében a gondolatok kifejezéséhez minden esetben szükségünk van a nyelvre. Reakcióink a külső világ történésére először egy belső beszédben fogalmazódnak meg bennünk, mely végül is lehetővé teszi a külső kifejezést. Utóbbi a köznap értelemben vett beszéd. Ahhoz pedig, hogy értelmes beszéd fogalmazódjék meg bennünk az adott jelenségről, már belső beszédünkben a köznap ideológiák fogalmi rendszerét, stílusát, intonációit kell alkalmaznunk.⁴³ Bahtyin szerint az ideológia nemhogy egy hamis tudat, a feje tetejére fordított világ képe lenne, hanem a társas érintkezést, a társadalmi létezést teszi lehetővé.

Hasonlóan a bahtyini eszmefuttatáshoz, az ideológia Michael Freeden elméletében is a társadalmi tájékozódást teszi lehetővé, szilárd pontokat jelölve ki a gondolati térképen, mely által értelmezhetjük a társadalmi valóságot. Az ideológia így kapcsolódási pontot jelent az egyéni gondolkodás és a társadalmi eszmék között. A társadalmi-politikai eszméket pedig éppen az ideológián keresztül ragadhatja meg a kutató.

Az ideológia szorosan kötődik a politikai cselekvéshez. A gondolat-eszme kontinuumon túl az ideológiák cselekvési teret nyitnak, azzal, hogy társadalmi tények sokaságát hozzák létre. Ezek a társadalmi tények az emberek, csoportok, tömegek kapcsolódási pontjai. Egy ideológia akkor sikeres, ha elemei a köznyelvben terjednek el: az ideológia mindig közönségre, hallgatóságra aspirál. Az ideológiát tehát úgy kell szemlélnünk, mint ami a társadalmi folyamatoknak teremt gondolati terepet a gondolat és a cselekvés egységében („*thought-behaviour*”).⁴⁴ Az ideológiák – írja Freeden – végül is a csoportos viselkedés manifesztációi, akár támogató, akár felforgató szándékkal viszonyulnak a társadalmi struktúrához és intézményekhez.⁴⁵

Az ideológia értelmezése azonban nem könnyű feladat. A Mannheim Károly által megfogalmazott probléma arra mutat rá, hogy mennyiben lehet objektív az ítéletünk a vizsgált ideológiáról, ha magunk is szükségszerűen ideologikusan látjuk a társadalmi világot.⁴⁶ A később Mannheim-paradoxonnak nevezett problémát az ideológia konceptualista vizsgálata, a manheimi relacionizmustól⁴⁷ eltérően, úgy próbálja feloldani, hogy nem az egyes ideológiák genealógiáját kutatja és nem is az ideológia funkcionális perspektíváját tárgyalja, hanem az ideológiák politikai szemantikájára irányítja a figyelmet.⁴⁸ Ez azt jelenti, hogy egy ideológia a nyelvi értelmek kifejtése által válik megismerhetővé. Két fontos, strukturális összetevője az interpretatív keret, melyen belül és mely által az ideológia formálódik, illetve az e kereteken belül található politikai gondolkodás sajátos mintái.

Az adott ideológia e keretek és minták által válik körbehatárolhatóvá és egyúttal különbözővé más ideológiáktól. A keretek és minták leírása Freeden vizsgálataiban mint sajátos gondolatrendszerek modellezése jelenik meg, ahol az alapvető jelentésbeli elemek és kapcsolódási pontok, elhatárolódások és megnyílások a szemantikai vizsgálat során válnak értelmezhetővé. Az eltérő ideológiák eltérő szemantikai konfigurációt alkotnak, ahogy Freeden megjegyzi, „az ideológiák a politikai fogalmak megkülönböztető konfigurációi, melyek sajátos fogalmi mintákat teremtenek a fogalmi kombinációk meghatározatlan és korlátlan készletéből”.⁴⁹

Politikai viták, még inkább társadalmi kataklizmák, esetében gyakran derül ki a résztvevő felekről, hogy nem egy nyelvet beszélnek. Ahogy generációk, társadalmi csoportok vagy kultúrák⁵⁰ képtelenek egymás megértésére,⁵¹ úgy léteznek értelmezési csúsztatások az ideológiák beszélői és befogadói között. Célravezető, ha itt mindjárt a freedeni ideológiafogalomra és a kései Wittgenstein nyelvjátékokról kifejtett gondolataira hivatkozunk.⁵² Az ideológia hasonlóan flexibilis, mint a nyelvjátékok, a fogalmak használatának változó szemantikája miatt:

⁴⁶ MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia* = MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996, 69–129.

⁴⁷ Uo., 102–127.

⁴⁸ FREEDEN: *Ideologies...*, i. m., 2–3.

⁴⁹ Uo., 4.

⁵⁰ A politikai fogalmak kultúráközi változásairól: MELVIN RICHTER: *More than a Two-way Traffic: Analyzing, Translating, and Comparing Political Concepts from Other Cultures. Contributions to the History of Concepts*, 1(2005)/1, 7–21.

⁵¹ RAYMOND WILLIAMS: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press, New York, 1985, 11–27.

⁵² Az ideológiák és a nyelvjátékok hasonlóságáról lásd FREEDEN: *Ideology...*, i. m., 43.

⁴¹ Az ideológia itt tárgyalandó konceptualista felfogása, valamint a posztmarxista és a žižeki ideológiafogalom összehasonlítása: ALETTA NORVAL: *The Things We Do with Words: Contemporary Approaches to the Analysis of Ideology. British Journal of Political Science*, 30(2000)/2, 313–346.

⁴² MIHAIL BAHTYIN: *Nyelv, osztály, ideológia* = MIHAIL BAHTYIN: *Beszéd és valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*, Ford. Orosz István. Gondolat, Budapest, 1986, 117–192.

⁴³ Uo., 130–139.

⁴⁴ MICHAEL FREEDEN: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Clarendon Press Oxford, 1996, 43.

⁴⁵ Uo.

„...számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami szilárd, egyszer s mindenkorra adott; hanem a nyelv új típusai, mondhatni új nyelvjátékok keletkeznek, mások meg elavulnak és elfelejtődnek.”⁵³

A szemantikai értelmezést pedig, a politikai fogalmak esetében, az ideológiai keret teszi lehetővé, azaz a fogalom használata egy adott ideológián belül:

„Az esetek nagy részében – ha nem is minden esetben –, amikor a »jelentés« szót használjuk, a szót így magyarázhatjuk: egy szó jelentése használata a nyelvben. És egy név jelentését olykor úgy magyarázzuk meg, hogy rámutatunk a hordozójára.”⁵⁴

Ahogy a kosellecki fogalomtörténet, a freedeni ideológia-felfogás módszertana szerint is elsősorban olyan fogalmak eltérő használataira vagyunk kíváncsiak, melyek kapcsán értelmezési viták alakultak ki vagy alakulhatnak ki a fogalmat használó társadalmi szereplők között. Alapvetően arról a jelenségről van szó, amelyet W. B. Gallie „lényegileg versengő fogalmaknak” nevez az angol analitikus nyelvfilozófiában.⁵⁵ De, melyek azok a fogalmak, amelyek kapcsán társadalmi vitáról beszélhetünk? A mindennapi élet során használatos fogalmak esetében ugyanis az értelmezés nem jelent különösebb nehézséget. A „szék”, a „ló” vagy az „újság” fogalma kevésbé indukál társadalmi vitákat, mint a politikai fogalmak sokasága. Így a „szabadság”, „igazságosság”, „hatalom”, „jog” vagy „nemzet” fogalmai eltérő módon értelmeződnek a liberális, konzervatív, szocialista, kommunista vagy fasiszta ideológiai hagyományban.

Az ideológia *sine qua non*ja a fentebb említett fogalmak körül kialakuló értelmezési versengés megszüntetésére való folyamatos törekvés lesz. Az ideológiai rendszerekben az adott ideológia terjesztői és fogyasztói egyaránt érdekeltek a szemantikai versengés megszüntetésében (dekontesztáció). Itt egyszerűen arra a folyamatra utalunk, amikor a fogalom és jelentés kapcsolatát egy adott ideológiai kereten belül próbálják rögzíteni, kijelölve ezzel a fogalmi

mozgás lehetséges határait és megakadályozva a további „csúszó” értelmezéseket. Erre pedig azért van szükség mivel az ideológia a megismerést olyan mértékben veszi számba, amennyiben az elősegítheti a döntéshozatalt és a politikai identitás kialakítását. A dekontesztált fogalmiság mindazonáltal nem jelent önkényes fogalmi rendszert. A Freedén által leírt fogalmi rendszerek kivételes rugalmasságra tehetnek szert. Lássuk tehát, milyen általános jellemzők írhatók le a fogalmi rendszer elemeiről.

Először is, minden ideológia rendelkezik úgynevezett magfogalmakkal (*core concepts*). A magfogalmak amelyek egy ideológia középpontjában állnak, egyúttal szervező és kötő erővel bírnak más fogalmak felett. Az ideológiai viták során a magfogalmak bírnak leginkább tisztázó funkcióval. Egyes ideológiák esetében az ideológiai identitás alapjai, nélkülük nem beszélhetünk az adott ideológiákról. A szemléltetés érdekében lássuk néhány nagyobb ideológia magfogalmait.⁵⁶

A liberalizmus esetében a legfontosabb magfogalom a gondolkodás és, bizonyos határokon belül, a cselekvés *szabadsága*. A liberalizmus feltételezi az emberi *racionalitást*, hisz a társadalmi *fejlődésben*. A társadalom alapvető egységeként az *individuumot* kezeli, melyet felruház az alapvető *társas hajlammal*. A liberalizmus a partikuláris lojalitások helyét az *általános érdekre* helyezi a hangsúlyt, és a *hatalommal szembeni fenntartásait* hangoztatja. Utóbbihoz köthető a liberálisok *kritikai megkérdőjelezésre* hajlamos attitűdje.

A szocializmus elsődleges magfogalma az *egyenlőség*, akár a meglévő társadalmi hierarchiák eltörléséről, akár az igazságos elosztásról legyen szó. Az egyenlőséghez kapcsolódik az emberi *jólét* fogalma, mely elsősorban materiális jólétet jelöl. A társadalom alapvető egysége a szocializmus esetében a *társadalmi csoport*, ami osztályként is értelmezhető. Az emberi természet alapvető ismérve a szocialisták számára a *munka*, míg az emberiség boldogságát a *történelmi fejlődés* szavatolja.

A konzervatív ideológia esetében már kevesebb magfogalom mutatkozik nyilvánvalóan. Ám a konzervativizmus ideologikusságát bizonyítja, hogy mindegyik változata különbséget tesz a természetellenes és a *természetes társadalmi változások* között, az utóbbi racionalitását vagy moralitását hangsúlyozva. Másodszor pedig a *társadalmi rend* tartós fennmaradását, szemben a pusztán emberi akarattal, olyan *ember feletti természetű entitásoknak* tudják be, mint Isten, a természet, a történelem, az evolúció vagy a gazdaság.

A totalitárius ideológiák magfogalmai sokkal könnyebben körülhatárolhatóak. A fasiszmus elsődleges megkülönböztető eleme az *agresszív nacionalizmus*, a *vezér kultusza*, a *társadalmi terror* és nyílt erőszak. Mindezek együtt táplálják a politikai közösség (nemzet, faj, birodalom) *újjászületésének mítoszá*t. A nemzetiszocialista variáns mindezek felett kiegészül a *faj mítoszá*val, illetve az ellen-

⁵³ Ludwig WITTGENSTEIN: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest, 1998, 30. (23. szakasz)

⁵⁴ Uo., 42. (43. szakasz)

⁵⁵ Az angol nyelvfilozófiai alapjairól lásd: W. B. GALLIE: *Essentially Contested Concepts*. *Proceedings of the Aristotelian Society. New Series*, 56(1955–56), 167–198. A terminust (*essentially contested concepts*) először BENCE György fordította magyarra „lényegileg kontesztált fogalmak”-ként: BENCE György: *Politikai filozófia a rezsimforduló után* = BENCE György: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 31. Itt a jobb érthetőség kedvéért a versengő kifejezést használom, ugyanakkor a freedeni dekontesztáció nyelvi eljárás fogalmát magam is csak az angol szó magyarításával tudom visszaadni. A következő oldalakon látni fogjuk, a dekontesztáció minden esetben az értelmezési versengés megszüntetésére irányuló törekvést jelenti.

⁵⁶ FREEDEN: *Ideology...*, i. m., 78–94.

séges fajok, így a zsidók demonizálásával, sőt a kiirtásukra való törekvéssel. Végül a szocialista tradícióhoz kötődő kommunizmus, mely a szocializmussal sok esetben fogalmi átfedésben van, *elitista*, az élcsapatra építő és a *totalitárius* tendenciákat felhasználó gyakorlatát a lenini, még inkább a sztálini teória és politika kiteljesedése során nyerte el. A kommunizmus az *általános akaratra* hivatkozik, melyet a *társadalom tömegeinek mobilizálása* hivatott reprezentálni. A kommunizmus fő célként mindig valamilyen *nagy társadalmi víziót* jelenít meg, közben az *elnyomás legbrutálisabb formáit* alkalmazza, az emberi jogok és szabadság negligálásával.

A következő kategóriába tartozó határfogalmak (*adjacent concepts*) a magfogalom körül elhelyezkedő, szintén az absztrakció szintjén álló fogalmak. Alapvetően befolyásolják az ideológiai formációt, mivel a magfogalomban kifejeződő eszmeiség logikai és kulturális behatároltságára mutatnak rá. A nyugati liberalizmus történetében például a szabadság fogalma (magfogalom) erősen összekapcsolódott a demokrácia fogalmával (határfogalom). Ezáltal a magfogalom egy bizonyos adott értelemmel telítődik: a szabadság a nyugati liberális hagyományban, így mint önrendelkezés jelenik meg.⁵⁷ A magfogalmak így a határfogalmakkal összekapcsolódva egy sajátos, történeti és kulturális kontextustól függő, fogalmi nyalábokat (*cluster of concepts*) alkotnak.

Ahhoz azonban, hogy az ideológia ne maradjon pusztán teoretikus absztrakciók halmaza, be kell vezetnünk a perifériafogalom (*peripheral concepts*) kategóriáját. Bár elnevezése az ellenkezőt sejteti, a perifériafogalmak hasonlóan fontos helyet foglalnak el az ideológia fogalmi morfológiájában, mint a mag- illetve határfogalmak. Freeden kétféle típusát különbözteti meg a perifériális fogalmaknak. Az első a marginális fogalmak (*marginal concepts*) halmaza, melyek funkcióiban hasonlóak a határfogalmakhoz, és végső soron a magfogalom értelmezési felépítményeinek részét képezik, azonban messzebb esnek a magtól, mint a határfogalmak. A 19. századi liberális hagyományban például ilyen szerep jutott a nacionalizmus fogalmának, míg a szabadság magfogalmához az egyenlőség, demokrácia és emberi jogok fogalmai csatlakoztak szorosabban, határfogalomként.⁵⁸ A marginális fogalmak egyúttal egy végső lehatárolást is jelentenek az ideológiai konfiguráció számára, maguk is határterületként funkcionálnak.

A perifériális fogalmak egy eltérő csoportját jelenítik meg a perimetrikus fogalmak (*perimetrical concepts*). Utóbbiak a kontextuális változók felé nyitják meg az adott ideológia fogalmi rendszerét. A perimetrikus fogalmak kapcsolják a fogalmi rendszert az eseti politikai döntésekhez, politikai folyamatokhoz. Ezek a fogalmak sokszor speciális eszmék vagy policy javaslatok. Freeden ilyen perimetrikus fogalomként említi a liberális ideológia hőskorából a szabad kereskedelem fogalmát, mely fokozatosan közeledett a liberalizmus fogal-

mi magja felé a 19. század során.⁵⁹ Az egyes fogalmak strukturális vizsgálata, melyet az előző részben említettünk, és a fogalmak egymáshoz való kapcsolódásai, szemantikai konfigurációi együttesen alkotják egy adott ideológia morfológiáját.

Természetesen nincs értelme az ideológiai nyelv e bonyolultnak tűnő strukturálásának, amennyiben a tartalmi jelentések és e jelentések változásai, tehát az ideológia morfológiai mozgása, nem áll kapcsolatban, a már említett marginális és perimetrikus fogalmak révén, a társadalmi és intézményi átalakulásokkal. A freedeni módszertan azért jelenthet történetünk számára is kiindulópontot, mert egyrészt komolyan veszi az ideológiai eljárások politikát és a mindennapi életet alakító erejét, másrészt módszertani kategóriákkal segíti az ideológiai és a politikai- intézményi oldal viszonyának, egymásra való hatásainak megértését.

A Kádár-rendszer ideológiájának vizsgálatakor nem kívánom az egyes fogalmakat belegyömöszölni az imént leírt kategóriákba. Ráadásul a Kádár-rendszer ideológiájának egyetlen, ugyanakkor nagyon fontos aspektusát vizsgálom. Általánosan azonban elmondható, hogy az korszak ideológiájának e szeletében a szocialista demokráciát tekintem magfogalomnak, ami nem más, mint az államszocialista rendszer politikai egyenlőségre irányuló várakozásainak megjelölése. Ahogy a szocializmusokról általában, a kádári államszocializmus ideológiájáról is elmondható, hogy az egyenlőség eszméjét állította középpontba. Olyannyira, hogy még az olyan egyenlőtlen viszonyban is, mint a (proletár)diktatúra, az egyenlőséget jelölte meg hivatkozási alapként. Írásom nem is e könnyen belátható ideológiai eljárást tárgyalja, hanem azokat a határfogalmi kötődéseket, amelyekkel a nyugati típusú vagy a sztálini demokráciafogalomról választja el magát az ideologizáló közösség. Továbbá azokkal a perimetrikus és marginális fogalmakkal foglalkozom, amelyek az intézmény-építés, az állami és helyi politikai mechanizmusok működtetésében, a társadalomszervezés legkisebb egységeiben játszottak döntő szerepet. Ebből a szempontból a szocialista demokrácia rendszere egy az államszocializmus magfogalmából horizontálisan kiterjedő fogalmi felhőkként képzelhetők el, melyek az egyes politikai ügyek mentén különíthetők el: a hatalom megszilárdítása, tétesztés, helyi politika megszervezése, munkáspolitikai, társadalmi egyenlősítés, hogy csak az elemzés egyes fejezeteinek fő témáit említsem. Végül arra kell utalnom, hogy e „felhők” hogyan is oszlottak el, a rendszer nyolcvanas évekbeli válságperiódusában, a magfogalom (egyenlőség, egyenlősítés) vonzerejének meggyengülésével és a szocialista rendszer alapjait képező hatalmi struktúra megroppanásával.

⁵⁷ FREEDEN: *Ideologies...*, i. m., 78–79.

⁵⁸ Uo., 77–78.

⁵⁹ Uo., 80.

Ideológia és a Kádár-rendszer

Számos nehézséggel kell szembenéznünk, ha a Kádár-korszak ideológiáját a nemzetközi és hazai kommunizmuskutatás terminológiájával és elméleti konstrukcióival kívánjuk leírni. Elsőként az ideológia és az ideológiakutatás érvényességének kérdése vetődik fel egy olyan rendszerrel kapcsolatban, amelynek politikai pragmatizmusát szokták a korszak kutatói hangsúlyozni.⁶⁰ Írásom ezzel szemben abból indul ki, hogy a rendszer pragmatizmusa nem abszolutizálható annak minden szférájára. A pragmatizmus tétele tehát annyiban módosítandó, amennyiben nem az ideológia által vezérelt politika felváltása történt a pragmatista politizálással, hanem maga az ideológia válik pragmatistává, azaz a két elv együttes érvényesülését regisztrálhatjuk a hatvanas évektől kezdve. Ez egy markáns ideológiai fordulatot jelent, melynek során az ideológia és a tudományosság működési keretei közelítenek egymáshoz, az ideologizálás társadalomtudományi megalapozásra törekszik.⁶¹ Írásom bizonyítani kívánja, hogy az ideológiának, ideologizálásnak a korszakban is volt tétje, annak ellenére, hogy ez a rendszer bukása felől szemlélve kevésbé tűnik lényegesnek. A következőkben néhány példával szeretném illusztrálni, hogy eddig milyen keretekben közelítettek az ideológiához, azok a szerzők, akik a Kádár-rend-

⁶⁰ RAINER M. János szerint például a kádári pragmatista reálpolitika genezise döntően befolyásolta a rendszer későbbi jellegét: „A Kádár-rendszert – s benne magát a névadót – többnyire nem elvi-politikai mérlegelés és elemzés nyomán hozott tudatos döntések jellemezték, hanem az ad hoc felismerésekből folyamatosan megújuló, állandóan újjászerveződő és -termelődő gyakorlat; a rendszer azonos volt praxisával.” RAINER M. János: *„Helyezkedés” a csúcson. Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962* = RAINER M. János: *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 91.

⁶¹ KUCZI Tibor a fordulatot a hetvenes évek modernizációs ideológiájában a szakértelem felértékelődéseként írja le, amely a szociológiai beszédmód mint ellendiskurzus elterjedéséhez vezet a hetvenes évtizedben. KUCZI Tibor: *Szociológia, ideológia, közbeszéd* = KUCZI Tibor, BECSKEHÁZI Attila: *Valóság '70*. Sciencie Humana, Budapest, 1992, 25–49. KALMÁR Melinda koncepciója szerint a hatvanas évek elején az epikus (irodalmi és mitikus) ideologizálását felváltja a szaktudományos ideológiaalkotás. KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998, 194–202. Utóbbi koncepció elemeit a továbbiakban még bővebben kifejtem.

szér működésének és működtetésének leírásakor kisebb-nagyobb mértékben, de elismerték az ideológia fontosságát. A következőkben röviden érintem a totalitarizmuselmélet, a revizionista megközelítések, illetve az újabb, társadalom-, kultúr- és mentalitástörténeti módszerek viszonyát az ideológiához.

Közelítések a Kádár-rendszer ideológiájához

A nyugati szovjetológia korai irányzata a politikaelméleti és társadalomfilozófiai alapokon létrejött totalitarizmuselmélet.⁶² A totalitarizmuselméletek kiemelt helyen kezelték az államszocialista rendszerek ideológiáját. A totális diktatúrák kutatói számára az ideológia a kommunista rendszerek eszmei koherenciát kölcsönző elemeként jelent meg, egyrészt azzal, hogy az ideológia által létrehozott szimbolikus valóságban az államhatalom onnipotensként és mindenütt jelenlévőként mutatkozott meg. Másrészt viszont az ideológia a kommunista utópia propagandisztikus eszköze is, amely a tömegek számára egy olyan jövőbeli potenciális társadalmi formát ígért, amely megszabadítja a társadalom tagjait minden eddigi, sőt, nemzedékekre visszamenő, szenvedéstől. Az ideológia ebben a totális államban dogmatikus erejével érvényesül: Marx, Engels, Lenin tudományosan megalapozott nézetei jelentik a garanciát a történelem önbeteljesítésére. A totalitarizmuselméletek az ideológiát így többnyire mozdulatlan dogmaként fogták fel, amelyhez a politikai hatalom saját cselekvésének legitimációja megteremtése végett folyamodott.⁶³ A totalitarizmuselmélet valójában sikeresen adaptálta elveit a hidegháború alatt és után is az új kutatási eredményekhez, pozíciója a mai napig az antikommunizmus politikai elköteleződésével jár. Így a disszidens mozgalmak és írók számára is kézenfekvő volt a totalitarizmuselmélet szerint értelmezni a magyar államszocializmus természetét. Az első megjelenése óta klasszikussá vált, a Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György által írt elemzés az államszocialista rendszer működéséről ezeket a rendszereket olyan paternalista rezsimeként írja le, amelyek ráerőszakolták dogmájukat a társadalomra, elvárva annak tagjaitól a rendszer működésével kapcsolatos egyetértés folyamatos kinyilvánítását. A szerzők modelljében a hivatalos ideológia nem tűr meg különvéleményt, ezért totális ellenőrzésre, a korlátozott pluralizmus vitáinak irányítására és folyamatos önlegitimációra törekszik. A Heller Ágnes szerint nem is ideológiá-

⁶² A totalitarizmuselméletek politikafilozófiai és politikaelmélet megfontolásokon alapulnak. Így a totalitarizmuselméleteket megalapozó legfontosabb szerzők Hannah ARENDT, Karl POPPER és Raymond ARON.

⁶³ A totalitárius rendszerek klasszikus leírásában Carl FRIEDRICH és Zbigniew BRZEZINSKI nevezetes hat pontja közül elsőként tünteti fel a hivatalos és kizárólagos ideológia szerepét. Carl Joachim FRIEDRICH – Zbigniew BRZEZINSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1965, 22.

ról, hanem dogmáról, tanításról van szó, amely dogma tételei egyedül a hatalom értelmezésétől függenek, Marxra és Engelsre való utalásai csupán tudományosság világához való tartozásukat hivatott erősíteni. Ez a dogma sajátos nyelvezetet alakít ki, amely beszívárog a társadalmi diskurzusokba, az értelmezés egyetlen lehetséges módját megteremtve. Az ideológia célja az elnyomás fenntartása, az ellenőrzés és a hatalmi struktúra biztosítása, a magán- és ellenvélemények kizárása, amely a felvilágosodás elveinek tagadását, a paternalizmus erősítését jelentik.⁶⁴

A totalitarizmus- vagy neototalitarizmus-elméletekből kiindulva az ilyen rendszerek kutatói igyekeztek csoportosítani és különböző táblázatokba foglalni a totalitarizmusként vagy autoriter rendszerként leírt politikai jelenségek jellemzőit. A nem demokratikus politikai rezsimek tipizálása mára kevésbé releváns megközelítés, összehasonlítva azzal a népszerűséggel, amelynek a hidegháború alatt örvendett. A műfaj irodalmának leginkább idézett tipológiája szerint a Kádár-rendszer a poszttotalitárius autoriter rezsimek közé tartozik.⁶⁵ A különböző rezsimumformációk leírásai azonban az ideológiát leginkább változatlan dogmaként értelmezték, amelynek a politikai elnyomás és a társadalmi tudat homogenizálásában van szerepe. A poszttotalitárius autoriter rendszerekben, ahogy a Kádár-rendszert is számon tartják, pedig az ideológia elveszti központi jelentőségét. A modell tehát ezen az úton haladva is az ideológia Kádár-rendszerbeli leértékeléséhez vezet.

A rendszer ideológiájának dogmatikus alapjait nehéz lenne megkérdőjelezni. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak szövegei és tételei lépten-nyomon felbukkannak az ideológiai írásokban. Azonban a Kádár-rendszer ideológiájában ezek egyre inkább olyan referenciapontként szolgálnak, amelyek az adott történeti kontextusban nem tartalmuknál, hanem tekintélyüknél fogva igazolhatnak egy-egy véleményt. Első lépésként tehát a dogmatikus kijelentések mögé kell tekintenünk, amennyiben kíváncsiak vagyunk az ideológiai viták valódi tétjére.

A totalitarizmuselméletekkel konkuráló revizionista irányzatok, a modernizáció gazdasági és társadalmi fejlődését elemezve az ideológiának másodlagos jelentőséget tulajdonítottak, vagy az utópikus ideológia és a modernizáció politikájának nehezen feloldható kettősségét regisztrálták.⁶⁶ A revizionista

irányzatok⁶⁷ a posztsztálini államszocialista rendszerek liberalizálódását és pluralizálódását feltételezték. Kiemelt kutatási területként az államszocialista rendszerekben belül működő csoportérdekek és struktúrák mozgását és törvényszerűségeit a modernizáció államszocialista útjának sajátosságait jelölték ki. A totalitarizmuselméletekhez hasonlóan a revizionista megközelítések is politikai pozícióként jelentek meg, főként az enyhülés és kelet-nyugati közeledés intenzív időszakában. A modernizációs kényszer a két világrendszer politikai gyakorlatának konvergenciájához vezet, amely az államszocialista rendszerekben a reformkorszakok folyamán a hatalmi monopólium és a központi ideológia lassú leépüléséhez vezet. Hasonló következtetésre jutott Kornai János nagyszabású művében, a számos nyelvre lefordított *A szocialista rendszer* címmel már a rendszerváltás után (1992) megjelent kötetében. Kornai a Kádár-korszakot a klasszikus rendszertől való elmozdulásként értelmezi, amely azonban nem jelenti a klasszikus rendszer, azaz a sztálinizmus, alapvető elemeinek elvetését, a társadalmi terror kivételével. A változatlan tételek – a kommunista párt vezető szerepe, a marxizmus-leninizmus tanításainak elméleti kizárólagossága, a köztulajdon magántulajdonnal szembeni elsőbbsége és a Szovjetunióval fenntartott szövetség megbonthatatlansága – mellett azonban „az ideológia sokkal kevésbé konzisztens építmény, mint a klasszikus rendszeré volt; sokkal több belső ellentmondást hordoz. Képlékeny keveréke megmerevedett régi doktrínáknak és a való élet által kikényszerített, új földhözragadtabb gondolatoknak.”⁶⁸ Ez az engedékenységi bomlasztja a hivatalos ideológiát, a társadalmi tabuk leépülése megfordíthatatlan folyamat, a reformkurzus sikerei pedig nem a hivatalos dogmát, hanem éppen ellenkezőleg, annak leépülését siettetik. Az ideológia leépülése Kornai szerint a rendszer alapjait rendíti meg.⁶⁹ E modell, legyen a modernizációelmélet korai formája vagy Kornai rendszerváltás utáni reflexiója, kevésbé veszi figyelembe az ideológia tartalmi oldalát. Posztklasszikus, tehát a sztálinizmus utáni, formájában az ideológiát eleve bukásra ítéltnek véli, ugyanakkor a revizionista elmélet legtöbbször politikai pozíciókat fogalmaz meg (az enyhülés politikáját a hidegháború menetében), vagy elméleti konstrukciók múltba történő visszavetítésével él (a keleti mintájú fejlődés narratívája). Amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy mit gondolhattak a korszakban azok a politikusok és értelmiségiek, akik részt vettek az ideológia megalkotásában, komolyan kell vennünk annak szocialista jellegét. Írásom alapvetően egyetért Martin Malia tételével, aki a

⁶⁴ FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes – MÁRKUS György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, h. n., 1991, 275–300.

⁶⁵ Juan J. LINZ: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lynne Rienner, Boulder, CO & London, 2000, 245–261.

⁶⁶ Richard LÖWENTHAL: *Development vs. Utopia in Communist Policy = Change in Communist Systems*. Ed. Chalmers JOHNSON. Stanford University Press, Stanford, CA, 1970, 33–116.

⁶⁷ A revizionista paradigmához: Richard LÖWENTHAL: *Totalitarianism reconsidered. Commentary*, 29(1960)/6, 504–512.; Seweryn BIALER: *Stalin's Successors: Leadership, Stability and Change in the Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980; Richard LÖWENTHAL: *Beyond totalitarianism? = 1984 Revisited: Totalitarianism in Our Century*. Ed. Irving HOWE. Harper & Row, New York, 1983, 209–267.

⁶⁸ KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Kornai János válogatott munkái, II. kötet. Kalligram, Pozsony, 2012. (Első, magyar nyelvű kiadás: 1993.)

⁶⁹ Uo., 435–440.

szovjet ideológiáról szóló, sokak által forgatott könyvében azt a megállapítást teszi, hogy a Szovjetunió változó ideológiáját sem a totalitarizmus, sem a modernizációs értelmezések felől nem lehet teljességében megérteni. A szerző szerint nem az elvont modellekre, hanem a kimondott ideológiai alapokra kell támaszkodni, ez pedig a szocializmus.⁷⁰

Az archívumok megnyílása új lehetőséget jelentett az ideológia makroszintű vizsgálatában. Ez elsősorban a szovjet ideológia terjedésére, terjesztésére és transz-nacionális működésének feltérképezésére is alkalmat adhat. Az ideológia így egy olyan nemzetközi makrokontextusban értelmezhető, amelyben a kommunista blokk eseményei egyaránt hatással voltak a központ (Moszkva) és az egyes perifériák állampárti ideológiájára.⁷¹ Egy tágabb kontextusban pedig az ideológia a nagyhatalmi politika, tehát a hidegháborús versengés keretében konceptualizálható. A nemzetközi kapcsolatok történései között azonban az ideológia érvényessége kérdésként merül fel.⁷² A hidegháború történetét taglaló realista megközelítés a nagyhatalmi politika sajátos, ideológiától független logikáját hangsúlyozza. A realista látásmód szerint a nemzetközi kapcsolatok terén elsődleges anarchia állapotából az anyagi-technológiai-társadalmi források egyenlőtlen eloszlásából adódóan a hatalmi centrumok igyekeznek potenciális előnyüket növelni a versengő nagyhatalmi blokk rovására. Ebben a versenyben az ideológia a technológiai-fegyverkezési verseny mellett csak egy formája a versengésnek, de nem az eredője. Ezzel szemben az idealista elképzelés szerint a nagyhatalmak közötti versengés a két rendszer eltérő ideológiájából fakad, amely visszavezethető a marxizmus antikapitalista kritikájára, illetve az első világháború után kibontakozó államszervezési elvek szembenállására.⁷³

Kalmár Melinda nagyszabású és meglehetősen alapos kötetében arra vállalkozik, hogy az utóbbi megfontolások között megtalálja a középutat, a szovjet ideológiát a központból kiinduló és a perifériákra egyértelmű hatást gya-

⁷⁰ Martin MALIA: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*. Free Press, New York, 1994, 17.

⁷¹ Az elmúlt években bontakozott ki egy olyan megközelítés, amely a kommunista társadalmak nyelveit, ideológiáját, kultúráját transznacionális keretekben kívánja vizsgálni. Metodológiai összefoglalóként lásd Constantin IORDACHI – Péter APOR: Introduction. *Studying Communist Dictatorships: From Comparative to Transnational History*. *East Central Europe*, 40(2013), 1–35.

⁷² Mark KRAMER: Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*, 25(1999)/4, 539–576.; William C. WOHLFORTH: Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*, 26(2000)/2, 327–331.

⁷³ Példaként lásd David C. ENGERMAN: *Ideology and the origins of the Cold War, 1917–1962* = *The Cambridge History of Cold War. Volume 1: Origins*. Eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 20–44.; illetve, Robert JERVIS: *Identity and the Cold War* = *The Cambridge History of Cold War. Volume 2: Crises and Détente*. Eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 22–44.

korló politikai „praxisként”, amely folyamatos megújulásában a központ potenciális politikai és társadalomszervező erejét igyekszik fenntartani.

A szerző megkülönbözteti a politikai eszmét az ideológiától. Utóbbit az különbözteti meg az eszméktől, hogy míg az eszme a gondolati rendszerezés és a reflexió terepe, amely rendszerint az értelmiség írásai által közvetíthető, addig az ideológia közvetlenebb kapcsolatban áll a politikai cselekvéssel. Az ideológia összeköttetést teremt a politikai eszmék és a politikai gyakorlat között. Az ideológia egyrészt meghatározza, másrészt támogatja azokat a tényezőket, amelyek a politikai hatalom potenciálódását segítik elő.⁷⁴

A politikai ideológia két szinten támogatja a hatalmi törekvések megvalósulását. A nyilvános térben az ideológia szimbolikus valósága válik interpretálhatóvá. A nyilvános térben, amely egyaránt jelentheti a mindennapi élet szcénáit vagy a politikai ünnepek ismétlődését, az ideológiai tartalmak megközelítésére a kulturális antropológiai és társadalomtörténeti megközelítés szolgálhat érdekes szempontokkal. Kalmár kötete azonban az ideológiának nem e „mindennapi” leképeződéseire és diskurzusnormává alakulására kíváncsi, hanem az ideológia mint politikai terv és céltételezés folyamatára. Ez egy olyan megközelítést igényel, amely azokat az analitikus, a tömegek által rejtve maradó ideológiai munkát mutatja be, amely az állampárt különböző szegmenseiben, illetve a hozzá kapcsolódó társadalom- és gazdaságtudományi intézetekben folyt. A két terület eltérő céltételezése különböző politikai időben nyilvánul meg. Pontosabban, a mindennapi ideológiai szimbólumok tartósabbak, változásai hosszabb időt vesznek igénybe, az intézményi elit ideológiaformálását csak óvatosan követik.

A két ideológiaformálási terep között Kalmár szerint a szocializmus időszakában sajátos mechanizmus alakult ki. A kommunista állampárti elit a rendszer válságai hatására egyre inkább tudatában lesz a körülmények kényszerítő erejének. Amit a politikai elit érzékel, az elsősorban a lépéskényszer, amely elmozdítja abból a kényelmes helyzetből, hogy a szocialista társadalom-építő terveit az előzetes elképzelések és ütemezés szerint végrehajtsa. Ugyanakkor az átrendeződések artikulálását a tömegek felé ez az elit lassítani kényszerül, abban való félelmétől, hogy a gyors változások destabilizálhatják a kommunista államhatalom és tervgazdálkodás társadalmi rendjét. Így az ideológiai változás a „konstans idealizáló etalonok” és a „racionálisabb elemzői háttérgondolkodás” kombinációjaként értelmezhető.⁷⁵ Az ideológia emocionálisabb és epikus formát ölt, amennyiben a távolabbi és elvontabb jövőképet fejt ki. Amennyiben konkrétabb vízióként jelenik meg, az elsősorban a kontextushoz kötődő kognitív formák felé tájékozódik. Előbbi a lenini–sztálini idősakra volt jellemző, míg utóbbi a poszt-totalitárius tervezési modellek, a

⁷⁴ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest, 2014, 17.

⁷⁵ Uo.

(társadalom) tudománnyal összefonódó ideológia kidolgozására jellemző. Az utóbbi modellben a kimunkált ideológiai üzenet a belső műhelyekből a nyilvánosságba kerül, annak artikulálása visszahat a társadalmi gyakorlatra. Természetesen a társadalmi viszonyok változására, a várt vagy kiszámíthatatlan tendenciákra előbb-utóbb reagálnak a politikai elit és a társadalomtudományos háttérintézmények, amely egy újabb artikulációs folyamatot indítanak el.⁷⁶

Tagadhatatlan, hogy írásom sokat merít az ideológia imént leírt mechanizmusának elméletéből. Ugyanakkor nem törekszem egy átfogó ideológiai beszámoló megírására, amely a korszak ideológiai életének minden szegmensére kiterjedne. A források feltárásánál a középszintű megközelítést választom, amely az ideológia nyilvános kifejeződéseire összpontosít. Ez azt jelenti, hogy az ideológia forrásának nem csak a politikai szint vezető csoportjának, jelen esetben az MSZMP Politikai Bizottságának és a pártvezetőségnek a párthatározatokban megjelenő döntéseit tekintem. A pártfolyóiratokban kibontakozó viták, egyes politikai folyamatokkal kapcsolatos írások lesznek azok a források, amelyekre támaszkodom.

A szovjet blokk összeomlása után megnyíló keleti levéltárak anyagai a makroszintű újraértelmezések mentén lehetővé tették a szovjetológiai és egyáltalán a kommunista rendszerekkel foglalkozó történet- és politikatudományi paradigmák újraértékelését. A kilencvenes években ez a folyamat párhuzamosan zajlott azzal a fordulattal, amely a nyelv, a mindennapi élet és a kultúra fogalmait állította középpontba a volt pártállami országok társadalmainak vizsgálatakor. Ezekben az új vizsgálati keretekben az ideológia szerepe ezzel újra kérdésessé vált a kutatók számára. A kilencvenes évek kulturális fordulata a szocialista rendszerek kutatásában jelentős nézőpontváltást jelentett. A szocializmus, elsősorban a Szovjetunió kommunista világának kultúrája sajátos életfeltételeket, szokásokat és társadalmi praxisokat jelentett, amelyek a társadalmi világ mikroszintjein váltak láthatóvá.⁷⁷ Az ideológia itt természetesen szimbolikus valóságában van jelen, ugyanakkor különböző társadalmi praxisokat indukál. Utóbbiak nem az ideológia tartalmára vagy összefüggéseire mutatnak rá, hanem a társadalmi cselekvők és a hivatalos ideológia, azaz az ideológia mint a hivatalosság kifejeződése, kapcsolatára.⁷⁸

Utóbbi ideológiáfelfogás az antropológia interpretatív megközelítésének eredményeit hasznosítja. Ez a felfogás számos eredményt tudott felmutatni a

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ A kommunizmus mint kultúra paradigmája erősen kötődik két szerző, Sheila FITZPATRICK és Stephen KOTKIN munkáihoz: Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, CA, 1995; Sheila FITZPATRICK: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford, 1999.

⁷⁸ Hasonlóan az ideológia szimbolikus működésének geertz-i leírásához. Lásd: Clifford GEERTZ: *Az ideológia mint kulturális rendszer* = Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris, Budapest, 2001, 26–72.

hatalom ideológiai beszédének és nyelvének mindennapi recepciójáról, illetve a társadalmi kommunikációban és politikai praxisban betöltött szerepéről. Nem véletlen, hogy az ilyen vizsgálatok elsősorban a szovjetrendszer totalitárius időszakát tekintik fő vizsgálati terepnek, ahol a már említett irányzatoknál differenciáltabb módon mutathatják a helyi politika és a politika nyelve, az erőszak és más elnyomó mechanizmusok, az érdekkijáró rendszer és munkahelyi viszonyok, illetve az ideológia kapcsolatát.⁷⁹ Írásom módszertani szempontból közel áll az utóbbi tudományos megfontolásokhoz, főleg ami a nyelv és a politikai szimbolizmus jelentőségét illeti, ám a vizsgálat fókuszát máshova igyekszem helyezni: elsősorban az ideologizáló értelmiség, illetve az értelmiséghez csatlakozó politikusok nézetei érdekelnak. Amire kíváncsi vagyok az a politikai tér, a politikai idő és az intézmények diszkurzív kialakítása. Ehhez az ideologizálásnak egy olyan terepét választom, amely a nyilvánosságtól háttérbe húzódó határozati döntések (a pártvezetés mint „udvari politika”) és a mindennapi politizálás (egy-egy pártbizottság, helyi tanács, termelőszövetkezet, üzem) szétszóródó nyilvánossága közötti középszintet jelenti.

Ideologizáló (párt)értelmiség nyilvánossága

A berendezkedő Kádár-rendszer vezetői felismerték, hogy az új politikai kurzus talpon maradása legitimációjának újrafogalmazásán múlik. A rendszer vezetői a pragmatista politika és a nyilvánosság kapuit fokozatosan kinyitó ideológia eszközrendszerével kívánták elérni azt a társadalmi kompromisszumot, amely a Rákosi-rendszer idején ismeretlen fogalom volt a politikai elnyomás közepette. Az értelmiség számára a korai Kádár-rendszerben a kompromisszum önkorlátozásként jelenik meg. Cserébe a rendszer a korlátozott nyilvánosság folyamatos szélesítését ajánlotta. A hallgatólágos alku részeként az ideológia tételei is oldódtak, az ideológiai rendszer monolitikussága nem volt tovább tartható.⁸⁰ Kalmár Melinda az ideológiai élet újrarendezésében a legfontosabb mozzanatként az irodalom ideológiai közvetítőként való megszűn-

⁷⁹ Az ideológia szimbolikus működéséhez a Kádár-rendszerben. *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Szerk. HORVÁTH Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008; APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. A mindennapi élet történeti kutatásáról lásd ALF LÜDTKE: *The historiography of everyday life: The personal and the political = Culture, Ideology and Politics: Essays for Eric Hobsbawm*. Eds. Raphael SAMUEL – Gareth STEDMAN JONES. Routledge, London, 1982, 38–54., illetve HORVÁTH Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. *Századvég, új folyam* (2006)/2, 3–30.

⁸⁰ HELLER Mária – NÉMEDI Dénes – RÉNYI Ágnes: *A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben = Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. Szerk. SOMLAI Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1992, 109–118.

sét látja, amelyet a korai Kádár-korszakban a sajtó vesz át.⁸¹ Ez egyúttal a korábbi, teljességgel pártvezérlésű sajtó rekrutációjának és munkájának változását is előrevetítette. A politikai megbízhatóság a továbbiakban már nem egyedüli kritérium a sajtó munkásai körében, felértékelődik a szakmaiság és a műveltség szerepe. Kalmár azonban megjegyzi, hogy a szakmaiság felértékelődése nem a morális és esztétikai értékek képviselőjét szolgálta, hanem a párt politikájának egy szimulált nyilvánosságban való megívtatását, és végül igazolását. A párt vezetőinek racionális érvelési technikája és a problémákhoz való pragmatikus hozzáállása ezért mintát jelentett az ideológiát közvetítő platformok, a sajtó, a rádió és később a televízió számára is.⁸²

Az ideológia forrásaként így 1956 után is a párt funkcionált, kiépítve a párthatározatokon alapuló hierarchikus ideológiai továbbítás és megvitatás rendszerét. Ebben a hierarchikus rendeződésben a párt szava, illetve a marxizmus-leninizmus párt általi értelmezése jelentette azt az irányt, amelyet az ideologizálás alacsonyabb szintjein követni kellett. Az alacsonyabb szintek szerepe kezdetben kimerült a differenciált magyarázat, az ideológiai exegézis gyakorlatában. Később az egyre táguló nyilvánosság az egyes ideológiai tételek tudományos tárgyalását, a gyakorlati érvényesség felvetését is lehetővé tette. A párt, a kollektív vezetés határozatainak elsőbbsége azonban mindvégig fennmaradt a korszak történetében. Takács Róbert szerint a párt politikájában az ideológia sarokköveinek (munkásosztály hatalma, kommunista történelmi fejlődés stb.) érvényességét kívánta igazolni, egyúttal pragmatikus lépéseit az ideológiával vélte alátámasztani.⁸³ Vagyis, a Kádár-korszakban is létezett a marxizmus-leninizmusnak egy olyan ideológiai magja, amelytől a párt nem térhetett el. Az alapelvek megvalósítása felé tett politikai lépéseket azonban szintén ideológiailag kívánta alátámasztani. Utóbbihoz a modern tömegpolitika (sajtó, rádió, televízió) jelentett megfelelő fórumot. A marxizmus-leninizmus alapvető igazságai és a gyakorlati politika ideológiai igazolásának összefüggéseit azonban már nem a *Népszabadság* vagy a *Népszava* oldalain, rádió-, illetve tévéműsorokban lehetett a szocialista tudományosság eszközeivel kifejezni, hanem a hosszabb, „hozzaértó” szakemberek által írt cikkekben, tanulmányokban, hozzászólásokban és vitairatokban. Ezek a cikkek elsődlegesen a rendszer agitációs feladatait ellátó kádereknek és a pártbürokrácia tagjainak szóló *Társadalmi Szemle* és *Pártélet* című folyóiratok oldalain láttak napvilágot. A *Társadalmi Szemle* mint a kommunista párt, majd az MDP elméleti folyóirata újraindításáról a kádári vezetés már 1956 végén dönt.⁸⁴ A *Társadal-*

mi Szemle egészen 1989 őszéig mint a Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti folyóirata jelenik meg. A *Pártélet* 1956 előtt *Pártépítés* címmel jelenik meg. A kádári vezetés 1957 elején dönt⁸⁵ a párt szervezeti lapjának újraindításáról.⁸⁶ A lap ezen a néven 1989 tavaszáig működik, amikor is a demokratizálódás folyamatához inkább idomuló *Új Fórum* néven kíván megjelenni.

A két folyóirat eltérő profillal jelenik meg az ötvenes évek végén. A *Társadalmi Szemle* az elméleti írásokat közli, míg a *Pártélet* inkább a gyakorlatra koncentrálna, a direkt agitáció szerepét tölti be, gyakran fogad a szocialista szervezet és a szocialista üzem működésével, és egyéb társadalmi problémákkal kapcsolatos vezetői leveleket. A folyóiratok példányszáma folyamatosan növekszik, terjesztési köre bővül. A hatvanas évek közepére már nemcsak az intézményi, hanem az egyéni előfizetések száma is jelentősen megnő. A rendszer konszolidációja után, 1965-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága a *Társadalmi Szemle* munkáját határozatban méltatja, ugyanakkor több ponton is elmarasztalja egyes fogyatékoságaiért.⁸⁷ Elsősorban az elméleti írások számát tartják kevésnek a PB tagjai, illetve felhívják a figyelmet arra, hogy a megjelenő írások nem közelítik eléggé az ideológiát a mindennapi gyakorlat problémáihoz. A határozat szerint a folyóirat példányszáma folyamatosan emelkedik, az 1964-es év során havi átlagban 37 ezer példány kelt el. Jelentős az

Adminisztratív Osztály igazságügyi alosztályának vezetője „eddiginél kisebb lapterjedelmre” tesz javaslatot. MARKÓJA elképzelése szerint a *Társadalmi Szemle* két cikk erejéig foglalkozna elméleti kérdésekkel; egy cikk a nemzetközi helyzet állását ismertetné, a párt-szervezési rovat pedig „időszzerű párt-szervezési, pártépítési kérdésekkel” foglalkozna. A párt-szervezési rovat venné át az 1956 előtti időszakban ugyancsak megjelenő *Pártélet* szerepét. Az MSZMP IKB Titkársága 1957. május 24-ei ülésének jegyzőkönyve = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet, 1956. november 14.–1957. június 26. Szerk. BARÁTH Magdolna – FEITL István – NÉMETHNÉ Vágyi Karola – RIPP Zoltán. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 23–31. A Szervező Bizottság ekkor az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága állásfoglalását kéri a folyóirat újraindításával kapcsolatban. Az IIB következő napi határozatában a *Társadalmi Szemle* újraindításáról és az előkészületi munkák megszervezéséről dönt. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. december 11-i ülésének jegyzőkönyve = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet, 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. NÉMETHNÉ Vágyi Karola – SIPOS Levente. Intera Rt., Budapest, 1993, 249–258., 252–253.

⁸⁵ 1957 tavaszán a *Társadalmi Szemle* megindításával párhuzamosan ORBÁN László, a KB Agitációs és Propaganda Osztálya helyettes vezetőjének előterjesztésére az IKB Titkársága elfogadja a *Pártélet* újbóli kiadását kezdeményező javaslatot is. Az MSZMP IKB..., i. m., 254–283.; 255.

⁸⁶ A Titkárság május 24-i üléséről készült jegyzőkönyv szerint a havi rendszerességgel kiadott folyóirat FOCK Jenő javaslatára összehangolja a munkáját a *Népszabadság* és a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségével is. Utóbbi KADÁR jóváhagyja, illetve az előadói javaslat szerint kijelölendő szerkesztőbizottsági vezető személyét, MAROSÁN Györgyöt is elfogadja. Az MSZMP IKB..., i. m., 265.

⁸⁷ Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a „*Társadalmi Szemle*” munkájáról (1965. június 22.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Szerk. VASS Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968c, 218–222.

⁸¹ KALMÁR: *Ennivaló és...*, i. m., 64.

⁸² Uo., 74–75.

⁸³ TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012, 17–18.

⁸⁴ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának Szervező Bizottsága már december 10-én javaslatot tesz a *Társadalmi Szemle* újraindítására. Az előadó, MARKÓJA Imre az

egyéni előfizetők száma, a szerzői körben pedig egyre több a nem felkérésre írott cikk. Az MSZMP KB Titkársága 1965. áprilisi határozata a párt és a kormány politikáját magyarázó, a pártszervezésben szilárd elvi és gyakorlati hátteret nyújtó folyóiratként tekint a *Pártéletre*.⁸⁸ Azonban számon kéri a tágabb körű tájékoztatást, a párt szervezeti életének mélyebb ismertetését, és az elméleti írások differenciáltabb fejtegetéseit. A párt vezetése így is megelégedettségének ad hangot, mivel a hatvanas évek közepén a folyóirat eladott példányszámai növekvő tendenciát mutatnak, éves átlagban elérték a 95 ezres példányszámot. A példányszámok természetesen nem arról tanúskodnak, hogy a két folyóirat ilyen széles olvasóközönséggel bírt volna, hiszen nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy minden alapszervezet, illetve politikához köthető szervezet – bizonyítandó a szocializmus ügyének támogatásában való elköteleződését – előfizetője lehetett a lapoknak. El tudjuk képzelni a képet, ahogy a folyóiratok összegyűjtve, rendezve, de olvasatlanul álltak a titkársági szekrények polcain.

A *Társadalmi Szemle* és részben a *Pártélet* cikkei is a kezdeti időszak ideológiai differenciálatlansága után a társadalomtudomány nyelvén igyekeztek megszólalni. Erre az útra tér a szocialista államjog, államigazgatási jog és jogelméleti cikkeket közlétező *Állam és Igazgatás* című folyóirat. Az először 1949-ben megjelenő szakfolyóirat a forradalom után szüneteltette megjelenését, majd 1959-ben indult újra a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályának elméleti folyóirataként. A hatvanas években cikkei nagyrészt hozzájárultak a harmadik tanács törvény (1971) elméleti megalapozásához, majd a szocialista tanácsrendszer további működésének követéséhez. A továbbiakban szintén idézett *Közgazdasági Szemle* hosszú tudományos hagyományra tekinthetett vissza a Kádár-rendszer kezdetén. A lap 1948-as megszüntetését követően a Nagy Imre-féle reformkurzusnak köszönhetően indult újra 1954-ben. Hasonlóan az ötvenes évek közepéhez, a hatvanas években is a reformszellemet képviselte, míg a hetvenes évek elejétől a kevésbé reformista szaktudományos cikkek alkották a folyóirat írásainak többségét, egészen a nyolcvanas évek újabb reformvonulatáig. A hatvanas évek folyamán, főként Hegedüs András főszerkesztői leváltásáig, a szocialista rendszer reformját ösztönző írásokat jelentetett meg a *Valóság* című folyóirat is. Az 1958-ban társadalomtudományi lapként induló *Valóság* a hatvanas évek végétől a szociológiai tudományosság fóruma volt. Végül pedig meg kell említenünk a *Világosság* című folyóiratot is, amely 1960-ban valláskritikai lapként indult, majd megjelölését materialista világnézeti folyóiratra változtatták. A felsoroltak közül a *Világosság* számított a leginkább filozófiai lapnak, és az ideológiai témákhoz is éppen ebből a nézőpontból közelített.

⁸⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának határozata a „Pártélet” című folyóiratról (1965. április 13.) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* Szerk. VASS Henrik. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968b, 164–168.

„Normalizáció” és reform. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma

„[...] a szocialista demokrácia csak a dolgozók számára demokrácia, a szocializmus elengedhetetlen feltételei számára diktatúra.”

(Kállai Gyula, művelődésügyi miniszter, 1957)

„Szocialista államunk továbbfejlesztésének, az egyetemes népi állam kialakulásának kulcskérdése a szocialista demokratizmus mind szélesebb kibontakozása.”

(Markója Imre, a KB igazságügyi alosztályának vezetője, későbbi igazságügyminiszter-helyettes, 1962)

„Az ember eme önnevelésének – világtörténelmileg nézve: a szó marxi értelmében igazi emberlétre való önnevelésének – organonja a szocialista demokrácia.”

(Lukács György, 1968)

A Kádár-korszak ideológiája a kádári konszolidáció éveiben bontakozik ki. Ez a sajátosan kádári ideológia a reform fogalmával és folyamatával áll kölcsönhatásban. Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a korai Kádár-korszak ideológiai fogalmai a hrucsovi desztalinizáció és a szocialista fejlődés gyorsításáról szóló szovjet programok szótárából származnak. Így például a szocialista demokrácia koncepciója is, amely egy fejlődési folyamat végén az „össznépi államban” végződik.⁸⁹ A fogalmak e szemantikai származási vonala miatt a korabeli szovjet ideológiába való rövid bevezetéssel kell kezdenem. Innen haladok tovább az 1956 után intézményeiben is kiépülő és megszilárduló Kádár-rendszer, majd végül a reformideológia kialakulása ismertetésével. A koncepciók bemutatásakor a szocialista demokrácia fogalmát helyezem a középpontba.

⁸⁹ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 182–197.

A hruscsovi vízió és az új magyar szocializmus

A sztálinizmus struktúrái a kelet-európai szocialista államokban nem rendelkeztek törhetetlen szilárdsággal. A háború utáni rövid demokratikus időszakokat a legtöbb államban egy hasonlóan rövid életű, sztálini mintájú államberendezkedés követte. A kelet-európai államokban azonban ez a rövid időszak is sokszerű megrázkódtatást jelentett a társadalom számára. Az újonnan kommunistává lett államok vezetői gyors tempóban és kíméletlenül kezdtek hozzá a sztálini minta megvalósításának. Az ötvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált, a sztálinizmus merev struktúrái nem tarthatók tovább, sem a Szovjetunióban, sem a kelet-európai szovjetizált államokban. Az államszocializmus új eljárásaira, rendszerére, és nem utolsósorban új ígéreteire van szükség.

A hruscsovi vezetés reformjai alapjaiban mozgatták meg a szovjetrendszer mintájaként szolgáló Szovjetuniót. Átalakult az állampárt és ennek szervezetei, változások történtek a bürokrácián belül, módosult az ipari és a vidéki társadalom szervezésének iránya, a kultúrában megindult az „olvasás”.⁹⁰ Ezek a mozgások nemcsak elérték a nyugati periféria sztálinizmus által sokkolt társadalmait, hanem ezekben az országokban, politikai robbanással fenyegetve, fel is gyorsultak.

A Szovjetunióban a sztálini időszak totalizáló tendenciái a hruscsovi programmal új értelmet nyertek. A társadalom mint az állampárti politika objektuma a hivatalos ideológiában a desztalinizálás időszakában sem hullott darabjaira. Sőt, a hruscsovi ideológia grandiózus tervei ugyanúgy a társadalmi egészzel számoltak, mint a sztálini időszak ideológusai. A szerepek azonban átértelmeződtek, a múlt megítélése megváltozott, a jövő egy új horizontja tárult fel a megváltozott hivatalos diskurzusban. A szocialista állam polgárára, elsősorban a munkásosztály tagjaira, továbbra is vezető osztályként tekintett a rendszer, ám fel kívánta szabadítani a sztálini bürokratizmus nyomása alól, új utakon mobilizálva a jelentős számú embertömeget.

Noha a XX. kongresszus hruscsovi beszéde újrafogalmazta Sztálin szerepét, a szovjetállam fejlődéséről szóló diskurzus nem változott, sőt, a kommunizmus beteljesülésének lehetőségének utópiájáról még több szó esett, mint a sztálinizmus éveiben. Hruscsov a kommunizmus utópikus megvalósításának szándékát azzal is nyomatékosította, hogy ennek érdekében mozgósította a rendszer anyagi és intézményi erőforrásait, előirányozva a kommunizmus alapjainak lerakását 1980-ra. A sztálinizmushoz képest tehát ez egy új pers-

pektíva volt, amennyiben újra elkezdtek beszélni a kommunizmus elérésének utópiájáról.⁹¹

A hruscsovi vezetés zenitjén, a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1961-es XXII. kongresszusán fogadták el a párt harmadik programját, amely az 1919-es bolsevik pártprogram után immár egy globális világhatalom vezető pártjának adott irányt. A program kidolgozásának kezdete még a sztálini időkre vezethető vissza, ám komolyabb, a szakmai párttagságot és az akadémiai tudományosság képviselőit is bevonó, előkészítés csak Hruscsov végleges politikai győzelme után indulhatott el. A pártprogram a kapitalizmus és a szocializmus közötti világméretű versengés talaján keletkezett, ugyanakkor a kommunista világhatalom a harcot már nem a katonai szembenállás, hanem a gazdasági és életszínvonalbeli versengés fokozásával kívánta felvenni. Ebbe beletartozott volna a fontosabb ipari szektorok fejlesztése, egyúttal a tudomány, az oktatás, és a kulturális élet színvonalának emelése. Egyrészt, az erőforrások racionálisabb felhasználása és az új források (kazahsztáni Szűzföld-program, szibériai olajmezők) feltárása, a legfejlettebb automatizációs technológiák rendszerbe állítása, illetve új technológiák kifejlesztésének finanszírozása képezte volna a gazdasági növekedés alapját. Másrészt, a javak tömegtermelése és az állampolgári fogyasztás növekedése a program értelmében egyaránt élénkítette volna a gazdasági teljesítményt, illetve igazolta volna a szocializmus felsőbbrendűségébe vetett ideologikus hitet. A pártprogram a hatvanas évekre (1961–1970) tette azt az időszakot, amely során a termelékenység növelése területén megelőzték volna az Egyesült Államokat, a következő évtizedben pedig megteremtették volna a kommunizmus anyagi és technológiai alapjait. Úgy számoltak, a nemzeti jövedelem évenként kilenc százalékkal növekszik. Így, a tervezet szerint, a hatvanas évek eleji viszonyokhoz képest az első évtized alatt két és félszeresével, míg a második dekádban három és félszeresével növekedett volna a nemzeti jövedelem. A húszéves szakaszban ezzel együtt az átlagjövedelmek megduplázását vetítették előre.⁹²

A hruscsovi program együtt járt a politikai vezetés átalakításával is. A proletárdiktatúrát az anyagi fejlődéssel párhuzamosan felváltotta volna az osztályharcon túllépő „össznépi állam”. A pártvezetés és pártapparátus bürokratizáltságának lazítására készültek, a párt vezető szerepét, mint képviseleti szerv irányába kívánták orientálni.⁹³ Egyúttal csökkent volna a párt kizárólagos társadalomirányító szerepe, az állami hatóságok munkáját felváltotta volna a

⁹¹ John GOODING: *Socialism in Russia: Lenin and his legacy 1890–1991*. Palgrave – Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2002, 145–155.

⁹² Alexander TITOV: *The 1961 party program and the fate of Khrushchev's reforms = Soviet State and Society Under Khrushchev*. Eds. Melanie ILIC – Jeremy SMITH. Routledge, Oxford & New York, 2009, 8–14.

⁹³ Alexander TITOV: *The Central Committee apparatus under Khrushchev = Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. Eds. Jeremy SMITH – Melanie ILIC. Routledge. London & New York, 2011.

⁹⁰ Nancy CONDEE: *Cultural codes of the thaw = Nikita Khrushchev*. Eds. William TAUBMAN – Sergei KHRUSHCHEV – Abbott GLEASON. Yale University Press New Haven & London, 2000, 177–208.

szakszervezetek, helyi tanácsok, ifjúsági szervezetek önszerveződő politikája, miközben a párt az eltérő politikai akaratok képviselője szerint egyre inkább differenciálódott volna. Ez a vízió a hrucsovi szocialista demokrácia társadalmában nyilvánult meg és, ahogy a korábbi fejezetekben a magyar szocialista ideológián keresztül igyekeztük bemutatni, ösztönözte a kelet-európai politikai-ideológiai változásokat.⁹⁴ Az 1956 végén létrejött új magyar kommunista vezetés számára a hrucsovi desztalinizáció formái megfeleltek a Rákosi-korszak vezetési hibáinak elítélésére. Ami viszont fontosabb, a hrucsovi reformprogram az államszocialista rendszerek fejlődési dinamikájának visszanyerésével kecsegtetett.

A kádári pártvezetés az 1956-ot követő ideológiai harcban az új kurzus eszmei megalapozására éppúgy törekedett, mint a hatalmi centrum kiépítésére és a társadalommal való kompromisszumok kialakítására. A Kádár-rendszer ideológiai nyelvezetében is el akart távolodni a Rákosi-rezsim személyi kultuszt központba helyező ideológiájától. A hatvanas évek második felétől a tudományos világ differenciáltabb nyelve is beépült az ideológiai szövegekbe. Erre a folyamatra Kalmár Melinda mutatott rá.⁹⁵ A tudományosságra való törekvés azonban nem jelentette az ideológia alapfogalmainak feloldását, egy szakmai, csak a beavatottak számára érthető nyelv kialakítását. A kezdeti, erősen osztályharcos fogalmakat a tudományosság (filozófia, társadalomtudományok, gazdaságtan) fogalmaival pontosították, fejtették ki, vagy fogalmazták újra, míg az alapvető tételek egészen a nyolcvanas évek második feléig érvényben maradtak. Akkor a fogalmak szemantikai meghatározottságát jelentő társadalmi-politikai előfeltételek megrendülése meglepő gyorsasággal építette le az addig évtizedekig funkcionáló ideológia referenciarendszerét.

A korai Kádár-rendszer éveiben egyes rögzített jelentéssel bíró fogalmak, így a szocialista demokrácia fogalma is, a rendszer ideológiai magját jelentették. Ez az ideológiai-szemantikai középpont meghatározta a kádári politika eszmei identitását. Az ideológiai maghoz kapcsolódó periféria-fogalmak azonban a politikai, gazdasági és társadalmi változások hatására folyamatosan finomodtak, differenciálódtak.

A korai szakaszban, tehát az ötvenes évek végén, az ideológiai írásokban kísérletet tesznek a szocialista demokrácia alapvető jelentésének rögzítésére. A forradalom utáni időszakban az ideológusok fő feladata, hogy a saját szocialista demokrácia fogalmukat alternatívaként állítsák egyrészt a sztálinista népi demokrácia, illetve a Nagy Imre féle, burzsoának nyilvánított „igazi demokrácia” koncepciója mellé. Míg az utóbbi fogalmat az ellenséges eszmék körébe utalják, és ideológiai veszélyként értelmezik, ezzel szemben a népi demokrácia fogalmát nem tüntetik el a szocialista ideológia szótárából. A népi demokrácia

⁹⁴ ТИРОВ: *The 1961...*, i. m., 15–18.

⁹⁵ A fordulatot KALMÁR Melinda az epikus ideológiai korszak végeként jellemzi. KALMÁR: *Ennivaló és...*, i. m., 190–206.

a korszakban elveszti ugyan politika- és társadalomszervező funkcióját, de fejlődéstörténeti fogalomként elevenen él a további évtizedekben is.

A népi demokrácia fogalmával szemben a szocialista demokrácia fogalma a társadalompolitikai folyamatok és a tudományos nyelvezet hatására már a hatvanas évek elejétől újabb jelentésrétegekkel gazdagodott. A szocialista demokrácia fokozatosan válik a társadalom rendszerét leíró fogalommá azzal, hogy intézményeiben a politikai és társadalmi szinteken pluralizálódik. Így jelenik meg a szocialista demokrácia népfrent-, szakszervezeti, szövetkezeti, illetve üzemi demokráciaként értelmezve. Ez a politika szempontjából lényeges horizontváltást jelent.

A kezdeti években, az ideológiai harc mindent átpolitizáló természetének megfelelően, a demokrácia fogalma makroszintű politikai csatározások tétje. A hatvanas évek elejétől azonban, a Kádár-rendszer kialakuló politikai és társadalmi struktúráinak időszakában, a fogalom depolitizációs folyamaton megy keresztül, az eredendően politikai fogalmat „társadalmasítják” az ideológiában. A most következőkben a szocialista demokrácia fogalmának definiálását, majd a fogalom szemantikai terének megnyílását követem végig a Kádár-korszak első évtizedében.

Szocialista demokrácia mint hatalompolitikai fogalom

A Kádár-rendszer genezisének első dokumentuma az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata az októberi események okairól. Ebben a párt nyilvánvalóvá teszi, hogy mindkét elhajlás ellen felveszi az ideológiai harcot, megtisztítja a pártot egyrészt a revizionista (Nagy Imre-Losonczy Miklós), másrészt a dogmatikus (Rákosi-Gerő-klikk) elemeitől.⁹⁶ Az 1956 utáni harcok években ehhez a vezetés nemcsak az államhatalmi represszió, de az ideológiai munka során is tartotta magát.

A népi demokrácia fogalma 1956 után

A nyelvi változás szembetűnő jele a népi demokrácia fogalmának elhagyása az ideológiai nyelvezetből. Ez ugyan nem jelenti a népi demokrácia fogalom nyílt elvetését, annál is inkább, mivel az 1949-es alkotmányban több helyen, így az alkotmány preambulumban is szerepel. Az 1949-es XX. törvény preambuluma szerint:

⁹⁶ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Szerk. VASS Henrik – SÁGVÁRI Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964a, 13–16.

„Évtizedes harcokban megedződött munkásosztályunk vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva, a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé.” (kiemelés tőlem – P. M.)

Az 1957-es módosítás (1957. évi II. törvény) nem érinti a preambulum szövegét. Az 1972-es módosítás (1972. évi I. törvény) során azonban lényegesen átdolgozzák a szöveget. Itt a demokráciára való utalás a következő mondatban jelenik meg: „Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió a második világháborúban kivívott győzelmei során felszabadította hazánkat a fasizmus elnyomása alól, és megnyitotta a magyar nép előtt a demokratikus fejlődés útját.” Majd kinyilvánítja:

„A forradalmi harcokban megedződött munkásosztály vezetésével, az 1919. évi Tanácsköztársaság tapasztalataival gazdagodva, a szocialista országok közösségére támaszkodva népünk lerakta a szocializmus alapjait.”⁹⁷

A népi demokrácia, a háború után Kelet-Európában terjeszkedő szovjet befolyás egyik taktikai fogalmaként jelent meg. Giovanni Sartori megjegyzi, hogy ebben a népi demokrácia fogalma redundáns és tautologikus mivel kétszer fejezi ki a nép mint hatalombirtokló alanyiságát.⁹⁸ A népi demokrácia sztálini fogalma mögött Sartori szerint az a törekvés jelenik meg, hogy „demokratikus-sá tegye” a szovjet megszállást.⁹⁹ Ezt támasztja alá Rainer M. János a magyar népi demokrácia kiépüléséről írott tanulmányában: „A »népi demokrácia« elsődlegesen a szovjet érdekszféra és a jaltai megállapodások kettős követelményrendszerének megfelelő politikai struktúrát jelentett Kelet-Európában.”¹⁰⁰ A népi demokrácia fogalma közvetlenül a második világháború után azonban még nem pusztán hatalomtechnikai koncepció, a Szovjetunióban a kommunizmusba való fejlődésről szóló viták ideológiai szinten is folynak.¹⁰¹

⁹⁷ A népi demokratikus országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálatát lásd BENCsik Péter: Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk*, 57(2012)/3, 153–205.

⁹⁸ Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. Ford. SOLTész Erzsébet. Osiris, Budapest, 1999, 200. Uo., 199.

¹⁰⁰ RAINER M. JÁNOS: *A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948 = A fordulat évei 1947–1949. Politika-képzőművészet-építéset*. Szerk. STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, PATÁKI Gábor, RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 20.

¹⁰¹ A népi demokrácia egyik kiemelkedő teoretikusa a magyar származású VARGA Jenő, a Szovjet Tudományos Akadémia tagja, később Rákosi gazdasági tanácsadója. A népi demokrácia fogalmáról Vargánál lásd Eugene VARGA: *The „People's Democracies”: Varga, Democracy of a New Type (1947) = Documentary History of Communism. Volume 2: Communism and the World*. Ed. Robert V. DANIELS. I. B. Tauris&Co, London, 1985, 143. Varga Jenő életútját és munkásságát André MOMMEN dolgozta fel 2011-es kötetében:

A két világháború közötti népfrontos politikára utalva a népi demokrácia a haladó erők, kommunisták és társutasok összefogását jelenti a reakciós politika ellen, ez pedig, szölt a feltételezés, a munkásosztály forradalmához és proletárdiktatúrához vezet.¹⁰² A második világháborút követő években tehát teoretikus kérdésként is felmerül a népi demokrácia fogalma mint az átmenet közbeeső fokozata. A hidegháborús propaganda radikalizálódása, a szovjet–jugoszláv szakítás viszont arra sarkallják Sztálint, hogy feladja a fokozatos hatalomátvétel elvét. A népi demokrácia fogalmát használó szovjet tudósok és politikusok önbírálatra kényszerülnek, a fellazítástól való félelem logikája maga alá gyűri a kommunizmusba való demokratikus átmenet politikai elméleteit. A népi demokrácia fogalma így egybeolvad a sztálini hatalomgyakorlással, amely Magyarországon Rákosi és legközelebbi munkatársai diktatórikus módszereihez kötődik. A Kádár-rezsim indulásakor nem tisztázott a népi demokrácia fogalmának státusza. A szocializmus megalapozását követően, főként a hetvenes évek „fejlett szocializmusának” korszakában a népi demokrácia már csak történeti fogalomként működik, a kádári konszolidációt megelőző „harcos” évtizedet jelöli.¹⁰³

A népi demokrácia fogalma mellett olyan meghatározások is legitimitást nyernek, mint a munkásosztály demokratikus hatalmát kifejező proletárdemokrácia, a hatalomgyakorlás történelmi dialektikáját hirdető munkás-paraszt demokratikus diktatúra vagy a későbbi időszakban a rendszer politikai-társadalmi egységét kifejező egyetemes népi állam. A leginkább elterjedt fogalomhasználat azonban a szocialista demokráciára vonatkozik. A szocialista demokrácia fogalmát már az 1956-ot megelőző időkben is használták, a népi demokráciával közel azonos értelmi telítettséggel. A szocialista demokrácia a korai Kádár-korszak éveitől folyamatosan gazdagodó rendszerfogalomként épül fel, közvetítőként a marxista-leninista ideológia és a gyakorlati politizálás terén.

Demokratikus centralizmus

A kádári hatalom e kommunista átértékelési folyamatban rögzítette az ideológiai fogalmak jelentéseit, a hatalmi centrumból elrendezve megszüntette az egyes fogalmak értelmezése feletti nyelvi küzdelmet. A hivatalos vélemények

André MOMMEN: *Stalin's Economist: The Economic Contributions of Jenő Varga*. Routledge, Oxford & New York, 2011.

¹⁰² Alfred J. RIEBER: *Popular Democracy: An Illusion? = Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed. Vladimir TISMÁNEANU. Central European University Press, Budapest & New York, 2009, 103.

¹⁰³ A népi demokrácia mint marxista-leninista forradalomelmélet része a párttörténet szempontjából való feldolgozását lásd a *Párttörténeti Közlemények* főszerkesztői tisztség több mint két évtizedig viselő SZABÓ Bálint írását: SZABÓ Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949*. Kossuth, Budapest, 1970.

szerint a demokrácia helyes értelmezését mindenekelőtt a párton belül kívánták tisztázni. A párt egységének letéteményese a demokratikus centralizmus mechanizmusainak működése. Ez a jelenség óvhatja meg a pártot két szélsőségtől, azaz a személyi kultusztól és a revizionizmus anarchiájától. Kádár János a *Társadalmi Szemle* újraindulását jelző 1957-es májusi számának köszöntőjében a következőket írja:

„Vissza kell térnünk a lenini demokratikus centralizmushoz, amelytől a dogmatizmus és a személyi kultusz is eltávolított bennünket. A dogmatizmus túlozta a centralizmust és elhanyagolta a demokratizmus elvének érvényesítését. De erőlesen és következetesen kell harcolnunk az 1953 óta támadó revizionizmus rombolása következményeként fellépő anarchikus jelenségek ellen, melyek viszont a centralizmus támadják. Visszaélve a demokratizmus jelszavával – mely náluk kispolgári fegyelméletlenséget takar – bomlasztó munkát végeznek. Jelenleg ezek a veszélyesebbek.”¹⁰⁴

Láthatjuk, Kádár interpretációjában a demokratikus centralizmus elsősorban nem az „általában vett demokrácia”, ahogy egyes szerzők a demokrácia polgári, és a Nagy Imre által irányított reformerek fogalmaként értékelik. A Nagy Imre-féle revizionisták ugyanis a „tisztá demokrácia” fogalmát helytelenül használták és állították szembe a proletárdiktatúrával. A „tisztá demokrácia”, „általában vett demokrácia” ugyanis Kádár szerint ideológia, méghozzá a tőke kizsákmányolásának ideológiája, ahogy Marx ezt már megírta.¹⁰⁵ A Nagy Imre vezette csoport így egyre inkább a „burzsoá” fogalom felé orientálódott, és a kispolgári rétegek demokráciáját hirdette.¹⁰⁶ Ez a kispolgári felfogás a reakció erőit erősítette. A „tisztá demokráciában” a „teljes szabadság” követelése 1956 októberében „az ellenforradalom és a társadalmi söpredék szabadságát” hozta el.¹⁰⁷

A másik veszély a centralizmus éles szembeállítása a demokráciával, eszméjének elferdítése egyenes úton vezetett az 1956-os szétbomláshoz. A szocialista demokrácia sztálinista elferdítése gyengítette a proletárdiktatúra osztálybázisát, és a bürokratizmus elburjánzásához vezetett:

„Sem a pártban, sem az állami életben nem nyílt lehetőség – az állami és társadalmi élet vezetési módszereiben bekövetkezett hibák következtében – a dolgozók alkotói kezdeményezésének kibontakozására.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ KÁDÁR János: Üdvözet a Társadalmi Szemlének. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 1.

¹⁰⁵ VÖRÖS Gyula: A proletárdiktatúra és a magyarországi ellenforradalom. Megjegyzések Lenin „A demokráciáról és a diktatúráról” c. gyűjteményes kötet megjelenése alkalmából. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/7–8, 84–89.

¹⁰⁶ NEMES Dezső: A magyarországi revizionizmus kifejlődése, mint az ellenforradalom eszmei előkészítésének szerves része. *Társadalmi Szemle*, 13(1958)/1, 44–60, 57.

¹⁰⁷ Az 1957–58-as pártoktatási év néhány ideológiai feladata. *Pártélet*, 2(1957) 3, 8.

¹⁰⁸ Uo., 9.

A pártfolyóiratok szerzői így a centralizmus demokratizálását követelték, természetesen a „kiegyensúlyozott” vita keretében és az alapvető ideológiai keretek kikezdehetlenségével.¹⁰⁹ Szerintük szükséges a személyi kultusz visszaszorítása párton belül, hogy ne csaphasson át annak dialektikus antitézisébe, a már említett revizionizmus anarchiájába: „(...) a pártdemokrácia megsértése – a párt politikájában meglévő hibákkal együtt és szoros kölcsönhatásban – aláásta a párt fegyelmét, egységét, megnyitotta az utat a revizionisták aknamunkájához (...).”¹¹⁰

Szocialista törvényesség

A szocialista demokrácia párton belüli kérdésének rendezésével párhuzamosan a politikai rend külső szféráját is kezelni kellett. Az 1956-os események után ugyanis ideológiai szinten újra kellett rendezni a közhatalom működését legitimáló eszméket. Ennek első lépése a *szocialista törvényesség* fogalmának meghatározása, érvényességi körének kijelölése.¹¹¹ A szocialista törvényesség alapja a proletariátus diktatúrája és egyúttal a nép demokráciája. Az 1958. szeptemberi szám szerkesztőségi állásfoglalása szerint, „államhatalmunk alapvetően mindenkor kifejezője volt a proletariátus diktatúrájának, a nép demokráciájának”.¹¹² A proletárdiktatúra és szocialista demokrácia széles társadalmi és történeti horizonton alkot egységet. Ez a viszony az ötvenes évek végének történeti és ideológiai kontextusába helyezve a következőképpen fogalmazódik meg:

„A marxizmus-leninizmus azt vallja: a szocialista demokrácia csak a dolgozók számára demokrácia, a szocializmus ellenségei számára diktatúra. Minden osztálymeghatározás nélküli, elvont »demokrácia« követelése voltaképpen a polgári demokrácia követelését takarja. Olyan társadalomban, amelyben a kapitalista elemek még korántsem semmisültek meg, az általános elvont demokrácia követelése a burzsoá restaurációt segíti.”¹¹³

¹⁰⁹ PÉCSI Ferenc: Pártegység és demokratikus centralizmus. *Társadalmi Szemle*, 14(1959)/6, 1–16.; SÁNTA Ilona: Pártéletünk lenini elveiről. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/10, 27–37.

¹¹⁰ Uo., 30.

¹¹¹ A szocialista törvényesség jogalkalmazásának rendszeréről lásd FLECK Zoltán: Jogrendszer, állami szabályozás és igazságszolgáltatás a Kádár-korszakban. *Múltunk*, 57(2012)/2, 50–89.

¹¹² Állami életünk demokratizmusáról. *Társadalmi Szemle*, 13(1958)/9, 5.

¹¹³ KÁLLAI Gyula: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 18. KÁLLAI megfogalmazása, kisebb módosításokkal többször előfordul a korai kádárizmus pártfolyóirataiban. Az alapvető tétellel emelkedő meghatározás így szerepel például a pár hónap múlva a *Pártélet*-ben: „A marxizmus-leninizmus azt vallja: a szocialista demokrácia csak a dolgozók számára demokrácia, a szocializmus ellenségei számára pedig diktatúra.” Az 1957–58-as pártoktatási év..., i. m., 8.

Utóbbi sorokat Kállai Gyula, a kádári forradalmi munkás-paraszt kormány művelődésügyekért felelős tagja írja, a már idézett 1957. májusi számban. Még plasztikusabban szól a proletárdiktatúra és szocialista demokrácia dialektikus összetartozásáról a *Pártélet* szerzője 1960 tavaszán:

„Az új proletárállamok is zászlajukra írták a demokráciát, de nem képmutató módon. Világosan megmondták, hogy »tisztá«, »mindenki számára egyforma« demokrácia nincs. A diktatúra úgy hozzátartozik a demokráciához, mint hegy a völgyhöz, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. A demokrácia egyes osztályok más osztályok feletti uralmának egyik formája és így szükségképpen diktatúra is. A diktatúra, az állam akkor fog elhalni, ha megszűnnek az osztályok, de ez természetesen a demokrácia fogalmát is értelmetlenné teszi.”¹¹⁴

A szocialista törvényesség, a proletárdiktatúra és szocialista demokrácia egymásba fonódó fogalmak, ahogy egy következő cikk megjegyzi, „a szocialista törvényesség nemcsak a forradalmi diktatúrának, hanem a proletárdemokrácia fejlesztésének is jelentős eszköze”.¹¹⁵ Mit is jelent a szocialista törvényesség keretében értelmezett proletárdemokrácia? A dolgozók jogait és jogainak gyakorlását, illetve az állampolgári kötelezettségek teljesítését.¹¹⁶ A munkáshatalom teremti meg azokat az intézményeket és mechanizmusokat, ahol az említett dolgozói jogok érvényesülnek. Így épül ki a kádári szocialista demokrácia államszervezeti rendszere. Az államszervezeti szinten érvényesített szocialista demokrácia nem jelent itt mást, mint az állam által létrehozott intézmények körében folytatott belső vitákat

A feladat elsőként „a népképviselői rendszer valósággá tétele és demokratikus intézményeink fejlesztése”.¹¹⁷ Az idézett tanulmány szerzője három nagyobb csoportot sorol fel. A legfelsőbb szinten az Országgyűlés, míg alsó szinten a tanácsrendszer fejlesztéséről van szó. Középszínt pedig a társadalmi szervek és tömegszervezetek, elsősorban a Hazafias Népfront, a szakszervezeti mozgalom, illetve a népi ellenőrzés és társadalmi bíraskodás intézményei jelennek meg.¹¹⁸ Az 1963-as választásokra készülődve létfontosságúnak vélték, hogy a demokratizmus elveit fel lehessen mutatni a legáltalánosabb szinten, a népképviselői törvényhozás létrehozásával. A lezajlott választások értékelése optimista hangon szól: „A választás alkotmányos aktusa, fontos állomása volt

a szocialista demokrácia fejlesztésének.”¹¹⁹ És, hogy mit jelent a szocialista demokrácia a választások fényében, azt mi sem jelzi jobban, mint az idézett szöveget követő értékelés: „A több mint százezer gyűlésen népünk szinte véleménycserét folytatott vezetőivel az országos kérdésekről csakúgy, mint a helyi gondokról és feladatokról.”¹²⁰

A vitatkozás, véleménycsere, a válaszadás a társadalom és a gazdaság kérdéseire leírja azt az eszményi kommunikatív szituációt és diskurzus-folyamatot, amit a szocialista demokrácia jelent a korszakban. A szocialista vízió szerint a párt demokratikus centralizmusa a szocialista törvényesség mechanizmusain keresztül így pár éven belül eljut a társadalmi való szintjére. A párt-szerű vita eszméje a nép számára magasztos, hasznos, olyan hagyomány ez, amelyet a kommunista ideológusok szerint érdemes átadni a szélesebb tömegeknek. Ezt a hagyományt Marosán György még így méltatta a *Társadalmi Szemle* 1957. májusi számában:

„A kommunista párt demokratikus párt. Már születésekor, a nagyra fejlődött munkásmozgalomból magával hozza a közmegbeszélés, a közmegvitatás és határozathozatal eszméjét és gyakorlatát.”¹²¹

A szocialista demokrácia társadalmisítása

A társadalom politikai bevonásának szándéka az ötvenes évek végén még korántsem eldöntött Kérdéses, hogy mennyire sikerül a leszámolás a revizionista elemekkel, a párt megtisztítása a dogmatikusoktól. A Kádár-rendszer első nagy társadalmi-gazdasági vállalkozása, a termelőszövetkezeti rendszer országos kiépítése is csak első hullámain van túl ebben az időszakban. A szovjet politikában a desztalinizációs folyamat megakadni látszik, majd a Molotov-csoporttal történt leszámolás után tesznek ez irányban óvatos lépéseket. Utóbbi hatással van a nemzetközi politikára, ahol részben a magyar kérdés miatt éleződik a szembenállás. A bizonytalanság a hazai ideológiában is megnyilvánul:

„Az adott történelmi körülmények, a munkásosztály érdekei, a szocializmus, a kommunizmus felépítésének lehetőségei határozzák meg azt, hogy a demokrácia milyen mérvét, és módszereit honosíthatjuk meg.”¹²²

¹¹⁴ Bognár Gyula: Fejlesszük a szocialista demokratizmust. *Pártélet*, 5, (1960)/3, 48.

¹¹⁵ MARKÓJA Imre: Forradalmi diktatúra – szocialista törvényesség. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/2, 17–28, 27.

¹¹⁶ Uo., 27.

¹¹⁷ MARKÓJA Imre: A szocialista demokratizmus fejlődésének kérdései. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/11, 31.

¹¹⁸ Uo., 30–35.

¹¹⁹ DALLOS Ferenc: A nép küldöttei. *Társadalmi Szemle*, 18(1963) 3, 1.

¹²⁰ Uo., 1–2. (kiemelés tőlem – P. M.)

¹²¹ MAROSÁN György: A pártélet követelményei. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 44.

¹²² PÉCSI: *Pártegység...*, i. m., 3.

A demokratizmus áramlása

A *Társadalmi Szemle* szerzője 1962-ben az előző idézettől eltérő hangon szól, a KB kongresszusi irányelveit idézve: „Szocialista államunk továbbfejlesztésének az egyetemes népi állam kialakulásának kulcskérdése a szocialista demokratizmus mind szélesebb körű kibontakozása.”¹²³ A szerző később tételesen is felsorolja a politikai és gazdasági szféra egyes részeit lefedő szerveződési formákat, amelyek a szocialista demokratizmus elsődleges fórumaiként funkcionálnak majd. Legfelsőbb szinten ez az Országgyűlés mint a szocialista képviselő legfelsőbb, országos szerve. Az állam megnyilvánulásának alapvető szervezeteit a tanácsrendszer fedi le, a szocialista demokratizmus legkisebb egységeit jelentik. A két szint között helyezkednek el a társadalmi szervek és tömegszervezetek, a szakszervezeti mozgalom, illetve a népi ellenőrzés és a társadalmi bíráskodás demokratikus mechanizmusai. A „burzsoá népképviselővel” szembeállítva a következő szerző, felbuzdulva a desztalinizáció irányában véglegesen döntő XXII. kongresszus fejleményein, a „kommunista öngazgatás irányába mutató folyamatot” vizionál.¹²⁴ A szerző a szocialista demokratizmus (képviselőt) a hazai rendszer kapcsán úgy írja le, mint a nép és az állami szervek differenciált együttműködését; azaz a képviselői szervek és társadalmi szervezetek rendszerét és interakcióját. Az eltérő történelmi kontextus miatt, jelzi a szerző, a szovjet tanácsrendszerrel komplexebb szisztémára van szükség, abban az időszakban, amelyben már befejeződött a „szocializmus alapjainak lerakása”, ahogy ezt az MSZMP 1962-es, VIII. kongresszusán is határozatba foglalták. Létezik a népfrontszervezeteken alapuló választási forma, a párt tömegmozgalmakra épülő rendszerekkel és tömegszervezetekkel való politikai együttműködése. A párt pedig differenciált és kiterjedt bizottsági rendszerben veti fel és tárgyalja meg a magyar társadalom problémáit.

Az ideológiai szerzők álláspontja szerint a differenciált, rendszerszemléletű szocialista demokrácia és demokratizmusának mechanizmusa egy új minőséget jelent a demokrácia világtörténetében. Nemes Dezső, az MSZMP KB titkárának 1964 őszi megfogalmazása is ezt támasztja alá: „Ez a demokrácia a szabadságjogok olyan kiteljesedése, amilyenre a társadalmak fejlődésében még nem volt és nem lehetett példa.”¹²⁵ Nemes szerint az új demokrácia nemcsak teljessé teszi a politikai jogokat, de új jogokat is terem a dolgozók számára. A demokrácia népképviselői formája tehát itt teljességgel megvalósul, torzulásait pedig a szociális és társadalmi jogok akadályozzák meg a szocialista rendszerben. A jogok gyakorlásának fórumai az MSZMP Központi Bizottságtól

egészen az üzemi szervezetekig terjednek. Melyek ezek a szervezeti szintek? A már említett párt, ahol a pártdemokrácia a joggyakorlás terepe. A Hazafias Népfront a nemzeti összefogás szervezete, tehát a legszélesebb politikai joggyakorlási fórum. A szakszervezetek a szocialista termelésben a jogok kifejtésének és számonkérésének lehetőségét biztosítják, míg a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági dolgozók, szövetkezeti tagok körében jelentenek hasonló fórumot. Az egyesületek, szakmai szövetségek, a sajtó, nőszerkezetek és ifjúsági szervezetek egyes társadalmi szegmensek kollektív vitafórumait és joggyakorlási terepeit jelentik. A tanácsrendszer és az Országgyűlés a politikai akarat kinyilvánításainak eszközei, míg az igazságszolgáltatás demokratizmusát a szocialista törvényesség érvényesítése és a létrehozandó társadalmi bíróságok jelentik.¹²⁶ A rendszer működését a hatvanas években vitafórumok sokaságaként képzeltek el, olyan erőnek, amely folyamatos mozgásban tartja a szocialista rendszert. A rendszer közvetlen demokratikus formáinak működését a *Társadalmi Szemle* egyetemi docens szerzője így értékeli:

„A közvetlen demokratizmus formái jelentik azokat a csatornákat, amelyekeken keresztül a népi alkotó erő állandóan áramolhat az új és régi feladatok megoldásának végzésére.”¹²⁷

A falu és a gyár

Az áramlás fontossága „a szocializmus alapjainak lerakása után” a szűken vett politikai intézményeken kívül kezd egyre fontosabbá válni. A politikai-társadalmi szervek demokratizmusával mellett, ugyanolyan jelentőséggel bír a gazdasági egységek demokratizmusának működőképessége tétele. A demokratizmus két sokat tárgyalt terepe, a szövetkezeti demokrácia és az üzemi demokrácia. Bár a két terület problémái eltérőek, a szövegek mennyisége jelzi, a gazdasági tervezésben és életszínvonalbeli világhatalmi versenyben, az ideológiai szövegek által megteremtett diskurzusban, kulcsjelentőséggel bír a parasztságot és dolgozókat együttműködése, részvétele és kritikája. A szövetkezeti demokrácia a tétesítés kezdetével a belépésre való agitáció és az eltérő háttérű belépő gazdálkodók nézeteltéréseinek elsimítására szolgáló fórum,¹²⁸ a „közös munkában kialakult kollektív szellem” terepe.¹²⁹ A szövetkezetesítés befejezésével, és az új gazdasági mechanizmus előkészítésével a szövetkezeti demokrácia fő

¹²⁶ Uo., 20–41.

¹²⁷ SZENTPÉTERI István: A közvetlen demokratikus intézmények mai szerepe. *Társadalmi Szemle*, 20(1965)/7, 20.

¹²⁸ DOBI István: Termelőszövetkezeti demokrácia és szövetkezeti parasztság. *Társadalmi Szemle*, 15(1960)/10, 9–31.

¹²⁹ BAK István: A szövetkezeti demokrácia és az egyéni paraszt „szabadsága”. *Pártélet*, 3(1958)/9, 26.

¹²³ MARKÓJA: *A szocialista demokratizmus...*, i. m., 30.

¹²⁴ KOVÁCS István: Burzsoá és szocialista képviselő. *Társadalmi Szemle*, 18(1963)/2, 15–26, 24.

¹²⁵ NEMES Dezső: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 19(1964)/11, 20.

problémájává a téeszvezetés és a tagság közötti információcsere hiánya. A vezetők részéről pedig a közvetlen termelési tapasztalatok ignorálása válik problémává. A hivatalos ideológia szerint a fejlesztések arra kell, hogy irányuljanak, hogy „emberközeli” tegyék a vezetés döntéseit a tagok számára.¹³⁰ Ezek a problémák a gazdasági mechanizmus elfogadása után még fontosabbá válnak. A termelékenység, statisztikai adatokkal alátámasztva, ugyanis ott produkál jobban, ahol a tagsági irányítás és a döntés nagyobb szerepet kap a téeszvezetés mellett. Így szükséges, hogy ne csak a propagandisztikus szövegek, de valóságos cselekvési jog és a köteleességek is alakítsák a tagok döntésében, irányításban és ellenőrzésben való részvételét: „A szövetkezeti demokrácia tehát a jogok és köteleességek összessége, és a közösségi életben, a társas gazdaságokban a szövetkezeti demokrácia teljességének kell érvényesülnie.”¹³¹

A demokrácia, a demokratizmus mechanizmusainak kiüresedése, az üzemi demokrácia szöveggé alacsonyodása kezdettől problémát jelent a politikai vezetés számára az ipari termelés területén. Az üzemi demokrácia legfontosabb fórumaként számon tartott termelési tanácskozások jelentik a demokratizmus mikroszintjét. Itt azonban sokszor találkozni olyan hátráltató tényezőkkel, mint például a jegyzőkönyvvezetés elhagyása, érdemi javaslatok nélküli kiüresedett beszéd, vagy a tanácskozások összehívásának elmulasztása. Az üzemi tanács kapcsán, amely egy másik fóruma az üzemi demokráciának, a probléma az, hogy a vezetők nem ismerik fel az üzemi tanácsok jelentőségét. Ezeket a hátráltató tényezőket ellensúlyozhatják a különböző célokkal összehívott munkástanácsok, illetve az egyszemélyi vezetés felelősségének számonkérése.¹³² A vezetés elsősorban a bizalom légkörének a megteremtéséért tehet sokat. Szükséges annak tudatosítása, hogy a dolgozók saját (állami) tulajdonuk felett rendelkeznek, amikor az üzemi demokrácia fórumain, elsősorban a termelési tanácskozásokon vesznek részt, fejtik ki véleményüket, bírálják a hibákat. A nagyobb bizalom és gördülékenyebb demokratizmus érdekében számos elképzelés lát napvilágot, így a társadalmi szervezetek bevonása, vagy a műszaki ismereteket tolmácsoló konzultánsok alkalmazása.¹³³ Végül az üzemi demokrácia a tudatformálás terepe is. A szocialista tudat, a közösségi érdek felismerése az önértékben, az üzemi demokrácia fórumain bontakozhat ki. Az új gazdasági mechanizmussal megnövekedő felelősséggel számoló vezető ezen az úton tudja kezelni a felmerült vitákat; nem mellesleg az üzemi demokrácia

¹³⁰ NÁDAS Gáspár: A termelőszövetkezeti demokrácia hatása a termelés és közösségi élet fejlődésére. *Pártélet*, 8(1963)/7, 34–39.

¹³¹ TÓTH Benedek: Demokrácia és fegyelem a termelőszövetkezetekben. *Pártélet*, 11(1966)/5, 19.

¹³² BURÁN Károly: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet*, 5(1960)/2, 60–63.

¹³³ JANDEK Géza: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet*, 9(1964) 3, 14–19.

a szocialista igazsághoz is elvezet, amely a rendszert erősíti: „Az érdekellentét ugyanis mindig csak vélt érdekek között jelentkezik. Amint tehát az érdekek felismerése megéri, az időleges érdekellentét megszűnik.”¹³⁴

Szocialista demokrácia és szocialista tudat

A gazdasági reform kidolgozása és bevezetése egyúttal nem járt a kádári államszocializmus szótárának újrafirásával. A szocialista demokrácia fogalmát azonban a párt dinamizálni kívánta az ideológiai és hatalmi kereteken belül. Ezt fogalmazza meg MSZMP KB 1965-ös ideológiai irányelvei, amelyek szerint „az elért eredmények ellenére, még nem érvényesül kielégítően a szocialista demokrácia”.¹³⁵ Azonban, hogy senkinek ne lehessenek kétségei, pár mondattal később a pártdokumentum arról értekezik, hogy a szocialista demokrácia továbbra is harc, ezen túl nem adott politikai csoportokkal vagy személyekkel szemben, hanem egy szemlélettel, amely veszélyeztetheti a „nép hatalmát”. Ebben az értelemben kell olvasnunk a dokumentum szocialista demokráciára vonatkozó meghatározását:

„A demokrácia az állami berendezkedés politikai formája. A szocialista demokrácia – proletárdiktatúra, a nép állama, mely a dolgozókat képviseli a csökkenő számban még meglévő ellenséges elemekkel és egyéb kártevőkkel szemben. A szocialista demokrácia arra van hivatva, hogy az ország lakosságának nagy többségét alkotó becsületes dolgozók igényeit fejezze ki, a liberalizmus viszont éppen a törpe kisebbségnek tesz engedményt. A liberalizmus nem túlhajtása a demokráciának, hanem ellentéte. A szocialista demokrácia kibontakoztatása egyszersmind harc a liberalizmus ellen.”¹³⁶

A liberalizmus hangsúlyozása nem véletlen a rezsim represszív időszakának lezárása után. A liberalizmus mint elvtelenség, engedékenység, rosszabb esetben megtévesztés ugyanis a kezdeményezett átalakítási folyamatok kudarcát jelentheti, folyamatos gazdasági és társadalmi szétbomlással fenyeget. Az irányelvek továbbra is hangsúlyozzák a kiépült intézményi demokrácia továbbfejlesztését. A szocialista demokrácia fogalmának a reform kontextusában elfoglalt szemantikai státusza a gazdaságirányítás és vállalati-szövetkezeti döntéshozás értelmezési mezejével gazdagodik. Ebben az értelmezési mező-

¹³⁴ Beckl Sándor: Üzemi demokrácia a gazdaságirányítás új rendszerében. *Pártélet*, 11(1966)/8, 14.

¹³⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 20(1965) 4, 13. (kiemelés tőlem – P. M.)

¹³⁶ Uo., 13.

ben kiemelt helyet foglalnak el a *döntés*, az *érdek* és a *tudat* fogalmai, utóbbi társadalmiként és szocialistaként definiálva.

Közösségi érdek, szocialista öntudat

Nyers Rezső, a hatvanas évek gazdasági reformját kidolgozó közgazdászcsoporthoz vezetője 1964 elején az akkor éppen aktuális ötéves terv eredményeiről és feladatairól jelentet meg tanulmányt. Nyers itt számba veszi a gazdasági termelékenység szintjén elért eredményeket, összehasonlítva a tervtől elvárt életszínvonal növekedés lehetőségeivel. Annak érdekében, hogy az életszínvonal növelése valósággá váljon, és így a kommunista hatalom szakítani tudjon az állami felhalmozás sztálini doktrínájával, a termelékenység terén a magyar gazdaságnak kell jobban teljesíteni. A tervgazdaság ezen a ponton már nem különbözhet az alulról, azaz vállalati és üzemi szintről érkező információt, egyes területeken pedig ösztönöznie kell a gazdasági döntéshozás kiterjesztését a vállalati közép- és alsóvezetőkre, illetve a vállalat dolgozóira.

A „vállalati szemlélet” és a „népgazdasági szemlélet” csak egységesen tudja teljesíteni a kívánt terveket. Nyers szerint erre szolgálhat a „tömegek marxista közgazdasági tudatának fejlesztése”, amely a „közgazdasági minimum elérését” és a „közgazdasági látókör bővítését” jelenti.¹³⁷ A döntésképeség megteremtése a tudatformáláson keresztül lehetséges, a közgazdasági tudat fejlesztése teszi lehetővé majd a gazdaságon túli politikai- társadalmi folyamatok „jól értését”:

„A közgazdasági tudat természetesen szorosan kapcsolódik, összefonódik az emberek tudatának, világnézeti, politikai és erkölcsi vonatkozásaival. A tudat fejlesztése egyúttal küzdelem a tudatlanság és a téveszmék ellen, a szocializmustól idegen eszmék ellen, küzdelem a tájékozatlanság és a téves tájékozottság ellen.”¹³⁸

Utóbbi tétel mások számára is magától értetődő. Kálmán Endre, a *Társadalmi Szemle* szerkesztője, a reform és szocialista demokrácia összefüggéseiről írott tanulmányában a következőre hívja fel a figyelmet 1968-ban:

„Elengedhetetlenül szükséges tényezője a szocialista demokráciának népünk szocialista öntudata, műveltsége, felelősségérzete, az államigazgatáshoz és a gazdaságvezetéshez való hozzáértése. Enélkül nem tud helyesen élni a szocialista demokrácia nyújtotta nagy lehetőségekkel; a közügyekbe

való felületes és felelőtlen beleszólás ugyanis nem demokrácia, hanem kontárkodás, amely kárára lehet a társadalomnak.”¹³⁹

Az érdek és tudat dialektikus felfogása az ideológiai keretek között azonban logikai körforgássá alakul. A döntés során kinyilvánított érdek csak irányított érdek lehet, a megnyilvánuló tudat pedig csak irányított tudatként képzelhető el. Rövidebben, az érdek akkor helyes, ha társadalmi, a tudat pedig akkor, ha szocialista. Nyers a reform bevezetésének évében írja a párt hivatalos folyóiratában:

„A közvetlen demokrácia kifejlődésével is megmarad három döntési szint: az össznépi döntés, a kollektív (csoport) döntés és a személyi döntés. Minden ügyet ott kell eldönteni, ahol az érdek a legközvetlenebbül jelentkezik. (...) Mit jelent ez? Azt, hogy a többlépcsős képviselői demokrácián alapuló intézmények rendszerét mindenütt, ahol lehet, közvetlen demokráciával váltsuk fel. A gazdasági reform a decentralizálás révén erőteljes lépést jelent ezen az úton.”¹⁴⁰

Pár oldallal később viszont azzal a párt baloldaláról hangoztatott váddal száll szembe, amely szerint az új mechanizmus túlságosan felértékeli a magánérdeket és nyereszkesedéshez vezet. „Véleményem szerint: nem.” – válaszol Nyers a kritikákra. „A nyereség, a haszon az új mechanizmusban is *közösségi kategória* lesz, és az is marad.”¹⁴¹ Majd következőképpen zárja eszmefuttatását: „Az ember – különösen a szocialista közművelődés fejlődésével – feltétlenül képes arra, hogy értelmileg és életformában lépést tartson a bőség és a technika fejlődésével, uralkodjon felettük.”¹⁴²

A szocialista humanizmus útján

Az akkoriban még Bács megyei pártbizottsági titkár Pozsgay Imre hasonló módon támogatja a reform gondolatát. Számára a szocialista demokrácia a humanizálódás folyamatában jelent fontos lépcsőfokot: „A szocialista demokrácia biztosíthatja, hogy a társadalom tagjai az őket érintő ügyekről ezek ismeretében döntsenek, ezzel a legkülönbözőbb területeken a társadalom alkotó tagjai legyenek, és ennek érezzék magukat. Meggátolja a közélet elsőkeljesedését, és ezzel rendkívül fontos humanizációs feladatot teljesít.”¹⁴³

¹³⁹ KÁLMÁN Endre: A demokrácia változatai és lehetőségei. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/8-9., 11.

¹⁴⁰ NYERS Rezső: Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai hatásai. *Társadalmi Szemle*, 23(1968a)/3, 7-21., 17.

¹⁴¹ Uo., 19.

¹⁴² Uo., 21.

¹⁴³ POZSGAY Imre: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/10, 19.

¹³⁷ NYERS Rezső: Az ötéves terv derekán. *Társadalmi Szemle*, 19(1964)/2, 17.

¹³⁸ Uo., 18.

A szocialista demokrácia eszméje a politikai inklúzió szándékával kerül az rezsim ideológiai rendszerébe. A párt, a választások, a társadalmi szervezetek és termelő egységek, legyenek azok a termelőszövetkezetek vagy üzemi szerveződések, demokratizmusa a *véleménykifejtés* és a *vita* intenzitásának növelését célozták. Ugyanakkor a „jól értés” doktrínája egyúttal ennek a demokratikus inklúciónak szab gátat. A hatalmon lévők szándékai szerint az inklúzió megteremt egy olyan társadalmi bázist, amely befogadó és megvédi a korábban megtevédedteket is. Aczél György a magyarországi szocialista demokratizmus kapcsán így nyilatkozik az évtized végén: „Ettől függetlenül, az egészséges meggyőződés jegyében történő nézetváltozás szükséges része a fejlődésnek, s szembeszállunk a polgári, revizionista vagy szektás moralizálásnak azzal a nyomásával, amely azokat fenyegeti, akik korábbi tévedéseiket belátva, ma már helyes álláspontot foglalnak el egyik vagy másik kérdésben. Mint kommunisták, nem mondhatunk le az emberek nevelhetőségéről.”¹⁴⁴

Az ideológiai feltételezés szerint egyéni érdektől a szocialista tudatig a társadalmi vita során juthatunk el. A reform kiötlői szerint így lesz a magánérdekeltségből közhaszon, az egyéni indíttatásból a közjó szolgálata. Ám mindezek mellett formálódik egy politikai közösség, amely egyre műveltebb, egyre inkább a szakértelem vezérli, a magánszférától távolodva a társadalmi javakra fókuszál. A szocialista demokrácia vitáiban megformálódó tudatiság így nem más, mint a munkásosztály tagjai által a mindennapok forradalmában felismert objektív érdek.

A szocialista demokrácia mintázata a Kádár-rendszerben

1956 után a szocialista demokrácia a népi hatalomgyakorlást kifejező ideológiai alapfogalomává válik. A szocialista demokráciának a korai Kádár-korszak ideológiai rendszerében kiépül a struktúrája, az egyes politikai intézményekkel és a gazdasági egységek politikai-társadalmi vitafórumként való értelmezésével. Az ideológia szószólói a szocialista demokrácia működését olyan mechanizmusként képzeltek el, amely folyamatos mozgásban van, az állampolgári vélemények áramlását fejezi ki az alapvető gazdasági egységektől, mint az üzemi tanács vagy termelőszövetkezeti gyűlés, a politikai döntéshozatal magasabb fórumai felé. A szocialista demokrácia ideológiájának politikai szubjektuma pedig éppen az a közösségi embertípus, aki képes felismerni a szocialista társadalom, és nem csak saját osztálya, objektív érdekeit a szembenálló világhatalmi blokkok és társadalmi-gazdasági ideológiák versenyében.

A szocialista demokrácia működése, a közösségi ember típusának kialakítása egészen a nyolcvanas évek második feléig a társadalomszervezés visszaté-

rő ideológiai problémájaként jelenik meg. A szocialista demokrácia társadalmiként való értelmezése még a gorbacsovi reformok elindításakor is a magyar szocialista rendszer alapvető tételét jelentette. Katona István a Népszabadság korábbi főszerkesztője, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának tagja 1986 végén, abban az időben, amikor a párton belüli demokrácia kérdése kerül napirendre az MSZMP-ben, *Demokrácia és egypártrendszer* című írásában a demokrácia konkuráló felfogásai kapcsán írja a következőket:

„Ne tagadjuk, a többpártrendszerű polgári demokráciák sok tekintetben demokratikusabbnak tűnnek, mint a szocializmusban megvalósuló demokrácia. Bizonyos, hogy tanulni is lehet belőlük, de látványosságuk sok mindent elfed, félrevezető. Van-e történetesen a magántulajdonra épülő polgári demokráciák közül egy is, amely lehetővé tenné, hogy a dolgozók döntsék el, ki álljon vagy kik álljanak a gyár, a vállalat, az intézmény élén? Pedig az emberek életében mégiscsak az a meghatározó, hogy ott mi történik, ahol az élet alapvető tevékenysége folyik, ahol eldől a társadalom és egyén anyagi helyzete, megélhetése, sorsa.”¹⁴⁵

A tétel, miszerint a szocialista demokrácia a nép demokráciája, az ideológiában éppúgy alapvető tételként jelenik meg, mint harminc évvel korábban. Szemantikai gazdagodása és bővülő funkciói ellenére a szocialista demokrácia fogalma ezért nem a politikai demokrácia kiteljesedése felé nyitotta meg az utat, nem a rendszerváltás felől értelmezett kis szabadságok köreinek kiteljesítése felé haladt. Éppen ellenkezőleg, a szocialista demokrácia fogalma a rendszer működését és történelmi adaptációját szolgálta.

¹⁴⁴ A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra. Aczél György elvtárs válaszai a *Litjeraturnaja Gazeta* kérdéseire. *Társadalmi Szemle*, 24(1969)/10, 37.

¹⁴⁵ KATONA István: *Demokrácia és egypártrendszer. Társadalmi Szemle*, 41(1986)/11, 4.

„Parasztdemokrácia”. Szövetkezeti demokrácia a Kádár-korszakban

„A termelőszövetkezeti rendszer győzelmével létrejön az anyagi alapja és szervezeti kerete annak, hogy megszüntessük a korábbi paraszti rétegződést és kialakítsuk az egységes szocialista parasztságot. Nagyon helytelen dolog volna azonban arra számítani, hogy ez a folyamat »önmagától« megy végbe.”

(Fehér Lajos, 1962)

„A szocialista országokban végeredményben ugyanezek a tendenciák szintén érvényesülnek, de egészen másképpen. Szintén csökken a mezőgazdaságban dolgozók száma, szintén növekszik ezek személyi jövedelme, de mindez nem konjunktúrák és dekonjunktúrák változásain keresztül, hanem a szocialista nagyüzem szervezett és mindinkább konszolidálódó alapjain.”

(Erdei Ferenc, 1967)

„A szövetkezet azonban kohó, amelyben az új szocialista embertípus formálódik. Van a munkának selejtje, amitől nem szabad megijedni; de újra meg újra, bele nem fáradva, következetesen, de a jelenleginél több türelemmel kell a jó anyagtól a salakot elválasztani.”

(Szabó István, az MSZMP KB tagja, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának elnöke, 1973)

Parasztpolitika és termelőszövetkezetek 1956 után

1947-ben, a szövetkezetek államosításának kezdetén a magyar szövetkezeti mozgalom már több mint hetvenéves múltat tekintett vissza. Az új állami szövetkezetek működésében bizakodók akkor azt gondolták, az állam nagyfokú fejlesztéseket eszközöl majd a szövetkezetek terén. Az 1948-as szövetkezeti konferencia megfogalmazott alapelvei is ebbe az irányba terelték volna az állami szövetkezetpolitikát. A Rákosi-korszakban azonban a szervezetek szövetkezetek egy részét elsorvasztották, míg a mezőgazdasági és földmunkás szövetkezeteket arra használták fel, hogy a vidéki parasztságot betereljék az állami tervgazdaság rendszerébe, átirányítva egyúttal a vidéki parasztság fel-

halmozásait az extenzív iparpolitika javára. A szovjet mintájú kolhozrendszer magyarországi működését a beszolgáltatások, rosszabb esetben a padlássőprések tették hírhedtté az utókor számára. Az 1945-ös földosztás után a kollektívizálás eme formája mély keserőséggel töltötte el az éppen csak földhöz jutott szegényebb parasztságot is, így a Nagy Imréhez köthető időszak új szempontokat is érvényesítő politikája nagy reményekkel töltötte el a vidéki lakosságot.¹⁴⁶ Nemcsak a „földosztó miniszter” személye, de a körülötte kialakuló agrárértelmiségi csoport is a szocialista mezőgazdaság fejlesztésének egy új változatát ígérte. Ekkor jelentek meg azok az agrárszakemberek, politikusok a hatalmi centrum körül, akik a későbbi termelőszövetkezeti koncepció kidolgozói lettek a Kádár-rendszerben. A program végrehajtását azonban megakasztotta a szovjetunióbeli konzervatív fordulat, amely egy lépést tesz visszafelé a XX. kongresszus vívmányaihoz képest. 1954 végére Nagy Imre politikája nem, hogy nem kívánatos a szovjet vezetés számára, de egyenesen veszélyeket rejt magában.¹⁴⁷ A mezőgazdaság szocialista átalakításával kapcsolatban ugyanis leáll a szövetkezeti belép(tet)ések hulláma, sőt a téjesztágok számának visszaesése következik be. Néhány helyen a már meglévő téjesztágok felosztására is sor kerül. Az iparfejlesztések leállítása, a decentralizációs próbálkozások a tervgazdaságban éppen az újabb hidegháborús feszültség kontextusában következik be. Az 1955 elején Moszkvában megrovásban részesülő Nagy Imrét többek között az általa képviselt mezőgazdasági irányvonal miatt is váltják le, 1955 tavaszára visszaáll a Rákosi–Gerő-tandem, és újra az iparosítási politikának kívánja beáldozni a mezőgazdaságot.

Az első Nagy Imre-kormány ténykedése után azonban a magyar parasztság már nem hajlandó ugyanolyan mértékben alávetni magát ennek a politikának, mint az ötvenes évek elején. A forradalmi Nagy Imre-kormány pedig egyik legfontosabb rendeletével eltörli a kötelező beszolgáltatások rendszerét. Ezen a rendelkezésen a későbbi Kádár-kormány sem változtat, a Nagy Imre-féle rendeletet megelőzően visszamenőleg eltörli a beszolgáltatás intézményét, magának vindikálva a dicsőséget. 1956 novembere végén pedig felhívásban fordul a parasztsághoz, amelyben elítéli a sztálinista szövetkezetesítés hibáit, és támogatást ígér a gazdáknak. Ugyanakkor létrejön egy erős érdekvégyesítő centrum is, amely részben a Nagy Imre-féle agrárértelmiséget tömöríti. Ők kezdik el kidolgozni az új szövetkezeti politikát.¹⁴⁸

Az akkoriban a párt Központi Bizottsága Mezőgazdasági Osztályát vezető, volt újságíró Fehér Lajos és a szövetkezeti politika régi ismerője, az egykori népi író és parasztpárti politikus Erdei Ferenc, illetve az általuk irányított

¹⁴⁶ KOVÁCS Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest, 2010, 110–119.

¹⁴⁷ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 95–101.

¹⁴⁸ VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013, 13–66.

szakmai gárda munkájának köszönhetően születik meg a 1957 nyarára. Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei című dokumentum, amely a termelészövetkezeti parasztságra támaszkodva vizionálja egy szövetkezeti mezőgazdaság jövőjét Magyarországon. A dokumentum a szövetkezetesítési politika nem hivatalos, de később mintaként működő programjává válik. A kor szellemének megfelelően azonban a Tézisekben még szó sincs tészdemokráciáról, annál is inkább, mert ekkor még a kádári kollektivizálás előtt állunk. A dokumentuma tudati nevelésre és a pártmunkára helyezi a hangsúlyt az új belépőkkel és a szövetkezetben előforduló ellentétekkel kapcsolatban:

„A termelészövetkezeti mozgalom kiterjesztése érdekében szembe kell szállni a spontaneitás szemléletével, amely szerint nem kell folyamatos felvilágosító munkával segíteni a dolgozó parasztok termelészövetkezeti útra való térését, magukra kell hagyni őket. Ellenkezőleg, ezt a folyamatot rendszeres felvilágosító munkával elő kell segíteni. Ebben döntő szerepe van a meglevő termelészövetkezetek tagságának, akik az egyénileg dolgozó parasztság felvilágosításában a fő szerepet kell, hogy betöltsék.”¹⁴⁹

A politikai agitáció, a pártszervezetek munkája és nagy részben az adminisztratív erőszak felhasználásával az MSZMP három év alatt, az agrárértelmiség véleményének ellentmondva átveri a szövetkezetesítést a magyar paraszttársadalmon.¹⁵⁰ A gyors iramú, helyenként erőszakos szövetkezetesítés az agrárminiszter, Dögei Lajos elképzelései szerint indul, akit a munka befejeztének vége előtt levált a párt vezetése, és a Fehér-Erdei-tandem számára elfogadható Losonczi Pált teszik meg az agrárügyek irányítójának. 1960 februárjától tehát a termelészövetkezeti politikát az az agrárlobbi irányíthatja, amely a Tézisek megfogalmazásán is tevékenykedett.¹⁵¹

A hatvanas évek elején szükség is van a termelékenység növelésére, mivel ekkor a magyar mezőgazdaság, az átalakítások hatására, a korábbinál is alacsonyabb átlagokat ér el. A visszaesés kedvezőtlenül érinti a hazai ipart és nem felel meg a fogyasztási legitimációra alapozó politikai vezetés céljainak sem. 1961–62 fordulóján ezért új reformfolyamat indul meg a szövetkezeti szektorban, amely többféle célt is maga elé tűz: új ár-, adó- és pénzügyi rendszer létrehozását, a szövetkezetek irányítási szervezetének felülvizsgálatát, illetve új tésztvörvény előkészítését. Ekkoriban még a termelészövetkezetekről és termelészövetkezeti csoportokról szóló 1959-es Elnöki Tanácsi rendelet van érvényben, amely már korántsem képes szabályozni a szövetkezetek működését.

¹⁴⁹ VASS-SÁGVÁRI, 1964b, 112.

¹⁵⁰ A politikai erőszak szerepéről a magyar paraszttársadalom átalakításában lásd Ö. KOVÁCS, 2012; HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.), 2015.

¹⁵¹ VARGA: *Az agrárlobbi...*, i. m., 66–95.

A mezőgazdasági reform együtt halad, majd beleolvad az új gazdasági mechanizmus reformjának munkálataiba. A szövetkezeti mozgalommal szimpatizáló Nyers Rezsőben a mezőgazdasági reform kidolgozói megfelelő partnerre lelnek. A folyamat vége az 1967-es III. törvény a termelészövetkezetekről, amely az 1966 októberi PB-határozat elveit fejt ki.¹⁵² Ez a határozat a szövetkezeti demokrácia szempontjából döntő fontosságú dokumentum, amennyiben tisztázza a tagsági viszony mibenlétét, keletkezési és megszűnési formáit, a tagok felelősségét, az államigazgatási szervek hatáskörét, a létrehozandó területi szervezetek és országos szervezet működési elveit, a háztáji státuszát, az alapszabályok szerepét, a közgyűlés, a vezetőség és a bizottságok jogait és kötelességeit, valamint a termelészövetkezeti gazdálkodás szabályait.¹⁵³ Az elveket az 1966-os IX. kongresszuson elfogadják, a törvényi szabályozás és a téeszek országos szintű szerveződése pedig a következő év folyamán veszi kezdetét.

A hetvenes években a magyar gazdaság sikerágazatává magát felküzdő mezőgazdaság a termelészövetkezeti szektor reformjának tudhatja be sikereit. Ehhez hozzájárul az állami támogatáspolitikai és a zöld forradalmat éppen elkönyvelő nyugati agrártudományos, illetve agrárgazdasági együttműködés. Bár a reform leállásával, a párt vezetésén belüli ellenérdekelt munkásellenzék harcaival, amelyek a téeszvezetők elleni büntetőjogi kampányba torkollnak a hetvenes évek közepéhez közeledve, illetve az az agrárreformot támogató politikusok visszaszorulásával termelészövetkezeti szektor átmeneti veszteségeket könyvelhet el. A hetvenes évek második felében ezt a folyamatot egy korrekció követi. Az évtized folyamán felgyorsul a termelészövetkezetek összevonása, amely nem hátráltatja a mezőgazdasági termelést, sőt a nyolcvanas évekre növeli annak teljesítményét. Az 1980-as évek első felében a magyar mezőgazdaság a csúcson van, ám ellentmondások feszítik, amelyek megoldásra várnak. A kibontakozó gazdasági válság során az egyre inkább devizaforrásnak tekintett mezőgazdaság terén elmaradnak a beruházások, fejlesztések, a magántulajdonosi gondolat pedig ideológiai korlátokba ütközik. Ezeket a válságtüneteket azonban a pártvezetés, amely saját hatalmi monopóliumának megtartására törekszik, már nem vagy csak kevésbé érzékeli.¹⁵⁴

¹⁵² Uo., 96–141.

¹⁵³ VASS Henrik (szerk.): *Az MSZMP KB PB határozata termelészövetkezeti politikánk néhány kérdéséről. (1966. október 4.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968e, 529–536.

¹⁵⁴ VARGA: *Az agrárlobbi...*, i. m., 209–253.

Szövetkezeti demokrácia: elvek, célok, intézmények

Szabad paraszt vagy kollektív szellem: érvek a belépés mellett

Az ötvenes évek végén a kádári szocialista rendszer ideológiája arra a kérdésre kereste a választ, hogy miért teszi jól az egyéni gazdálkodó, ha belép az újonnan létrehozott termelőszövetkezetekbe. A beléptetés erőszakossága, illetve az adminisztratív ráhatások mellett, az agitáció és a propaganda is nagy erőket mozgósított a meggyőzésre. A vidéket ellepték a szövetkezeti belépés mellett érvelő agitátorok. A meggyőzés politikája is bizonyítani szeretne volna, amit az 1957-es Agrártézisekben első helyen hangsúlyoztak, miszerint az új szövetkezetesítés során el kell kerülni a Rákosi-korszak pusztán erőszakon alapuló beléptetését. Maga Kádár János erről még 1957-ben a következőképpen nyilatkozott:

„Mi nem csaphatunk be senkit, nem fogunk embereket bottal beverni a szövetkezetbe, mert megtanultuk, hogy így nem lehet csinálni. Tessék szavazni, melyik a jobb: a szövetkezés vagy pedig visszamenni a régi kapitalista nyomorba?”¹⁵⁵

A pártfolyóiratokban ebben az időszakban megjelent cikkek, Kádárhoz hasonlóan, a szövetkezetbe való belépést jóléti ígértekkel indokolták. A szövetkezeti demokrácia megkönnyíti a közösségi szellem kialakulását, az érdekellentétek elsimítását. Az egyik korai szövegben, a szövetkezetesítés kezdetén, a szerző a nehézkes indulást a parasztok tudati beidegződéseivel okolja meg. Bak István, az 1958-ban megjelent *A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után* című könyv szerkesztője szerint a vidéki parasztság még mindig a régi „paraszt szabadság illúziójában” ringatja magát. Ez az illúzió a régi rendszerből örökölt magasabbra törés vágya, tehát a paraszti ranglétrán való felemelkedés, a „gazdagparaszttá lenni” törekvése. Ezzel szemben a szövetkezet a térszdemokráciát ígéri számukra, amely a közösséghez való tartozás biztos tudatát és háttérét jelentheti a szétaprózódott és egymással helyi vitákat folytató parasztság számára. A szerző a szövetkezetesítés hivatalos megkezdése előtt még nem a szövetkezeti demokrácia intézményesített formái mellett érvel, hanem „a közös munkában kialakult kollektív szellem” erősödését ígéri.¹⁵⁶

Két évvel később Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke a *Társadalmi Szemle* lapjain már optimistább képet fest az előrehaladott szövetkezetesítésről. Ő a kapitalista kisparcella logikájának megtörését, a paraszti önzésen felülkerekede-

dő közösségi szellemet lát a szövetkezetek számának növekedésében. Dobi szerint az „emberekhez méltó parasztélet” csak a szövetkezeten belül valósítható meg. Ugyanakkor szövetkezeti tagság társadalmi rétegződése kezdetben felszínre hozhatja, sőt felerősítheti az addig lappangó helyi ellentéteket. A probléma megoldását a szövetkezeti demokráciában, és a demokratikus akarat kifejezése során kialakuló szocialista tudatban látja. A szövetkezeti demokrácia működésében „az első lépcső minden kérdés becsületes, nyílt megválaszolása, az érdekeltek meggyőzése, hogy helyesen választottak, amikor a szövetkezeti útra léptek”.¹⁵⁷ Majd a szövetkezeti munkarend kialakítása, a háztáji kérdésének rendezése, a vezetőség kialakítása mind a szövetkezeti demokrácia erősödését fogja szolgálni Dobi szerint.

Fehér Lajos a szövetkezetesítés befejeztével, de még a mezőgazdasági reformok kidolgozása előtt a *Társadalmi Szemle* programcikkében vázolja többek között a szövetkezeti demokrácia fejlesztésének lehetséges módszerét. Fehér kiindulópontja szerint a „termelőszövetkezeti parasztság gondolkozásának, a közöshöz való viszonyának alakításában, a tagság szocialista szellemű nevelésében nagy szerepe van a szövetkezeti demokrácia következetes érvényesítésének”.¹⁵⁸ Szövetkezeti demokrácia tehát a paraszti nevelés eszköze, a szövetkezet, és egyúttal eszköz, amely a falu társadalmi harmóniájának megteremtését segíti. A szövetkezeti demokrácia ebben a formában azonban már nemcsak a meggyőzést jelenti, hanem a tagok döntéshozatali lehetőségét és ennek intézményesítését szövetkezeten belül: „A szövetkezeti paraszt csak akkor érzi magát igazán egyenrangú gazdának saját szövetkezetében, ha látja, hogy van beleszólása a szövetkezet összes főbb ügyeibe, elmondhatja véleményét és meg is hallgatják azt.”¹⁵⁹ A Fehér Lajos vezette MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályának munkatársi köréhez tartozó Nádas Gáspár pedig egyre élesebben reagál a szövetkezeti demokrácia megsértésére, így a szövetkezeti közgyűlés elhalasztására, a nem megfelelő informálódás lehetőségére, a vezetőségi ülés elmaradására. A szövetkezetekkel kapcsolatos ideológia szerint a hatvanas évek elejétől tehát a szövetkezeti parasztság egyre inkább kezdi magáénak érezni a termelőszövetkezet ügyeit. A reform éppen azt a kérdést veti fel, hogy mi alapján érez így a mezőgazdaságban dolgozó parasztság. Pontosabban a közös tulajdonon vagy inkább a közös munkavégzésen alapuló a kollektív szellem ki-
fejlődése.

¹⁵⁷ DOBI István: Termelőszövetkezeti demokrácia és szövetkezeti parasztság. *Társadalmi Szemle*, 15(1960)/10, 9–31.

¹⁵⁸ FEHÉR Lajos: Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/2, 13–31.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁵⁵ *Népszabadság*, 1957. dec. 15. „Fejlesszük az egész mezőgazdaságot – a szocializmus a végcél.” Idézi VARGA, 2013, 67.

¹⁵⁶ BAK István: A szövetkezeti demokrácia és az egyéni paraszt „szabadsága”. *Pártélet*, 3(1958)/9, 25–30.

Fehér Lajos már idézett 1962-es cikkében még arról ír, hogy a szövetkezetesítés után a párt politikája változatlanul a magántulajdon visszaszorítását, a munkaalapú elbírálást ösztönzi. Ugyanakkor a magántulajdon megszüntetésével létrejön egy új tulajdonlási forma, amely különbözik a szocializmus „össznépi tulajdon” kategóriájától, ez pedig a csoporttulajdon. A csoporttulajdonnak így mindenki részese, aki az adott termelőszövetkezet tagja. Dr. Molnár Imre a téeszvezetőségekről szóló írásában ezt a tulajdonegyenlőséget és a tulajdonból fakadó jogok egyenlőségét emeli ki, függetlenül attól, hogy csupán téesztag valaki vagy a választott vezetőség része. Komolyan véve a szövetkezeti egyesületek második elvét, „a tagegyenlőség elvéből következik, hogy a vezetőség tagjainak sem lehet több személyi joga, mint a termelőszövetkezet többi tagjának. (...) Ez a legfőbb személyi biztosítéka annak, hogy az érdekegyenlőség nem bomlik meg a vezetőség és a tagság között.”¹⁶⁰ A tagegyenlőség elvét és a csoporttulajdon jelenségét elfogadják, sőt erősítik a hatvanas évek reformfolyamatában. Ennek gazdasági okai ismertek, a csoporttulajdon és a tagegyenlőség növeli az érdekeltséget a szövetkezeti termelésben. Miután a tisztán munkaegység alapú bérelszámolást, amely a munka alapú bérezés kolhozmintáját követi, a hatvanas évek elején megreformálandónak és továbbfejlesztendőnek ítéli a párt, az egyes termelőszövetkezetekben a tagság beleegyezésével alternatív alapú elszámolási rendszerekkel próbálkoznak. Ilyen lesz a nádudvari Vörös Csillag téeszéből terjedő részesműveléses rendszer, amely tovább erősíti a tulajdonosi tudatot, a megművelt föld utáni elszámolás kalkulációi pedig több és precízebb munkavégzésre sarkallják a termelőszövetkezeti tagokat.

Az 1967-es IV. törvény szabad utat enged a csoporttulajdon bevezetésének, miután a termőföldet kiveszi a szocialista államrendben szükségszerűen kollektivizált termelési eszközök sorából. A szövetkezeti csoporttulajdon így a szocializmusban jogilag is egy elkülönült tulajdonformává válik, a magántulajdon és az össznépi-állami tulajdon mellett. A szövetkezeti demokrácia intézményei és működése, a demokratikus elvek érvényesíthetősége ezen a tulajdonformán alapul. Erdei Ferenc 1968-as vitaindító cikkében így foglalja össze a szövetkezeti demokrácia alapját:

„A szövetkezeti mozgalomban kialakultak olyan szervezési elvek, amelyek a polgári és a szocialista szövetkezetekben egyaránt elismertek: a szövetkezeteknek mint kollektív vállalatoknak és egyben mint társadalmi szervezetnek az önállósága, a szövetkezeti önkormányzat (önigazgatás), továbbá – mind az egyes szövetkezetekben, mind a magasabb szintű szövet-

kezeti kötelékekben – a kollektív (testületi) vezetés elve. Mindezek együtt jelentik a szövetkezeti demokráciát, s a kollektív szövetkezeti tulajdon a közös alapjuk.”¹⁶¹

A csoporttulajdon így magával vonja a demokratikus eljárások kívánalmát, illetve az állam hatáskörének a tisztázását.

A téesz szabadsága és az össznépi érdek: a demokratikus centralizmus kérdése

A *Társadalmi Szemle* 1968-as, közel egy évig tartó vitájában a hozzászólók többsége egyetértett a csoporttulajdon össznépi tulajdonnal szembeni egyenrangúságával a szocialista társadalomban. Paradox módon abban már némi nézeteltérés adódott, hogy átmeneti jellegű-e ez a tulajdonforma, tehát a szövetkezeti formának közelítenie kell-e az állami vállalatok státuszához. A tét az egyes termelőszövetkezetek függetlenségét jelentette, a fő kérdés pedig úgy hangzott, hogy a szocializmus párt- állami- és gazdasági életének alapvető elve, a demokratikus centralizmus, mennyiben befolyásolja a szövetkezeti szektor és az egyes szövetkezetek működését. A (demokratikus) centralizmus elvét kibővíteni kívánók a termelőszövetkezet kollektív jellegéből és az irányítás demokratikusságából indultak ki:

„Az a lényege, hogy a csoporttulajdon fennállásának következményeként a szövetkezetben kisebb jelentősége van a centralizmusnak, mint az állami vállalatban; a tagságot viszont nagyobb mértékben kell bevonni a demokratikus vezetésbe és ellenőrzésbe. Ennek fő oka az, hogy az össznépi egységekben az egyszemélyi felelősség, a szövetkezetekben pedig a kollektív vezetés van érvényben.”¹⁶²

Egy más vélemény pedig a termelőeszközök sajátos tulajdonlási formáját vette alapul:

„A centralizmus a gazdasági életben mindig két dolgot jelent – a központi gazdaságpolitika akaratát, és az ennek érvényesítésére szolgáló eszközrendszert. A demokratizmus pedig – a gazdasági egységek önálló gazdálkodását, a dolgozók tulajdonosi jogainak gyakorlását. A szövetkezeti szektor esetében a demokratikus centralizmus a szövetkezetek önigazgatása mellett is érvényesül (pl. a mezőgazdasági árak szabályozásával, a mezőgazdasági beruházások kedvezményeivel stb.).”¹⁶³ (kiemelés az eredetiben – P. M.)

¹⁶¹ ERDEI Ferenc: A szövetkezetek elméleti kérdései. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/2, 27–39.

¹⁶² GERGÓ Zoltán: A szövetkezetek felső szervei. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/5, 89–92.

¹⁶³ NAGY Lajos: Az örökséget tovább is kell fejleszteni. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/7, 86–88.

¹⁶⁰ MOLNÁR Imre: A termelőszövetkezeti vezetés fejlesztése. *Pártélet*, 12(1967) 2, 17–25.

„Végső kifejelettségében a termelőszövetkezetek a termelőszövetkezeti parasztság szövetkezeti tulajdona egy-egy termelőszövetkezet keretei között megoldja a termelőszövetkezetek teljes társadalmisítását. Végeredményben tehát egy-egy termelőszövetkezet kollektívájának a termelőszövetkezetekhez való viszonyában ugyanaz érvényes, mint a munkások és az állami vállalatok egymáshoz való viszonyában.”¹⁶⁴ (kiemelés az eredetiben – P. M.)

A népgazdasági érdek mellett érvelők a centralizmus részleges érvényesüléséről értekeztek, a centralizmus és a demokratizmus látszólag egymásnak ellentmondó elvének és gyakorlatának együttes jelenlétéről. Az új gazdasági mechanizmus reformját irányító és a szövetkezetekről zajló vitában részt vevő Nyers Rezső pragmatikus választ ad a demokratikus centralizmus és szövetkezeti függetlenség elvi kérdésére:

„A kommunizmust úgy szoktuk emlegetni, mint az általános köztulajdon rendszerét, de hogy ténylegesen milyen formája, vagy formái lesznek a kommunista tulajdonnak, azt ma még alig lehet megmondani.”¹⁶⁵

Ugyanakkor szükséges a demokratikus centralizmus működési elvének elhatárolása a politikai, a társadalmi és a gazdasági életben. Ezek szerint a demokratikus centralizmus elve maradéktalanul működik a párt és az állami szervek esetében, míg a tanácsok csak helyi szinten bírnak autonómiával. A gazdaság területén a centralizmus és a demokrácia helyes arányának megállapítása a feladat, ahogy a társadalmi szervezetek is jellegüktől függően működhetnek inkább a centralizmus, vagy inkább a demokrácia elvei szerint. Egyetértve Erdei Ferencel, Nyers szerint a szövetkezetek viszont nem alapulhatnak a centralizmus elvén. A helyi sajátosságokat és érdekeket megjelenítő és képviselő szövetkezetek nem demokratikus működése a bürokratikus igazgatás elterjedését jelentené, amely az állam igazgatási munkáját is keresztené, illetve az érdekelttség csökkenésével veszélybe sodorná a felfutó mezőgazdasági termelést. A termelőszövetkezet autonómiája tehát reform folyamatában sarkalatos kiindulópont, még ha a termelőszövetkezetek éppen kialakuló föderációira tekintünk is:

„Nézetem szerint az lehet a kiindulópont, hogy a mozgalom önálló egysége minden esetben maga a szövetkezet, amely meghatározott (általában felismert és vallott) mozgalmi és gazdasági előnyökért központi szövetségbe tömörül (...) Ezért csakis az lehet a helyes, hogy a mozgalom kiindulópontjának, önálló szervének, a szövetkezetet tekintsük, s erre az

önállóságra épüljön fel föderatív alapon a területi és központi szövetségek hálózata.”¹⁶⁶

A kialakuló termelőszövetkezeti struktúrában tehát a termelőszövetkezeti demokrácia kívülről ugyanúgy érvényesítendő, mint belső működésében. Előbbi a termelőszövetkezet függetlenségét jelenti a termelési-gazdasági célok meghatározásában az állami tervgazdálkodás centrumától. Utóbbi pedig a közös döntéshozatal, az irányítás és a végrehajtás ellenőrzésének mechanizmusát. A belső demokratikus működés a hatvanas évek reformfolyamatában nyeri el intézményi struktúráját. Ez a struktúra, ha némi finomítással is, fennmarad a nyolcvanas évek végéig.

A demokrácia intézményei

A Kádár-korszak hivatalos megállapítása szerint a téesszdemokrácia a szocialista demokrácia rendszerének része, az üzemi demokrácia mellett a munkahelyi demokrácia másik formája. A szövetkezeti demokrácia ugyanakkor jelentősen eltér az üzemi demokráciától. A különbség a fentebb már tárgyalt tulajdonosi és tagegyenlőségből fakad.¹⁶⁷ Az egyenlőség leginkább a szövetkezeti demokrácia legfontosabb intézményében, a közgyűlésben nyilvánul meg. A közgyűlésnek jogában állt megtárgyalni és határozni minden a termelőszövetkezetet érintő kérdésben, kivétel a felosztatás vagy a működés felfüggesztésének kérdésében. Utóbbi mutatja, hogy minden szólam ellenére a termelőszövetkezet autonómiája korántsem úgy teljesült, mint a kapitalista gazdaságokban. A közgyűlések akadályoztatása vagy két közgyűlés között részközgyűléseket tartottak, amelyeken a mindig a tagság egy csoportja hozott döntést. A nagy taglétszámú termelőszövetkezetekben, főként a hetvenes évek centralizálási hullámát követően, a közgyűlés megtartása, illetve az azon való részvétel szinte lehetetlenné vált. Így a szövetkezeti demokrácia egyik új gesztusaként a küldöttválasztások után küldöttgyűléseket tartottak. A küldöttgyűlési rendszer alkalmazása a téesszkoncentrációk következtében egyre gyakoribbá vált, a jogszabályalkotás azonban még az évtized végére sem érte utol az új gyakorlatot.

A változások során az alacsonyabb egységek is differenciálódtak. Míg a hatvanas évek elején még elterjedtebb volt a munkabeosztás szerinti kiscsoportos döntéshozatal, brigádok, illetve más kollektív munkacsoportok keretei között, addig a hetvenes években kialakultak a munkahelyi közösségek, amelyben a tagok, családtagjaik és alkalmazottak egyaránt részt vettek. Utóbbi formát a politika is felkarolandónak tartotta, mert jobban illeszkedett a szövetkezet és háztáji kettős munkakövetelményéhez. Az állandó és eseti bizottságok a

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ A szövetkezeti demokrácia „kifejlett” formájának intézményeit a fejlett szocializmus időszakában CSOMOR József kismonográfiája alapján mutatom be: CSOMOR, 1982.

¹⁶⁴ VÁGI Ferenc: A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/6, 98–102.

¹⁶⁵ NYERS Rezső: Vita közben. *Társadalmi Szemle*, 23(1968b)/10, 70–79.

végrehajtás döntését ellenőrizték, míg a pártszervek, szak-, női és KISZ-szervezetek a szövetkezetek „társadalmi” oldalát voltak hivatottak megjeleníteni és az egyes dolgozói érdekeket képviselni.

Végül nem maradhat ki a sörből a termelőszövetkezeti vezetőség és a termelőszövetkezeti vezető. A vezetőséget a közgyűlés választotta, tagjai ugyanazon jogokkal rendelkeztek, mint az őket megválasztó téesztagok. A vezető, aki szintén választott tisztséget jelenített meg, egyaránt képviselte a termelőszövetkezet gazdasági és társadalmi érdekét. Ez a két érdek nemegyszer egymással ellentmondásba került, főként, hogy a téesztek egyre inkább autonóm gazdasági szereplővé kezdtek válni. A hatvanas-hetvenes években több javaslat is született a vezető tisztségének megkettőződéséről, egy elnöki és egy igazgatói posztra.

A vidéki társadalom átalakítása

A termelőszövetkezeti demokráciáról szóló eszmecserék, cikkek és oktatóanyagok, nem mulasztják el megemlíteni, hogy a téeszdemokráciának a gazdaságban betöltött szerepéhez hasonlóan fontos a társadalmi funkciója is. Míg a gazdasági tevékenységet olyan termelési-gazdasági egységek jelenítik meg, ahol a demokratizmus érvényesül, a társadalmi oldalát a politikai-társadalmi szervek tartják fenn vagy fejlesztik tovább.¹⁶⁸ A szövetkezeti demokrácia társadalmi vonatkozásait a szocialista ideológiában az egymással összefüggő népjóléti intézmények működtetése és fejlesztése, valamint a parasztság mint osztály történelmi-tudati fejlődése jelenti. A munkajogi és bérezési viták, a nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszer fejlesztése, a nő- és ifjúsági politika jelöli ki a népjóléti rendszer működési irányát. Ezeknek a kérdéseknek a kezelését a már említett párt-, illetve társadalmi szervezetek vállalják magukra, míg a parasztság tudati fejlődéséhez ösztönzést és segítséget nyújtanak. A nevelés e tudati fejlődés kiemelt formája. Fehér Lajos írja a hatvanas évek elején: „A szocialista viszonyok erősítése, a szövetkezeti parasztság szocialista nevelése jelentős mértékben előbbre viheti és előbbre is viszi a kifejezetten gazdasági feladatok megoldását is.”¹⁶⁹ A termelőszövetkezeti vezetés, karöltve a párt- és társadalmi szervezetekkel, a parasztság egy magasabb társadalmi státuszba való lépéséhez és öngazgatásának kifejlődéséhez nyújthat segítséget. A nevelés és nevelődés célja pedig a közösségi szellem kialakulása, illetve az új paraszti osztály formálódása.

¹⁶⁸ NAGY László: A termelőszövetkezetek tevékenységének társadalmi oldala. *Pártélet*, 12 (1967)/6, 25–33.; VÁGI Ferenc: A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/6, 98–102.

¹⁶⁹ FEHÉR Lajos: Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/2, 13–31.

Új közösség

A kádárista ideológia a hetvenes években, a nagy átalakulások és reformok lezárulásával, előszeretettel idézte fel saját történetét, egyúttal kiemelve a társadalom és a társadalmi tudat változásait mint a párt politikai vezetésének kézzelfogható sikerét. A mezőgazdasági termelés átalakítása a szocialista történelmi ideológia szerint együtt járt a vidéki parasztság tudati fejlődésével. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának (TOT) elnöke a történelmi átalakulás tanulságát a következőképpen vonja le:

„Alig több mint egy évtized választ el bennünket attól a magánparaszti világtól, amelyben az »enyém« fogalma, a vagyongyűjtés volt az élet értelme és célja. A szövetkezetek megalakulásának első éveiben csak nagyon kevesen tudták az »enyém« fogalmát a »miénkkel« felcserélni.”¹⁷⁰

A történelmi-tudati folyamat a parasztságon belül tehát a kapitalizálódó és a tőkés értékrendszer ideológiáját elfogadó magánparaszttól a kollektív tudat elsajátítására és belátására képes szövetkezeti paraszt ideájához vezet. Morális értelemben a mohóságot, bírvágyat és önzést felváltja a kollektív szellemű nagylelkűség és az egymással való törődés.

A fejlett szocializmus keretei között, a tudományos és technikai forradalom versenyében a tradicionális egyéni gazdálkodó képe anakronisztikusnak hat. A termelés központjaiban, a szocialista nagyüzemekben, egyre kifinomultabb formában tervezik és hajtják végre az egyes termelési szakaszokat. Az elosztás országos rendszerében pedig szintén a kifinomult kalkulációs és tervezési rendszerek működnek. Erről a forradalomról a mezőgazdaság sem maradhat le, pontosabban a mezőgazdasági termelés azon ága, amely nem állami felügyelet alatt, ösztársadalmi tulajdonként működik. A szövetkezeti demokrácia működése szavatolja a modernebb termelési rendszerekhez való felzárkózást. A helyi tervezés mindig egy differenciáltabb képet nyújt a termelés sajátosságairól.

Az ideológiai szövegek szerint a termelőszövetkezeti termelés átalakulásának folyamata során a termelés végrehajtói is változáson mennek keresztül. A „fejlett szocializmus”, amely a kor kívánalmainak megfelelő szocialista társadalmi forma, egy történelmi-tudati lépést jelent a kommunizmus felé. A fejlett szocializmus emberképe ehhez a történelmi lépéshez igazodik, kinyilvánítva a szocialista embertípus megformálásának igényét. A szocialista embertípus formálódása a hivatalos ideológiai meggyőződés szerint azonban nem magától megy végbe, hanem egyrészt a párt mint lenini élcsapat vezetésével, illetve az önnevelés és önteremtés útján. Az imént idézet TOT elnöke

¹⁷⁰ SZABÓ Kálmán: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. *Közgazdasági Szemle*, 20(1973)/10, 1152–1168.

plasztikusan fogalmaz a tudati átalakulással kapcsolatban, amikor beszédében a következőt fejt ki:

„A szövetkezet azonban kohó, amelyben az új szocialista embertípus formálódik. Van a munkának selejtje, amitől nem szabad megijedni; de újra meg újra, bele nem fáradva, következetesen, de a jelenleginél több türelemmel kell a jó anyagtól a salakot elválasztani.”¹⁷¹

A paraszti tudat átalakulása egyúttal önnön megszűnését is előrevetíti. Pontosabban, a parasztság mint olyan a folyamat során megszűnik paraszti osztályként létezni.

Új osztály

Az ideologikus diskurzusokban gyakran megjelenik az a tétel, amely szerint, a szövetkezetesítés során a szövetkezetekbe beáramló paraszti osztályból új „termelőszövetkezeti paraszti osztály” jön létre. Ez pedig a szocialista ösztársadalmi fejlődés egy magasabb fokát jelöli. A parasztság „szintváltása” az osztály egységesülésének folyamatában megy végbe. A szövetkezeti demokrácia ekkor mint eszköz jelenik meg a paraszti jogi és egyre inkább materiális egyenlőség, illetve egységesülés folyamatában. Erről tanúskodik a magyarországi szocialista agrárátalakulás történetét leíró Orbán Sándor kötetének narratívája is.

Az előképként az „elmúlt négyszáz év” feudális és félf feudális dezintegrált osztálya jelenik meg, amely így csak a forradalom vezetésére hivatott munkásosztály potenciális szövetségese lehetett. A paraszti osztály dezintegrált statikusságát azonban a szövetkezetesítés, illetve a szövetkezeti demokrácia működése elindította egy, a munkásosztály fejlődéséhez hasonló úton. Ezt jelenti az államszocialista ideológiában többször is hangoztatott tétel, miszerint a munkásosztály és a parasztság a szocialista társadalomban egymáshoz közelít, amellyel a társadalmi alapot és politikai legitimitációt nyújtó munkás-paraszt szövetség is erősödik.

A végső cél, igazodva a marxista-leninista elmélet alaptételéhez, azonban nem a termelőszövetkezeti paraszti osztály megerősödése, akár státuszát, akár anyagi lehetőségeit tekintve, hanem mint osztály megszűnése. Orbán Sándor a fejlődés értelmét és perspektíváját így jeleníti meg a hetvenes évek elején:

„Bármily paradoxul hangzik, kis túlzással úgy is mondhatnánk, hogy a parasztság történetileg megkésett felbomlása és a hajdani progresszió hívei által olyannyira sürgetett »polgárosodása« is, valójában a szocialista átalakulás keretében következett be. Újkori történelmünk során oly sokszor és

¹⁷¹ Uo.

hiába óhajtott egysége pedig, nem kis kerülő után, akkor látszik megvalósulni, amikor mint paraszt, többé már nem vagy csak elenyésző arányban létezik.”¹⁷²

A parasztság végül feloldódik az osztály nélküli társadalom kollektív igazságában.

Új rend vidéken

A termelőszövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia intézményi struktúrájának és működési mechanizmusának a része. A termelőszövetkezeti demokrácia, mint azt előző részekben bemutattuk, egyrészt a munkahelyi demokratikus struktúra eleme, másrészt azonban a tulajdonosi jogok rendszeréből ered. A szocializmus éveit alatt a termelőszövetkezeti tulajdon státuszáról, történelmi fejlettségéről két nézet kristályosodott ki az államszocialista ideológiában. A reformpárti nézet szerint a termelőszövetkezeti tulajdon a termelőszövetkezeti tagok által birtokolt csoporttulajdon, amely azonos szinten áll a fejlett szocializmus politikai-társadalmi rendszerében az öszt népi-állami tulajdonnal. Ez a nézet a hatvanas évek második felének reformfolyamatában kristályosodik ki, biztosítva a mezőgazdasági termelés autonómiáját. Az ortodox nézet szerint a szövetkezeti tulajdon mint csoporttulajdon az öszt népi-állami tulajdonhoz képest egy alacsonyabb történelmi fejlődési fokon áll. A szövetkezeti tulajdon így átmeneti forma, a szocializmus fejlődésének célja az állami ipar gazdálkodási elveihez és tulajdonrendszeréhez kell eljutnia. A reformok hetvenes évekből lassításával, a párton belüli munkásellenzék felülkerekedésével ez a szemlélet uralkodott el. A termelőszövetkezeti fejlődést azonban csak időlegesen tudta megakasztani.

A termelőszövetkezeti demokrácia szempontjából a fejlődés és a differenciálódás alapját a reformszemlélet jelentette. A termelőszövetkezeti demokrácia a termelőszövetkezeti tagok közös tulajdonán alapul. A termelőszövetkezeti demokrácia a szocialista állami rendszerben így egy önálló, autonóm szigetként működhetett. Elsősorban a közgyűlés, amelyen minden tagnak joga volt részt venni, véleményt nyilvánítani és szavazni, kapcsolta a szövetkezeti parasztságot a demokratikus döntéshozáshoz. Utóbbi mechanizmusa a szövetkezetek fejlődése során finomodott és differenciálódott, ahogy azt a termelőszövetkezeti demokrácia intézményrendszeréről szóló részben már kifejtettük. Azzal azonban, hogy ez az autonómia viszonylagos volt, az ideológiai-tudományos szövegek is tisztában voltak. A fejlesztések éppen azt a rövid- és középtávú célt szolgálták volna, hogy a termelőszövetkezeti demokrácia esz-

¹⁷² ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961.* Akadémiai, Budapest, 1972.

közével ne csak az egyes termelőszövetkezetek külső függetlensége, hanem a tagok és mezőgazdasági termelők autonómiája is megvalósuljon, leküzdvé a helyi erőviszonyok mélyen gyökerező beidegződéseit, illetve a vezetőség és a tagság alá- és fölérendeltségként való felfogását.

A termelőszövetkezeti demokrácia végső célja a falusi társadalom integrálása egy homogén szocialista társadalomba, ahol az ideáltípus a munkás. A paraszti réteg így munkásosztály részévé válik. Ennek a tervnek az értelmében értékelhető a nyolcvanas évek elején is hangoztatott társadalomideológiai cél, amit a téesszdemokráciáról szóló kismonográfia szerzője így foglal össze:

„(...) a szövetkezeti demokrácia segítségével fejleszthetők a parasztság szociális vonásai, emelhető anyagi jóléte, fokozható társadalmi aktivitása, vagyis így erősíthető társadalmunk politikai alapja, a munkás-paraszt szövetség. A fejlett szocialista társadalom építésében ezért válik közérdekké, valamennyiünk feladatává a szocialista demokrácia – ezen belül a szövetkezeti demokrácia – fokozott érvényesítése, új vonásainak feltárása, jövőjének építése.”¹⁷³

¹⁷³ CSOMOR József: *A termelőszövetkezeti demokrácia*. Kossuth, Budapest, 1982.

„Tanácsdemokrácia”. Helyi demokrácia a Kádár-korszakban

„Az emberek társadalmi érdeklődése fejlődik és fokozódik, ha megteremtettük számukra a közügyek iránti érdeklődés kibontakoztatásának politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális feltételeit.”

(Dallos Ferenc, 1964)

„Társadalmunk általános fejlődése, a közügyekért való állampolgári felelősség növekedése további lehetőségeket teremt a szocialista demokrácia kibontakozására, és egyben a tanácsok tevékenységének fejlesztésére.

Ez a törvény azt szolgálja, hogy a szocializmus teljes felépítése érdekében növekedjék a tanácsok szerepe a helyi állami munka mind nagyobb részének végzésében és a lakosság ellátásában; szélesedjék a nép állandó, tevékeny közreműködése a tanácsi feladatok meghatározásában, végrehajtásában és ellenőrzésében; fokozódjék a tanácsok felelőssége, önállósága, ugyanakkor erősödjék a központi állami irányítás hatékonysága.”

(Az 1971. évi I. törvény a tanácsokról, Preambulum)

„Ha a társadalmi tevékenység társadalmi elismeréssel is párosul, akkor az aktív résztvevők száma szaporodik, egy-egy személyre kevesebb társadalmi megbízatás esik, de ugyanakkor eredményesebb lesz az állami munka. Ezzel is gyorsabban fejlődik szocialista társadalmi rendszerünk.”

(Fodor Mihály, a Szolnok Megyei Tanács elnöke, 1972)

A nemzeti bizottságoktól a harmadik tanács törvényig: történeti bevezető

A Kádár-rendszer kommunista jelenkortörténete a helyi igazgatás és önkormányzatiság történetét egy egyenes vonalú fejlődésként láttatta.¹⁷⁴ Bár az első, Rákosi-korszakban elfogadott tanács törvény hibáit fel is rója ez a fajta

¹⁷⁴ PAPP Lajos: *A tanácsok negyedszázados tevékenysége = A tanácsrendszer negyedszázada. Tanulmányok*. Szerk. Kovács Tibor. Nyomtatványellátó Vállalat, Budapest, 1976, 15–105.

viSSzatekintés, a második, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt elfogadott tanács törvényt e hibák kijavítására tett kísérletként láttatja. A narratíva azonban annyiban mindenképpen egységes, hogy a tanácsi szervezet létrehozását és fejlesztését a népszuverenitás gyakorlásának egyre szélesebb körű kiterjesztéseként érzékelték.¹⁷⁵

A Kádár-korszak tanács törvényének, azaz a harmadik tanács törvénynek a kidolgozása pedig már a hatvanas évek reformfolyamatához igazodott, a tanácsi szervek működését és a tanácsdemokrácia mechanizmusait olyan komplex igazgatási és társadalmi folyamatként mutatva be, amely által a népesség többsége részt vehet a helyi érdekeltsgű politika irányításában. A hetvenes-nyolcvanas években a tanácsi hatáskörök bővülésének köszönhetően a politikai és szakcikk, különböző hosszúságú írások a lakossági szolgáltatások körének bővülésével büszkélkedtek, a településfejlesztés kedvező statisztikai adatait citálták. Mindeközben a szocializmus helyi közösségei valóban kialakították helyi praxisaikat, amelyek azonban nem vagy csak minimális mértékben érintkeztek a hatalommal és igyekeztek nem politizálni. Ezek a „rendszeren kívüli” közösségi formák éppen azt az űrt kívántak betölteni, amelyre a tanácsrendszer nem volt képes, kompetenciái, felhatalmazása vagy anyagi hiátusa miatt. Az említett gyakorlatokra talán a legjobb példa a kalákában épített lakás, amely a szocialista időszak alatt folyamatos lakásépítési problémát kívánta megoldani.

A hetvenes évek gazdasági válsága és a fizetési mérleg egyre kedvezőtlenebb alakulása miatt a tanácsrendszer finanszírozására egyre szűkösebb források álltak rendelkezésre. A tanácsrendszer válságának kibontakozása a rendszer általános válságjelenségeit követte. Utóbbiak között a legfontosabb, hogy a településfejlesztés anyagi és technológiai lehetőségei egyre inkább szakadtak le a nyugati színvonalról, a város és vidék különbsége növekedett. A történet természetesen a rendszerváltással, illetve az 1990-es önkormányzati törvénnyel ér véget, amely teljesen átalakította a helyi önkormányzatok működését és céljait.

A helyi öngazgatás szocialista mítosza

A tanácsrendszer szocializmusbeli története a rendszer születését a népszuverenitás megnyilvánulásának olyan pillanatához köti, amellyel legitimálni kívánja a későbbi történetet is. 1945 így nemcsak a „felszabadulás” éve, hanem egyúttal az önrendelkezés kibontakoztatásának esztendeje is. Ezek szerint a Vörös Hadsereg előrenyomulásával és a régi, úri osztály elmenekülésével vagy elpusztulásával megteremtődött a helyi demokráciák kibontakozásának esélye. A megalakuló nemzeti bizottságok e helyi népszuverenitás letéteményesi-

ként funkcionáltak: önszerveződő módon alakultak meg a demokratikus pártok képviselőiből. Elsődleges feladatukként tekintettek a helyi közfeladatok ellátására, a rend helyreállítására, illetve az Ideiglenes Nemzetgyűlés helyi küldötteinek kijelölésére. A nemzeti bizottságoknak nagy szerep jut az 1945-ös III. törvény alapján végrehajtott földosztás lebonyolításában is.

A nemzeti bizottságok azonban elsősorban politikai testületként funkcionáltak, ez pedig két szempontból problematikusnak bizonyul a hatalmat átvenni szándékozó kommunista erők számára. Először is, koalíciós jellegük miatt a kommunisták nem tudják uralni a nemzeti bizottságokat, még az után sem, hogy megpróbálják kiszorítani vagy felmorzsolni politikai ellenfeleiket helyi szinten is. Másrészt, az újjáépítés irányítása érdekében az államhatalom számára egy utasításos rendszerben működő helyi igazgatási szervre van szükség. Az új apparátus megteremtése a régi értékektől való elszakadást jelenti a kommunista propagandában, ugyanakkor, tehetnénk hozzá, az sem elhanyagolható tény, hogy a korábbi hatalmi és kapcsolati viszonyokat elbizonytalanítsák, a helyi politikai praxisokat egy az egyben eltöröljék, ha máshogy nem megy, erőszakos eszközökkel.¹⁷⁶

A kommunista hatalomátvétel a helyi politikában a sztálinista alkotmány, majd pedig az első tanács törvény kihirdetésével éri el célját. A tanácsi forma működő mintáját a rendszer egyrészt az oroszországi szovjetek, illetve a Magyar Tanácsköztársaság hagyományában véli felfedezni. A tanács így nem más, mint a „burzsoá” demokrácia osztályalapú politikai praktikáinak ellentéte, amely csak mímeli a népszuverenitás helyi szintű gyakorlását. A szakirodalomban az 1905-ös, majd 1917-es szovjetek elődjeként a párizsi kommünt tartják számon, amely a világtörténelemben először hozott létre a dolgozó tömegek egészére kiterjedő demokratikus rendszert. A kommün, a szovjetek vagy az 1919-es tanácsok nem a burzsoá képvisleti elv alapján, korlátozott szavazati jogtól és a virilizmus gyakorlatától terhelve, hanem a helyi közösség (vagy szakmai szövetség) teljes jogú részvételével alakítja ki politikáját. Ez fejeződik ki abban, hogy választók nemcsak megválasztják a helyi tanácstagokat, de a mandátumok ideje alatt felügyeletet is gyakorolhatnak felettük, vissza is hívhatják az alkalmatlan tanácstagot.¹⁷⁷ Az első tanács törvény ezt így fogalmazza meg: „A város és falu dolgozói választott, és a népnek felelős küldöttek útján gyakorolják hatalmukat.”¹⁷⁸

Ez természetesen korántsem így alakult, főként az ötvenes évek elején, a második tanács törvény elfogadásáig. A gyakorlat nem követi a szabályozást, az állami hatalomkoncentráció folyamata nem engedélyezhette autonóm helyi elemek működését a tervutasításos állami gazdaság kiépítésének folyamatában. Az utasítások a párton keresztül fogalmazódnak meg, a helyi pártszerve-

¹⁷⁶ PAPP: *A tanácsok...*, i. m., 15–40.

¹⁷⁷ SZENTPÉTERI, 1965, 39.

¹⁷⁸ 1950/I. törvény, I. fejj., 2. paragrafus, 2. pont.

¹⁷⁵ VASS (szerk.) 1974c.

zetek irányítanak, a tanácsok tevékenysége pedig, néhány szimbolikus kivétellel, átcsúszik az irányításra alkalmas helyi végrehajtó bizottságokhoz. Nem is beszélve a szakigazgatási körbe tartozó problémák megoldásáról, ahonnan a tanácsok teljesen kiszorulnak. A tanácsok számára nem is állnak rendelkezésre megfelelő gazdasági eszközök, ahhoz, hogy a törvényben előírt feladatokat önerőből lássa el. A vezetőket nem demokratikus módon választják (ez persze a rendszer teljes negyvenéves történetére igaz), az ellenvéleményekkel szemben pedig adminisztratív eszközökkel lépnek fel. A Sztálin halála utáni első könnyítési időszakban a tanácsrendszer működésének hibáit kívánja orvosolni a második tanács törvény, amely a politikai decentralizáció és a gazdasági önállóság jegyében született. A törvény a tanácsot helyezi előtérbe, szemben a végrehajtó bizottságokkal, megszüntetve utóbbiak általános helyettesítő hatáskörét. A törvény elégtelenségét jelzi, hogy két év múlva a népharag az államvédelem emberei után elsőként a tanácstagokat kívánja felelősségre vonni.

Reform és a helyi politika

A kádárista jelenkortörténeti narratíva szerint a tanácsok „jól teljesítettek” 1956-ban, ami azt jelentette, hogy a legtöbb helyen annak ellenére a helyükön maradtak, hogy a testületeket és az egyes személyeket is érte támadása. A forradalmi bizottságok és helyi bizottságok csak ritkán alakultak a kommunista tanácsok tagjainak részvételével, így a berendezkedő Kádár-rendszer a tanácsokra mint biztos politikai bázisra számított a konszolidáció éveiben. A kádári MSZMP a kezdetektől a tanács rendszer továbbfejlesztését kívánta ösztönözni. Már egy 1957-es PB-határozatban feladatként jelölik meg a tanácsok bővülő gazdasági eszközeinek és önállóságának megteremtését a második tanács törvény talaján állva. Ugyanebben az évben törvényt hoznak az államigazgatási eljárás menetéről (1957/IV.), illetve a népi ellenőrzésről (1957/VII.), amelyek valójában a tanácsok pártellenőrzését tették lehetővé. Ám a kommunista hatalom hosszabb távú terveiben is számított a tanácsok munkájára. Az első ilyen nagyszabású társadalomalakító folyamat az ötvenes-hatvanas évek fordulóján végrehajtott, sok helyen kioroszakolt szövetkezetesítés. Mindezekkel együtt a kádári politika alapjának tekinthető életszínvonal-emelés során is támaszkodni kívánt a tanácsrendszerre.

Az államhatalom konszolidációja után a hatvanas évek elején a tanácsok működésének fejlesztése, illetve a szocialista demokrácia helyi szintű kibontakoztatása válik az elsődleges feladattá. A Kádár vezette MSZMP lassan elsajátítja azt a hrucsovi politikát, amely a felülről irányított zárt bürokratikus politikai-gazdasági rendszer helyett a meglévő politikai kereteken belül, alulról jövő mozgást kívánja kihasználni a rendszer reformja érdekében. A szocialista demokrácia helyi szintű megjelenítése tehát nem csupán legitimációs retorika része. A rendszer itt új, alkotó energiák felszabadulására várt azzal, hogy nagyobb önállóságot és gazdasági ösztönzést kívánt nyújtani a tanácsoknak. Ez a

szándék egyúttal egybefonódott a gazdasági mechanizmus reformjával. A reformot megalapozó ideológiai irányelvek a szocialista demokrácia fejlesztését három terepen kívánták véghezvinni: a rendszer demokratizmusát kifejező intézmények terepén, a különböző érdekek szocialista szempontú összeegyeztetésével, illetve a tömegek közvetlenebb és hatékonyabb részvételének biztosításával a hatalom gyakorlásában.¹⁷⁹ Az irányelvek a gazdaságirányítás mellett a tanács politikai számára is lefektették a következő alapelveket:

„A szocializmusban csak központosítást látó, régebbi hibás szemlélet maradványai ma elsősorban a helyi szempontok elhanyagolásában jelentkeznek. Az ilyen szemléleti móddal és gyakorlattal szemben növelnünk kell az önállóságot, hangsúlyozva és megértetve, hogy nem létezhet szocialista demokrácia helyi sajátos érdekek és az ezeket érvényesítő – tehát a hatásköröket és jogokat törvényileg is pontosan rögzítő – önállóság nélkül.”¹⁸⁰

A településfejlesztés és a helyi lakosság foglalkoztatása mellett – vidéken ez főként a térszben gazdálkodókat vagy alkalmazottakat jelenti – számos addigi állami feladat kerül át a tanácsok hatáskörébe: az oktatási és kulturális feladatok nagy része, az egészségügyi és szociális intézmények üzemeltetése. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után szükségessé válik új törvényi keretek kialakítása a további fejlesztéshez. Az államszervezet reformját célzó, az MSZMP KB és a Minisztertanács közös 1970-es ülésén elfogadott intézkedési terv az új tanács törvény megalkotását teszi meg az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről szóló koncepció elsődleges feladatának. A tervezet célja a gazdasági önállóság kiterjesztése, a különböző tanács szintek hatásköreinek elhatárolása, a hierarchikus államszervezeti viszonyok tisztázása, a vezetés és az apparátus színvonalának növelése mellett a népképviselői elv erősítése, a lakossággal, illetve a tömegszervezetekkel kialakított kapcsolat elmélyítése. Ebben a szellemben születik meg a Kádár-rendszer tanácsokról szóló törvénye, a harmadik tanács törvény, amelyet 1971 februárjában fogadnak el (1971/I.).

Igazgatás és társadalmisítás

Az 1971-es tanács törvényt a politikai-ideológiai-államtudományi irodalomban heves eszmecsere előzte meg a hatvanas évek során. A tanácsok két nagyobb, a társadalmat és gazdaságot megmozgató folyamat kapcsán lehettek e tudományos-ideológiai diskurzus részei. A szocializmus megalapozásához a hivatalos ideológia szerint szükséges volt a szövetkezetesítés. A kádári törté-

¹⁷⁹ A MSZMP néhány időszaki ideológiai feladata, 1965, 13.

¹⁸⁰ A MSZMP néhány időszaki ideológiai feladata, 1965, 14.

neti narratívában a háború után az uralkodó osztályok elnyomásával és a hazai ipar államosításával létrejött a proletárdiktatúra. A mezőgazdaság tulajdonviszonyainak átalakítása, főleg az 1945-ös földosztás után, azonban nem mehetett végbe diktatórikus vagy adminisztratív eszközökkel. Ezért ez egy hosszabb folyamatként képzelték el a kommunista vezetők, és sokban építettek az agitáció és a meggyőzés erejére. Ez a valóságban azonban korántsem jelentette a kényszerítő eszközök, legtöbb esetben a fizikai bántalmazás hiányát. Mindazonáltal a kádári vezetés, ellentétben Rákosi és társai nézeteivel, előszeretettel állította be magát a parasztság szövetségének, a vidék barátjának. Az agitációs munkában pedig nagyban támaszkodott a helyi viszonyokat ismerő tanácsi vezetésre. Az ötvenes hatvanas évek fordulóján a tanácsok életét a téjesztési folyamathoz való hozzájárulás kötötte le. A tanácsokra ebben a folyamatban hasonlóan kívántak támaszkodni Kádárék, mint az 1956-os forradalom után a közigazgatás helyreállításában és a hatalmi viszonyok országos stabilizálásában.

A „szocialista építés” tehát megkövetelte a tanácsok hozzájárulását az átalakításhoz, azonban a tanácsdemokrácia elveit sem lehetett ideológiailag figyelmen kívül hagyni. A helyi tanács mint fórum és vitakör segítette a meggyőzést. A tanácsok tehát az igazgatás mellett a demokratikus formák megnyilvánulásának első, kísérleti terepeként is funkcionáltak. Az *Állam és Igazgatás* Apró Antal előadását idézte 1960 tavaszán, ahol az akkor miniszterelnök-helyettesi posztot betöltő Apró néhány igen pozitív példával hozakodott elő:

„Pl. Hajdú és Zala megyékben, több községben a tanácsok rendkívüli tanácsulást hívtak össze, ahol megtárgyalták a község átszervezési lehetőségeit. E községekben a tanácsülés kisebb-nagyobb vita után egyhangúlag foglalt állást a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett. Hajdú megyében Gáborján községben alapos előkészítő munka után 1959. november 26-án kibővített tanácsülés helyeslően állást foglalt a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett és javasolta a falu dolgozó parasztjainak, hogy lépjenek termelőszövetkezetbe. Ezt követően a párttagok és tanács-tagok, valamint ezek rokonai jó példával jártak elől, aláírták a belépési nyilatkozatot és két héttel a tanácsülés után Gáborján termelőszövetkezeti község lett.”¹⁸¹

Apró a szövetkezetesítés befejezése után is kiemelkedő szerepet szán a tanácsoknak az új mezőgazdasági struktúra megszilárdításában. Ez a gazdasági beruházások során az együttműködést, és a szervezési munkák mellett a dolgozó parasztság mint helybéli lakosság igényeinek kielégítését is jelenti. A tanács fontos szerepet kap a szociális és egészségügyi intézményrendszer megterem-

¹⁸¹ APRÓ Antal: A tömegek bevonása a társadalmi és az állami munkába: a nevelés legfontosabb módszere. *Állam és Igazgatás*, 10(1960)/ 3, 161–178.

tésében és fenntartásában, az oktatási és kulturális lehetőségek biztosításában. Sőt, a tanácsi működés végső célját abban jelöli ki, hogy a helyi irányítás feladatait egyre szélesebb körben, a lakossággal együttműködve oldják meg. Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke ugyanezen szempontból értékeli a tanácsok feladatát 1960-ban, az alkotmány ünnepén. A tanácsok előtt álló kettős feladat Dobi szerint: megszilárdítani a helyi termelőszövetkezeteket, ugyanakkor növelni a termelés színvonalát, igazodva a növekedő lakossági igényekhez. A tanácsdemokrácia és a szocialista demokrácia szempontjából azonban az is fontos, hogy „[a] tanácsok feladataik ellátása közben megtanítják a dolgozókat az államigazgatásra, lehetőséget nyújtanak számukra, hogy előkészítsék, kialakítsák egy magasabb fejlettségi fokú szocialista társadalom öngazgatását”.¹⁸² A kommunista társadalmi öngazgatás a hetvenes évek, főként a hruscsovi időszak, alapfogalmává válik. A szocialista rendszer történelmileg belátható célja a kommunista öngazgatás elérése, ez a program az SZKP XXII. kongresszusa (1961) után hivatalos politikai célképzet elemévé válik a kelet-európai szocialista államokban is.¹⁸³

A társadalmi öngazgatás mint demokratikus közösség

A hatvanas években a szovjet típusú társadalmi öngazgatás ideológiája válik uralkodóvá, amelyhez az össznépi államon és a szocialista demokrácia kibontakozásán keresztül vezet az út. A Kádár-rendszer szocialista demokráciája abban különbözik a burzsoá demokráciától, szölk az érvelések a rendszer védelmében, hogy a demokrácia egyszeri és manipulált aktusa, vagyis a választás, helyett a rendszer elemeiben és komplex mechanizmusaiban egy közvetlenebb demokratikus formát fejleszt ki. A hivatalos fejlődésnarratíva szerint a proletárdiktatúrára azért van szükség, hogy a régi rend uralkodó kisebbségét letörje, illetve a többségi, proletárruralom belső ellenségeit megfékezze. A későbbi fejlődés, a szocializmus alapjainak lerakása, azaz 1962 után azonban a cél a hruscsovi utópiában ölt testet, ez pedig a kommunizmus átmenetéhez szükséges társadalmi fok, az „össznépi állam” elérése. Az össznépi államban

¹⁸² DOBI István: Alkotmányunk és a tanácsok. *Állam és Igazgatás*, 10 (1960)/8, 561–565.

¹⁸³ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a kommunista társadalmi öngazgatás egy politikamentes fejlődési szakasz elérését jelentette. Dr. ANTALFFY György szocialista államfejlődéséről szóló kötetének végén így foglalja össze a kommunista társadalmi öngazgatás lényegét: „1. az az egész társadalom érdekeit kifejező szervezet, és olyan nem politikai jellegű szervezet lesz, amely alapjaiban különbözik az osztályjellegű államszervezettől; 2. lehetővé teszi az egész társadalomnak, hogy saját ügyeit önállóan intézze, ellentétben az államszervezettel, amely speciális, elkülönült, kiemelt apparátust alkalmaz erre a célra; 3. olyan szervezet lesz, amely mindenekelőtt a nevelés eszközét alkalmazza, a társadalmi együttélési szabályok betartásának kialakult készségére támaszkodva, ellentétben az állami kényszerrel alkalmazó állami szervekkel.” ANTALFFY, 1967, 499–500.

már nemcsak az osztályellentétek oldódtak fel, hanem az ellenséges osztályok maradványai is betagozódtak a szocialista társadalomba:

„Államiságunk fejlődésének fő vonása a szocialista demokrácia további kibontakozása, hogy társadalmunk fokozatosan a többség demokráciájából az egész nép demokráciájává váljék.”¹⁸⁴

Az össznépi állam elképzelése szerint nem egy totális társadalom jönne létre, amellyel Hruscsov a desztalinizálás idején már leszámolt, hanem a társadalom tagjai, szervezett közösségei által megfogalmazott érdekek alulról jövő kifejeződése egy általános akaratként. Mindez szükségessé teszi a néptömegek bekapcsolását az állami működésbe:

„A lakosság tömegeinek egyre szélesebb körben való bevonása az állami ügyek intézésébe a szocialista társadalom fejlődése szempontjából azért is alapvető jelentőségű, mert ezen keresztül teremődik meg az előfeltétel ahhoz, hogy a társadalmi szervek és a társadalom maga fokozatosan átvegye az állami feladatokat és előre haladjunk a »társadalom önigazgatásának« megvalósulása irányába.”¹⁸⁵

Az önigazgatás felé tett lépésként értelmezett társadalmasítás egyik kiemelt terepe pedig a helyi politika működése, az államhatalmi szervekből a helyi lakossági igényeket kiszolgáló és az öntevékenységnek helyet adó fórum és mechanizmus, tehát a tanácsdemokrácia:

„A hatalom gyakorlásának, a dolgozó tömegek állami munkába történő bevonásának, a szocialista demokrácia fejlesztésének fő szervezetei a tanácsok, mert bennük együttesen megtestesül a hatalmi és tömegszervezeti jelleg.”¹⁸⁶

Az alulról jövő kezdeményezések így a munkahelyek világán kívül (lásd az üzemi demokráciáról szóló részt), a lakóhely szerinti közösségi igények szerint jön létre. A szocialista demokrácia közvetlen letéteményesévé és politikai gyakorlatának kísérleti terepévé az üzem és a tanács válik:

„Ha úgy tesszük fel a kérdést, hol van ma leginkább lehetőség a demokrácia erősítésére, azt válaszolhatjuk: elsősorban azokon a területeken, amelyek a legközvetlenebbül kapcsolódnak a tömegek mindennapi életéhez.

¹⁸⁴ DALLOS Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Kossuth, Budapest, 1964.

¹⁸⁵ BEÉR János: *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962, 393–394.

¹⁸⁶ DALLOS Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Kossuth, Budapest, 1964, 12.

Ezek pedig főleg a termelőüzemek és a községi, városi tanácsok. A termelőüzemekben az üzemi demokrácia kibontakozásához rengeteg új lehetőséget teremtett és teremt a gazdaságirányítási rendszer reformja, és ez ki fog hatni a gazdasági terület egészére. A reform – helyesen – az alsó láncszemekre (az üzemekre, vállalatokra) helyezte a hangsúlyt, abból indult ki, hogy az újfajta kapcsolatok szilárd alapon csak alulról felfelé alakíthatók ki. Az állam és demokrácia továbbfejlesztése szempontjából hasonló »láncszemek« lehetnek főleg az alsóbb szintű tanácsok.”¹⁸⁷

Állam és demokrácia, igazgatás és önkormányzás kapcsolatán kívül a tanácsoknak fontos szerep jut a népesség nevelésében, a szocialista dolgozói közösség tudati fejlesztésében. Így a helyi politikai viszonyok normalizálása és a komplex irányítási rendszer finomhangolása mellett a népnevelés fórumaként is számítottak a tanácsokra:

„A tanácsok a közélet demokratizálásának alapvető fórumai tekintve, hogy a lakosság nagy tömegei ezekben a szervekben gyakorolják állami-politikai jogait. A tanácsrendszer nagyszerű mechanizmusában száz- és százezer szállal fűződik össze népünk és államunk. A tanácsok az állam politikai alapjainak, népünk akarati és cselekvési egységének fő állami szervezetei. E szervekben az államhoz fűződő kapcsolatok számos formája, a tanácsszervek tevékenységének társadalmi hatása meghatározó szerepet tölt be pártunk politikai, gazdasági és kulturális programjában, társadalmunk szocialista átalakulásának ütemében. Azáltal, hogy a tanácsok útján bevonjuk a dolgozókat az államvezetésbe, a gazdaság, a kultúra, az emberi jólét építőmunkájába, társadalmi mértékben új és új emberi értékek születnek, formálódnak, kibontakozik az emberek közösség iránt érdeklődése, törődése a közügyekkel, növekszik aktivitásuk a falu és város fejlődése, az egész ország politikai, gazdasági, társadalmi fellendülése érdekében.”¹⁸⁸

A közösségi légkör, majd a helyi közösségi szellem átalakulása a szocialista politikai nevelés elmélete szerint akkor lehet sikeres, ha egyéni kezdeményezés, természetesen a kijelölt politikai kereteken belül, ösztönzést kap, és nem gátló tényezőkkel szembesül. A bürokratizmus csökkentése, amely a desztalinizálás és szocialista társadalmasítás egyik kiemelt célja, a helyi politika szintjén is elkerülhetetlen:

¹⁸⁷ LAKOS Sándor: *A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában*. Kossuth, Budapest, 1969, 14.

¹⁸⁸ DALLOS Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Kossuth, Budapest, 1964, 355–356.

„Az állampolgárok tömeges és hatékony közéleti tevékenységének is főleg az áll az útjában, ha a bürokratikus szervezeti formák és módszerek a demokratikusak fölé kerekednek, ha azokat a szerveket, amelyeken keresztül az állampolgárok közügyekben való részvétele elsősorban kell, hogy megvalósuljon, epizód- vagy éppen statisztaszerepre kárhoztatják.”¹⁸⁹

A hatalmi szándék tehát az, hogy ahogy az ötvenes évek végének és hatvanas évek elejének normalizációs folyamatait követően az állami rendszerrel kapcsolatban létrejött a társadalmi akarat kifejezésének és becslésének és rendszere, úgy ezek a mechanizmusok mikroszinten is működésbe lépjenek. A társadalom mikroszintű mozgósítását, ahogy ez a következő alfejezetből kiderül, a tanácsi munka társadalomhoz való igazításával, a helyi lakosság és a tömegszervezeti tagság bevonásával kívánták elérni. A helyi szinten is megjelent a közösségi ember ideáltípusa, amely a jövőbe vetítette a szocialista állampolgár karakterjegyeit. Tulajdonképpen a kommunizmus győzelméhez, a kor-szakban felvázolt kommunista társadalom „építőkövének” gondolatához érkezünk el, egy olyan embertípushoz, aki a közösségi érdeket az egyéni vágyak fölé helyezi, vagy legalábbis képes összeegyeztetni az emberi lét e két pólusát. A tanácsok fejlesztésével, a társadalmiasítás folyamatával kapcsolatban e még távolinak tűnő cél is feldereng az ideológia szerzői előtt:

„Az úgynevezett politikatudomány, s közelebbről a politikai szociológia nem egy művelője foglalkozott a közéleti tevékenység szempontjából »ideális« állampolgár karakterisztikumainak összeállításával. A leggyakoribbak: széles körű műveltség, közügyek iránti érdeklődés, tájékozottság a nemzetközi, a belső és a lokális politikában, anyagi függetlenség, elegendő szabad idő, mentesség a csoportérdekektől és befolyásoktól, fejlett kritikai érzék, szónoki és publicisztikai készség, bátorság és önzetlenség.”¹⁹⁰

A helyi társadalom mozgósítása

A társadalom felől érkező kezdeményezések, így a társadalmi munka¹⁹¹ vagy a népi ellenőrzés¹⁹² az államszocialista rezsim ideológiájának részét képezte a hatvanas évek előtt is. A kommunista átalakulás első évtizedének mozgósító propagandája számára a közösség önkéntes és tevékeny tagja, illetve az ural-kodó osztály a vezetést ellenőrző jogosítványa a lenini–sztálini típusú kommu-

¹⁸⁹ SZAMEL Lajos: A lakosság részvétele a közügyekben és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 22(1967)/3, 31–42., 39.

¹⁹⁰ Uo., 37.

¹⁹¹ ORTUTAY Gyula: A társadalmi munkáról. *Állam és Igazgatás*, 10(1960)/9, 641–653.

¹⁹² MARKÓJA Imre: A társadalmi bíráskodás problémái hazánkban. *Állam és Igazgatás*, 11(1961)/1, 1–9.

nizmus ideológiájának demokratikus referenciáját kívánta jelentette. A Sztálin utáni időszakban, főként a hatvanas évek elejétől azonban az igazgatás és a társadalom együttműködésének komplex módjait fejlesztik ki. Az igazgatás társadalmiasításának ideája mint alulról jövő társadalmi kezdeményezés a tanácsi szinteken jelentkezhetett először. Ez egyrészt azt az állami feladatot jelentette, amely révén egyre több „dolgozót” vonnak be az állami munkába, másrészt az egyes igazgatási szervek feladatait a társadalmi szervezetekhez telepítik.¹⁹³ A Minisztertanács Tanácsszervek Osztályának helyettes vezetője a konkrét feladatok és lehetőségek sorát írja le, amellyel az igazgatás társadalmiasítása a tanácsi munka által előre haladhat.¹⁹⁴ Elsőként említi a tanácsok igazgatási osztályainak lehetőségeit arra, hogy mely területen vonhatják be a helyi kötődéssel és helyismerettel bíró illetve lakó- és utcabizottsági tagokat, azaz aktívakat. Így a szabálysértési ügyekben az elkövetőt vagy az elkövetés helyét jól ismerő tagok nyilatkozhatnak, csakúgy, mint a Ptk.-ból eredő igazgatási feladatok (birtokháborítási ügy, birtokvédelmi eljárás, tartási és életjáradék-szerződések megtartása, békéltetési eljárás, hagyatéki leltározási feladatok, gyermek- és ifjúságvédelem, tűzvédelem, hadkötelezettek alkalmassági vizsgálata stb.). Az aktívak ugyanakkor segítséget nyújthatnak, közreműködhetnek, olyan szorosan családi eseményeknél mint a születés, a házasság, az elhalálozás:

„Szocialista életünk egyes kiemelkedő családi eseményeit mindinkább szokássá válik a közösségbe tartozás gondolatának kidomborításával megünne-pelni, illetőleg a gyász esetek alkalmával a közösség együttérzését ezúton is dokumentálni. Az ilyen eseményekben társadalmi aktívák közreműködésének elősegítése céljából alakítottak a tanácsok állandó bizottságokat.”¹⁹⁵

Az igazgatás fontos feladatait veszik át helyi szinten (lakótömb, utca) az egyes lakóbizottságok és utcabizottságok, ügyelve a rendre és a szocialista erkölcs-nek megfelelő életvitelre is. Ugyanakkor a társadalmiasítás olyan átfogóbb igazgatási területeket is érinthet helyi szinten, mint a kereskedelmi tevékenység elősegítése és ellenőrzése, a pénzügyi igazgatás területén a tervezőmunká-ba való bevonást, az ipar- és építésügy területén a magánszektorral való együttműködést, az egészségügyi igazgatásban egyes egészségügyi akciók megszervezését (pl. oltások, felvilágosítás), illetve a művelődésügy területén az oktatás és népművelés kiterjesztését. Mindezek működéséhez és működteté-séhez azonban a tanácsi szervek hatásköreinek rendezése, a tanácsi munka eredményesebbé tétele és a tanácsi szintek egymáshoz való viszonyának ren-

¹⁹³ KOVÁCS Tibor: Az igazgatás társadalmiasítása. *Állam és Igazgatás*, 12(1962)/6, 437–449., 440–441.

¹⁹⁴ Uo., 444–448.

¹⁹⁵ Uo., 445.

dezése,¹⁹⁶ illetve a hivatalnoki struktúrán is kívül lévő társadalmi munkás, aktív jogállásának és felelősségének tisztázása¹⁹⁷ szükséges.

A társadalmasítás eszméjében a társadalmi munka egyre sokrétűbb jelentéssel gazdagodik, valójában az államigazgatás, a tömegszervezetek és lakosság közötti kapcsolata fejezi ki a szocialista demokratizmus működését, a szocialista demokrácia kiszélesedését. A „társadalmi” egyszerűen azt a közösség fejlődése és jóléte céljából végzett munkát jelentette, amelyért a résztvevők nem kapnak fizetést vagy egyéb juttatást. A társadalmi munka terjedése azzal a következménnyel jár, mutattak előre a kor szocialista államtudósai, hogy a szocialista államban a közösségek és a szélesebb társadalom ügyei kevert úton, társadalmi és állami úton lesznek kezelve:

„Az össznépi szocialista demokrácia feltételei között tehát minden ügy társadalmi úton, de állami úton is intéződik. Az állami és társadalmi szervek mozgásban, átalakulásban vannak, valamennyi szerv tevékenysége a demokratizálódás állapotát éli, így merev megállapításokat nem tehetünk.”¹⁹⁸

A társadalmi munka természetesen számos területen kibontakozhat, így a szakszervezetek mint a munka világához legközelebb álló társadalmi szervezetek szervező, érdekvédő, kulturális- nevelő munkájában is. A szocialista demokratizmus átalakító erőinek fontos helyszínei a további társadalmi szervezetek, így a szövetkezeti mozgalom, az ifjúsági mozgalom, illetve a népfrontszervezetek. A helyi demokrácia szempontjából azonban még fontosabb az egyes önkéntes formák említése. Így az egyesületek, amelyek „bár nem tartoznak az osztályuralom társadalmi szervezeti formáihoz, mégis sok olyan feladatot látnak el, amelyek igen közel állnak az állami szervek tevékenységéhez és segítik az állami szervek tevékenységének megvalósítását, kölcsönösen együttműködnek az állami szervekkel és támogatják egymást”.¹⁹⁹ Az *Állam és Igazgatás* egyetemi tanár szerzője ugyanilyen fontos társadalmi tevékenységként fogja fel a társadalmi bíróságok munkájában való részvételt, a munkásörsgben fenntartott tagságot vagy a testnevelési és sportegyletek működését. A társadalmasítás helyi szinten így számos formában mehet végbe, és bár a tömegszervezeti jelenlét, illetve a társadalmi önszerveződés látványosan a nagyobb településeken jöhet létre, a szocialista demokrácia összállami mechanizmusa

nem hagyhatja figyelmen kívül a legkisebb településeket sem. Dr. Radó Imre a Baranya megyei tanács vb-titkársága szervezési és jogi csoportjának vezetője a már többször idézett tanácsi folyóirat oldalain éppen arra mutat rá, hogy a társadalmasításnak nincsenek bevett formulái és intézményesített megoldásai. Ezért a kisközségi szinten eltérő gondolkodásra van szükség, mint egy fővárosi kerület esetében. Ezek kevésbé látványosak, azonban ha az egyes példákat országsszerte követik a kisközségek, az nagyban előreviheti a szocialista demokrácia társadalmasítást feladatul kitűző ügyét:

„A társadalmasításnak a kisközségekben egyik fő formája a főfoglalkozású államigazgatási dolgozók társadalmi munkatársakkal való felcserélése. Az erre irányuló kísérletek megyénkben az egyes községi társadalmi vb-elnökök megválasztásával indult meg.”²⁰⁰

De van, ahol szükségből kovácsolnak erényt, és a tanácsi apparátust egészítik ki társadalmi önkéntesekkel:

„A Baranya megyei új közös tanácsok esetén azonban sokszor a tanácstagok száma kevésnek bizonyul, ha a külközségekből a végrehajtó bizottságba, a szak állandó bizottságokba is választanak tanácstagot. Ezért a kirendeltségi bizottságban helyet kaptak – a tanácstagok köré csoportosulva – aktív dolgozók is, a helyi társadalmi és tömegszervezetek vezetői.”²⁰¹

Érdemes tekintetbe venni, hogy mindezeket a társadalmasítási elemeket igyekeztek beemelni az 1971-es harmadik tanácstörvénybe. A törvény elfogadása után egy évvel a Szolnok megyei tanács elnöke büszkén számol be a tanácsok és a társadalom között szövődő, sokrétű viszonyrendszeréről. Ekkor már az MSZMP X. kongresszusának (1970) iránymutatása szellemében,²⁰² az új tanácstörvény alapján a tanácsok önállóságát és önkormányzási hatékonyságának növelését, valamint a társadalmi munka egyre több fronton való ösztönzését tűzte ki célul a politika, így a tudományos ideológia is. Fodor a Szolnok megyei tapasztalatok alapján kitér azokra a formákra is, amelyek nem váltották be a helyi igazgatási munka társadalmasításának ígéretét. Ilyennek bizonyult az utcabizottságok működése vagy az állandó jelleggel működő választási

¹⁹⁶ MACHÁCS Gábor: Az államigazgatási munka társadalmasításának néhány problémája. *Állam és Igazgatás*, 13(1963)/4, 276–284.

¹⁹⁷ SZAMEL Lajos: Az államigazgatás társadalmasításának néhány elvi problémája. *Állam és Igazgatás*, 14(1964)/10, 913–918.

¹⁹⁸ ANTALFFY György: A társadalmi öngazgatásról. *Állam és Igazgatás*, 15(1965)/6, 496–514., 507.

¹⁹⁹ Uo., 513.

²⁰⁰ RADÓ Imre: A társadalmasítás néhány kérdése a kis községekben. *Állam és Igazgatás*, 14(1966)/4, 365–370., 369.

²⁰¹ Uo., 371.

²⁰² „A tanácsok munkáját oly módon kell fejleszteni, hogy erősödjön mind népképviselői-önkormányzati jellegük, mind pedig államigazgatási funkciójuk. A kongresszus megállapítja, hogy a tanácsok önállóságának növelése, hatáskörük bővítése és felelősségük fokozása, önkormányzati jellegük erősítése- szocialista osztálypolitika.” A MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve, 1971, 472.

bizottságok politikai tevékenysége.²⁰³ Annál nagyobb számban sorol fel olyan területeket, ahol a társadalmi bevonásnak biztató jeleit tapasztalta, és ahol a fejlődés további ösztönzésére van szükség, az új tanácstörvény szabályozásához igazodva. Az első terület a tanácsi feladatokról való tájékoztatás és a további feladatok megoldásába való bevonás. Ennek módját a megyei elnök az évenkénti tanácstag beszámolóik iránti lakossági érdeklődés, illetve a beszámolókon felvetett közérdekű bejelentések számának növekedése és jellegének változása jelöli ki. Utóbbinál az egyéni kérelmek, sérelmek bejelentésének csökkenő tendenciája regisztrálható, míg ezzel egyenes arányban növekszik a közösségi érdekű bejelentések, így község- és településfejlesztésre tett javaslatok száma.²⁰⁴ A cikk írója szerint emelkedő tendenciát mutat a megválasztott, így közvetlen lakossági felhatalmazással rendelkező tanácstagok bevonásának aránya a szakigazgatási feladatok végrehajtásába és ellenőrzésébe. Ez a bizottsági munka szakismeretet kívánó feladatokra való kiterjesztését, így az állandó és eseti bizottságok számának és tagjainak növekedését vonja maga után, illetve a nem tanácstag társadalmi aktívák részvételének növekedését az egyes szakértelmet kívánó munkákban.²⁰⁵ A társadalmiasítás a tömegszervezetek tanácsi munkába való bevonásával is intenzívebbé vált. A cikk ilyen, a tanácsi munkában jelentős szervezetekként említi a Hazafias Népfront, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Szakszervezetek Megyei tanácsa és különböző bizottságai, a Termelőszövetkezetek Területi Szövetsége, a Szövetkezeti Mozgalom és a Vörös kereszt helyi tagjainak munkáját a tanácsi napirendek meghatározásában, illetve az ezekkel a szervezetekkel kialakított helyi együttműködési formákat. Ugyanígy felívelő tendenciát mutat a társadalmi munka mennyisége az életkörülmények javítása és az infrastruktúra-fejlesztés területén. A cikk kiemeli azt is, hogy a társadalmi munka mindezek mellett a szocialista és közösségi tudatformálás területén is nagyarányú előrelépést tesz lehetővé:

„A különböző társadalmi szervezetek aktíváinak, a tanácstagoknak, az utcabizalmiaknak, a népfront aktivistáinak a tudatformáló politikai tevékenysége – társadalmi munkája, szellemi tevékenysége – tartozik ide, amelynek eredménye világosan megmutatkozik gazdasági egységeink erősödésén, az életkörülmények javulásán, a dolgozó tömegeknek a társadalmi összefogáshoz való viszonyán.”²⁰⁶

A társadalmi munka kérdésében a helyi és az országos politika nem feledkezik meg a fejlesztési feladatokról, a társadalmi munka hasznosítási lehetőségeinek felmutatásáról, illetve a társadalmi munka jutalmazásáról, megbecsüléséről. A megyében évenként kiosztott *Társadalmi munkáért* elnevezésű kitüntetések éves aránya (500 arany-, 800 ezüst-, 1000 bronzjelvény, illetve 2-300 darab emléklakett) jelzi, hogy az nem elsősorban a kiválóság felmutatásának eszközeként, hanem a bevonás praxisaként működött. Figyelemre méltó a „társadalmi összefogásból” megszülető megyei kiterjedésű kezdeményezések száma is, amelyből a szerző találomra nevez meg fél tucatot: Tegyük többet községünkért, városunkért!; A járás legtisztább, legkulturáltabb községe; Tavaszi társadalmi munkanapok; a KISZ különböző jelszóval kiadott mozgalmi; Tsz a fiatalokért – a fiatalok a tsz-ért!; 90 óra társadalmi munka a 900 éves Szolnokért.²⁰⁷ Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után az egyes helyi beruházások már szinte kivétel nélkül a tanácscsal való együttműködésben jöttek létre, ráadásul a soron lévő ötéves terv előkészületeibe is bekapcsolódtak. A társadalmi szervezetek, illetve az egyes aktívák így ebben az időszakban szintén helyet kaphatnak a településfejlesztése feladatokban. Ugyanúgy fontosnak tartja a szerző a hatósági ügyek intézésébe való bekapcsolódást, ezek elsősorban szabálysértési ügyintézés jelentenek, amiben a közügyek iránt leginkább érdeklődő helyi lakosok vesznek részt. Az ő személyükben válik valóra a közösségi ember szocialista mintája, és lesznek belőlük a közbizalmat élvező tanácstagok.²⁰⁸ A társadalmi részvétel helyi formáinak felsorolása azonban ezzel még nem ért véget, a társadalmiasítás számos kialakuló formája kecsegtet sikerrel. Így a szerző egyaránt említi a szülői munkaközösségek társadalmi munkáját, amelyek az iskola körüli járda rendbe hozásától a családlátogatásokig bezárólag segíthetik az oktatási-nevelési munkát. A kereskedelem ellenőrzésében a társadalmi ellenőrök, a közérdekű bejelentések és panaszok kezelésében az úgynevezett népi ellenőrök²⁰⁹ munkája jelent segítséget a helyi tanács számára. Az igazságszolgáltatást és a törvényesség erősítését a népi ülnökök növekvő száma biztosítja, nem beszélve munkája megelőzésre kifejtett hatásáról. Az önkéntes tűzoltó testületek a megelőzés, a tűzvédelem, illetve a mentőtevékenységek területén, az önkéntes rendőri szervezetek pedig a „közbiztonság szilárdításában” támogatják a szocialista demokrácia helyi működését.²¹⁰

²⁰⁷ Uo., 48.

²⁰⁸ Uo., 50–52.

²⁰⁹ A népi ellenőrzés „az ország gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális fejlesztésére vonatkozó célkitűzések megvalósítását” felügyelte, illetve hatásköre kiterjedt az állampolgári fegyelem, a társadalmi tulajdon, a munkaszervezés, a dolgozói életkörülmények és a korrupció elleni harc területére. A népi ellenőrzés tagja munkán kívüli, önkéntes alapon vettek részt a kampányszerű ellenőrző akciókban. A népi ellenőrzés intézményét az 1968. évi V. törvény szabályozta.

²¹⁰ FODOR, i. m., 52–54.

²⁰³ FODOR Mihály: A lakosság közvetlen és állandó részvétele a tanácsok munkájában. *Állam és Igazgatás*, 22(1972)/1, 40–55.

²⁰⁴ Uo., 42.

²⁰⁵ Uo., 43–44.

²⁰⁶ Uo., 46–47.

Az 1971-es tanácsi törvény végrehajtását és a tanácsdemokrácia fejlődését deklarálja az MSZMP KB 1972. augusztusi állásfoglalása. A tanácsok és a helyi társadalom együttműködése a várt fejlődési irányba mozdult, mind a népképviselői jelleg kibontakozásában, mind a tanácsi testületek, végrehajtó bizottságok munkájában. A dokumentum szerint a tanácsok központi irányítása a világosabb utasítási rendszer és utasítási alárendeltség letisztultsága tekintetében jelentős előrelépést hozott, míg a tanácsi gazdálkodás immár illeszkedik az új gazdaságirányítási rendszer elvárásaihoz. Az állásfoglalás retorikájának fontos eleme, hogy kiemeli, a lakosság körében népszerűek az intézkedések:

„A tanácstörvényt a közvélemény kedvezően fogadta. Bevezetését követően nőtt a tanácsok tekintélye velük szembeni várakozás és ezzel együtt felelősségük. A lakosság részvétele fokozódott a tanácsok munkájában, bővült és tartalmasabb az együttműködés a nem tanácsi szervekkel.”²¹¹

Ugyanez az optimizmus érzékelhető két évvel később a tanácstörvény végrehajtásáról szóló államtitkári beszámolóban, amely szerint a lakosság részvétele a tanácsi munkában háború utáni évtizedekben még soha nem volt olyan intenzív és sokoldalú, mint a harmadik tanácstörvény hatására, a tanácsok önállósága pedig a helyi viszonyok legtöbb területén ígéretesen növekszik. A hibák, amelyek kiküszöbölése az elkövetkezendő évek feladata, a korábbi gyakorlatokból erednek, amelyeket bizonyosan orvosol az új törvény hatásköri és mechanizmusbeli szabályozása.²¹² Csak hogy a hetvenes években az államigazgatás, így az ebbe a körbe sorolt tanácsi munka is új kihívással kénytelen szembenézni: az egyre inkább specializálódó állami (és gazdasági) irányítás és demokrácia problémájával.

A fejlesztés irányai és irányítása

Az előbbiekből érzékelhetővé vált, hogy a helyi politika szempontjából a harmadik tanácstörvény kulcsfontosságú szabályozásnak bizonyult, egyúttal lezárta a kádári reformfolyamattal egy időben alakuló vitákat és elképzelések dömpingjét a tanácsok szervezéséről és a tanácsdemokrácia formáiról. A törvényi szabályozás egyúttal igazodott a hetvenes évek elején meghirdetett szovjet doktrínához, a fejlett szocializmus elképzeléséhez. A tanácsok oldaláról ez nem újabb formák kialakítását, hanem a meglévők fejlesztését jelentette, az

idő előre haladtával technológiai eszközök bevonásával is. A szocialista korszak további történetében, legalábbis addig, amíg láthatóvá nem váltak a nyolcvanas évek bomlási folyamatai, a tanácsdemokrácia funkcionáló, ugyanakkor további fejlesztésre váró területei nem változnak. Számtalan szöveg jelzi a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig, legtöbbször megyei vagy városi tanácselnökök tollából, hogy területük tanácsai milyen ütemben haladnak előre a demokratizálás útján. Egy 1974-ből származó szövegben a Zala megyei tanácselnök a megye területén lévő tanácsi munkát méltatja. A demokratizmus elsősorban a helyi képviselői formában és annak létrejöttében nyilvánul meg (jelöltállítás, választási részvétel), másrészt a tanácsi munka és lakossági kapcsolatok szerteágazó formájában (lakossági részvétel nyilvános ülésen, tanácsi beszámolók iránti érdeklődés), az egyes társadalmi csoportok igazságosabb reprezentációja terén, a társadalmi megbízatások növekvő számában, illetve a társadalmi munka széleskörű kampányaiban megyeszerte.²¹³ Hasonló eredményekről biztosít a Heves megyei tanács elnöke 1978-ban. Hevesben ezek szerint maradéktalanul érvényesül a lakosság képviselete a helyi tanács tagok által, akik egyre nagyobb közbizalomnak örvendenek. A megyében törekszenek biztosítani a tanács üléseinek nyilvánosságát, a tanácsi tervek lakossági véleményezését, a nem tanács tag szakemberek bizottsági munkában való részvételét, az állampolgári hozzájárulás lehetőségeit, a társadalmi szervezetek bevonását.²¹⁴ Számos hasonló szöveget idézhetünk a nyolcvanas évekből is. 1983-ban például a Veszprém megyei tanács végrehajtó bizottságának osztályvezetője sorolja, mennyiben demokratizálódott a testületi munka, mennyire kifinomult és átlátható a döntés-előkészítés rendszere, ahol az állampolgárok személyesen megismerhetik például a városfejlesztési terveket, és a tanács tagok is könnyebben juthatnak információhoz. Jelentősen fejleszteni kell azokat a lehetőségeket, amelyek az állampolgárok részvételére alapoznak. Segíteni kell a helyi lakosoknak, hogyan értelmezzék a tanácsi beszámolókat, ezenkívül támogatni kell részvételüket a helyi érdekű fejlesztésekben és a kommunális ellátás, a humánszolgáltatások javítását célzó törekvésekben. A szerző leginkább a szervezett állampolgári részvételt hiányolja, amelyhez a helyi viszonyokhoz igazodó keretek keresésére szólít fel.²¹⁵ A korszak szocialista közigazgatási szakemberei, jogászai sokat vártak a közvetlen demokrácia egyes formáitól, mint a falu- és lakógyűlések, azon a téren is, hogy a marxista-leninista doktrína szerinti alulról építkező demokrácia megnyilvánulásai lehetnek a szocialista társadalomban. A falugyűlések olyan fórumokat terem-

²¹¹ Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának állásfoglalása a tanácstörvény végrehajtásának tapasztalatairól. (1972. augusztus 27.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975. Szerk. Vass Henrik. Kossuth, Budapest, 1978, 333.

²¹² Beszámoló a tanácstörvény végrehajtásáról. Papp Lajos írásbeli és szóbeli beszámolója, egységes szerkezetben. Állam és Igazgatás, 24(1974)/11, 962–1014.

²¹³ UJVÁRI Sándor: A tanácsok szerepe a szocialista közgondolkodás alakításában. Állam és Igazgatás, 24(1974)/5, 420–422.

²¹⁴ FEKETE-GYÖR Endre: Az állampolgárok részvétele a közügyekben. Állam és Igazgatás, 28(1978)/7, 591–600.

²¹⁵ SZABÓ Lajos: A tanácsdemokrácia gyakorlásának egyes kérdései. Állam és Igazgatás, 33(1983)/6, 541–551.

tenek, szolt az érvelés, ahol a résztvevők szabadon részt vehetnek, vitatkozhatnak. Itt megismerhető a falusi lakosság véleménye, felmérhető a közhangulat, valamint a helyieket érintő problémák. A szocialista érvelés szerint a falugyűlések már pusztán létükkel demokratizálnak, erősítik a közösségi meggyőződést.²¹⁶ A lakógyűlések hasonló fórumot teremtenek a városi lakosság számára, ügyeiket pedig a lakóbizottságok képviselik, elősegítve a szocialista együttélést, társadalmi tulajdon védelmét, illetve a helyi tanáccsal való kapcsolattartást.²¹⁷

A sokirányú fejlesztési javaslatok ellenére a tanácsi munka demokratizálása nem mehetett végbe egy ellentétes tendencia, az irányítás pártközpontú szemlélete és az államigazgatási szakértelem differenciálódása miatt. Szentpéteri István még a hetvenes évek elején egy olyan fejlődési narratívát vázolt, amely szerint a szocialista közigazgatás rendszerében a laikus-demokratikus és a szakértői-bürokratikus oldal kettőssége idővel feloldható lesz a rendszer keretein belül. A szocialista társadalomtudomány, szemben a polgári bürokráciaközpontúságával, a demokráciából kell, hogy mindig kiinduljon, a szakértői tudás mellett egyenlő érvényességű tudásként fogja fel a laikus tudást. A szerző szerint a gazdaság- és államirányítási rendszer szakmai kiépítése után a hetvenes és azt követő évtizedeknek az lesz a feladata, hogy a laikus-demokratikus oldal is felnőjön az irányítás feladataihoz. Ezt a célt pedig szélesebb látókör, a képzettség és a szocialista közművelődés kiterjesztése útján, a képzések differenciálásával érhetik el. Szentpéteri szerint a demokrácia és szakszerűség tehát a szocialista társadalom olyan fejlődési szintjén találkozhat majd, ahol a munkamegosztás negatív következményeként nem jön létre a bürokratikus célokat önmagában álló célokként alkalmazó réteg. Ezzel elkerülhető a nyugati kapitalista országok gazdasági szervezése terén a hatvanas évektől kibontakozó „menedzserizmus” betörése az államigazgatási szervezetbe.²¹⁸ A bürokratizálódás elkerülése számtalanszor felmerül a szakirodalomban, ugyanúgy, ahogy a pártirányítás problémája. Utóbbit a hivatalos ideológia az eszmei-politikai összérdek kifejezésének megnyilvánulásaként tekintette, nyilvánvaló azonban, hogy a pártirányítás a valóságban sokkal több volt ennél. A tanácstörvény rendelkezései ellenére a pártirányítás számos helyi hatáskörben felülírta a tanácsi vagy lakossági akaratot. A szakértelem és a pártirányítás tehát egyaránt felülírta mindazokat a szólásokat, amelyek a helyi politika demokratizálási

folyamatait méltatták. A nyolcvanas évek Magyarországra is elérő gorbacsovi reformjainak hevében Verebélyi Imre az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója ennek a kudarcnak az okait foglalja össze:

„A deklarált demokratikus elveket a maguk teljességében aligha lehetett megvalósítani olyan környezeti feltételek közt, amikor a helyi szinten kevés volt az önálló érdemi feladat, vagy ezek növekedése nem a tanácstestületek, hanem a helyi végrehajtó apparátus döntési kompetenciáját sokszorozta meg. A testületi demokrácia fejlődése ellen hatott a helyi pártirányítás sokszor – kikerülve a tanácsi testületeket – inkább a helyi végrehajtó szervezet, annak vezetőit tekintette közvetlen partnerének.”²¹⁹

²¹⁶ HAZAFI József: A falugyűlések néhány tapasztalata. *Állam és Igazgatás*, 24(1974) 8, 693–701.; KARÁDI Béla: A falugyűlés néhány időszaki kérdése. *Állam és Igazgatás*, 25(1975)/3, 251–260.

²¹⁷ KISS György: A lakóbizottságok helye, szerepe és feladatai. *Állam és Igazgatás*, 23(1973)/9, 807–817.; INZSEL Ottó – MOLNÁR Géza: A lakóbizottság működésének tapasztalatai. *Állam és Igazgatás*, 28(1978)/6, 498–510.

²¹⁸ SZENTPÉTERI István: Demokrácia és szakszerűség. *Állam és Igazgatás*, 12(1972a)/2, 126–138.; SZENTPÉTERI István: Demokrácia és szakszerűség II. *Állam és Igazgatás*, 1(1972b)/3, 234–240.

²¹⁹ VEREBÉLYI Imre: Önkormányzati reform – közigazgatási nézőpontból. *Társadalmi Szemle*, 41(1988)/1, 36–44.

„Munkásdemokrácia”. Üzemi demokrácia a Kádár-korszakban

„Az üzemi demokrácia fogalmát nehéz meghatározni, hiszen sokféle feladatból és apró momentumból tevődik össze. Ide tartozik az, hogy az embereknek szavuk legyen valahol.”

(Radványi Sándor, géplakatos, a Diósgyőri Gépgyár Vállalati Igazgatói Tanácsának tagja, a Kiváló Brigád címmel kitüntetett Hoffman-brigád helyettes vezetője, 1977)

„Mi azt valljuk, hogy a kommunista magatartással összeférhetetlen a bíráló elfojtásának bármely formája. (...) Természetesen az öncélú, destruktív kritizálást visszautasítjuk még akkor is, ha a demokratizmussal leplezi magát.”

(Vitkovics Pálné, a Magyar Selyemipari Vállalat Selyemkészítő Gyára pártszervezetének titkára, 1977)

„...a mi rendszerünkötől, pártunktól idegen az, hogy ne vegye figyelembe azoknak az igényeit és vágyait, akiket képvisel, akiket vezetnie kell.”

(Gáspár Sándor, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára, 1975)

Az üzemi demokrácia, bár mára nagyrészt elfeledett fogalom, a kádári államszocializmus ideológiájának egyik központi eszméjét jelentette. Korszakunkban, ami a hatvanas, de még inkább a hetvenes éveket jelenti, az üzemi demokrácia egyaránt jelöl egy deklaratív-legitimációs fogalmat, illetve egy tudományos-modernizációs eszmét.

Deklaratív-legitimációs fogalomként az üzemi demokrácia azon az elven alapul miszerint a szocialista állam a dolgozók állama, a szocialista társadalom a munkásosztály vezető fejlődési szerepet képvisel. Az üzemi demokráciáról szóló propaganda és tudományos írások egyaránt azt a célt szolgálták, ahogy Szabó Márton írja, hogy a dolgozók államaként deklarált rendszer megvalósítási kereteit kijelölje. A rendszer demokratizmusának legfontosabb kifejezőjeként az üzem, a munkás mindennapi környezetében zajló demokratizálás te-

repeként jelent meg. A munkás ezen a terepen azonban számos szerepben jelenik meg az üzemi demokráciáról szóló diskurzusokban, ezek a szerepek pedig a kádári szocializmus munkásideáljának összetett konstrukciójára mutatnak rá. A munkás ugyanis egyaránt tulajdonos, részvételi jogok birtokosa, a hatalom gyakorlója, gazdaságirányítási tényező, a közérdek kifejezője.

Tudományos-modernizáló fogalomként az üzemi demokrácia a fejlett szocialista társadalom sajátos korszakához tartozik. A fejlett szocializmus állam-, gazdaság- és társadalomszervezés terén is versenyhelyzetbe került a másik globális blokk, a kapitalista országok rendszerével. Miután a hidegháborút felváltotta a koegzisztencia korszaka, mindkét fél úgy értékelhette, hogy külső terjeszkedéssel nem tehet szert nyereségre a másik globális blokkal szemben. Így a belső integráció, a vezetés és szervezés forradalma adhat új erőt a megújulásra, a versenyhelyzet fenntartására. Ez a verseny mozgósította szervezés tudományos felfogását a politika és gazdaság szintjein, a társadalmi hatások megismerésére pedig mozgósította a társadalomtudományokat, legfőképpen a szociológiát.

A szocialista vállalat és az üzemi demokrácia diskurzusai a társadalomtudományi kutatás és a párt által hirdetett ideológia metszéspontján helyezkedett el. Az üzemi demokrácia fogalma egyrészt magában foglalt egy modern, technicista vezetés- és irányításelméletet, amely a korszak tudományos-technológiai forradalmában kínált alternatívát a kapitalizmus taylorista üzemszervezésével, illetve a Nyugaton ekkor már alapvető megközelítésként ismert *human relations* és *scientific management* elméletével szemben. Az üzemi demokrácia másrészt kapcsolódott a létező szocializmus még a hetvenes években is aktív kommunista utópiájához, nevezetesen a kommunista öngazgatás koncepciójához, melynek eljövételét a hatalom egyre távolította a belátható jövőben. Az államszocialista rendszer bukása felől szemlélve mindkét törekvés kudarcra volt ítélve. A nyolcvanas évek közepétől egyre több cikk, előadás, sőt kötet szólt a szocialista vállalatok funkcióinak túlburjánzásáról, és a gazdaságossági elv előtérbe állításának szükségességéről. Utóbbi irodalmak rámutatnak a szocialista vállalat ideájáról szóló tételek és az üzemi demokrácia mint üzem- és vállalat-szervezési elv tarthatatlanságára. Az üzemi demokráciáról, és a szocialista vállalatról szóló irodalom mint történeti forrásanyag azonban érdekes lehet abból a szempontból, hogy rávilágít a szocialista vállalat, illetve a szocialista munka normatív szubjektumainak, tehát a munkás, az aktíva, a vezetés, a társadalmi szervezetek és egyáltalán a vállalat mint a munka világán is túlmutató közösség ideológiai felfogására.

Munkásrészvétel és az üzemi demokrácia kísérletei

Az üzemi demokrácia fogalma, amelynek elméleti alapjai a 19. századi utópista szocializmus szerzőihez (Charles Fourier, Robert Owen, Pierre-Joseph Proudhon), illetve a századvégi szociáldemokrácia, valamint a 20. század eleji

szindikalizmus teoretikusaihoz vezetnek, a Kádár-rendszer ideológiájában sajátos szemantikai pozíciót foglalt el. Az üzemi demokrácia fogalmának használata a hatvanas évek közepétől a kádári ideológia egyik kifinomult fogalmi innovációjának számított, az „üzemi” jelző használata ugyanis túlmutatott a munkások képviseleti helyének pusztá megjelölésén. A fogalom a politikai és a gazdaság szervezési diskurzusok határterületén jelent meg, egyaránt használták a rendszer legitimációs fogalmaként, valamint a szocialista vállalatsszervezés elemeként, vállalaton belüli intézmények és eljárások összefoglaló terminusaként.

Az üzemi demokrácia első magyarországi kísérletét a kádárista történelemszemlélet 1944-ig vezette vissza, amikor a szovjet katonai front nyugatra tolódásával először jönnek létre üzemi bizottságok az Alföld nagyobb városai-ban, üzemeiben. Az üzemi bizottságok így – szólt a későbbi apologetikus beszámoló – tevékenyen járultak hozzá a népi demokrácia kialakulásához, az államosítás folyamatához és a tervutasításos gazdasági rendszer kiépítéséhez. A történeti beszámoló szerint az üzemi bizottságok ígéretes indulása azonban félrecsúszik a személyi kultusz éveiben. Az üzemi bizottságok történetével foglalkozó Kádár-kori irodalom ennek okát a gazdaságirányítás túlzott bürokratizálásában vélte felfedezni, így az üzemi bizottságok nem válhattak az ország vállalatait lefedő „demokratikus” rendszer részévé. Az üzemi demokrácia korai formáinak törzulásáért a Kádár-korszakban határozottan Rákosiék elhibázott politikáját tették felelőssé.²²⁰

A sztálinista vezetés valójában az államosításokkal már 1948-tól fokozatosan megszüntette az üzemi bizottságokat, a dolgozói jogok gyakorlását pedig a kibontakozó Rákosi-rendszerben az állami vezetéstől teljes mértékben függő szakszervezetek vették át. Az üzemek, gyárak élére munkásvezetőket, munkásigazgatókat állítottak, akiknek reprezentatív funkciójukon kívül pusztán a terv betartatása volt a feladatuk. A centralizált rendszert pedig a kollektív szerződésekben és az 1951-es Munkatörvénykönyvben rögzítette a rákosi pártvezetés. A bürokratizált rendszerben az ideológia szintjén egyetlen formáját tartották fenn a munkások személyes érdekérvényesítésének: a munkaversenyt. Ugyanakkor a nagyfokú kizsákmányolással, improduktív munkaversenyekkel és a hagyományos közösségi kötődéseket szétszakító proletarizálás programjával a rendszer, más társadalmi rétegek mellett, a munkások életét is megkeserítette.²²¹ A Rákosi-korszak munkaversenyeit reprezentációs, nevelő céllal indították útnak, felmutatva az új, szocialista társadalomban a jó és rossz, az értékes és értéktelen, a társadalmilag hasznos és haszontalan viselke-

dési formák közötti különbséget.²²² Ugyanakkor a legkevesebb beleszólást engedélyezték egyrészt a tervgazdaság helyi szintű vezetésébe, másrészt a munkaversenyek céljainak és részleteinek kialakításába.

A Sztálin halálát követően irányító Nagy Imre-kormány intézkedéseket hozott a reprezentációs célzatú munkaversenyek visszafogására, a gazdasági centralizáció lazítására, de a termelés „demokratizálása” felé nem történt jelentősebb előrelépés. 1953-ban, majd 1956-ban is határozatokban rögzítették a munkásrészvétel egyetlen formáját, amely a munkaversenyben való részvételre korlátozódott.²²³

Az ötvenhatos felkelés nagyszámú munkás résztvevőjének szembefordulása a kommunista karhatalommal, majd a szovjet intervenció katonai túlerejével részben a munkahelyi kizsákmányolás és igazságtalanság felett érzett elégedetlenségből táplálkozott. A szembefordulás azonban nemcsak a fegyveres harcokban nyilvánult meg, hanem magával hozta a demokratikus munkásszerveződés eszméjét is, amely a forradalom első napjaiban az egyre szaporodó munkástanácsok megalakulásában öltött testet. A munkástanácsok a november negyedik szovjet bevonulás után az új Kádár-kormány egyetlen ellenzéki központjaként – ez volt a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács – folytatta alkudozásait az új hatalommal. Országos szervezetszerű munkásképviseleti szervvé mégsem válhatott, mivel a kádári hatalmi központ megerősödése után adminisztratív eszközökkel, vidéken sortűzekkel oszlatott fel minden független munkásszerveződést.²²⁴ 1956 novemberét követően a munkástanács fogalma is eltűnt a kádárizmus szótárából, illetve a történeti munkákban idézőjelben jelenhetett csak meg, csakúgy, mint a forradalmi bizottságok, forradalmi tanácsok kifejezés is.

Ezzel együtt a munkástanácsok szerveződése a forradalom legkényelmetlenebb momentumaként íródott be a Kádár-rendszer történetébe. Szükségessé vált a történet párthű átértelmezése, amely a munkástanácsokat alapvetően kommunista szellemiségű önszerveződésként mutatta be. Érdemes ebből a szempontból követni egy a hetvenes években megjelent, majd több kiadást megért, többszerzős történettudományi munka érvelését. A szöveg szerint október 24-én a párt döntött a kommunisták felfegyverzéséről, ez azonban ellenforradalmi árulás miatt nem érhetett el célját. Így nem jutottak fegyverhez vagy nem tudtak ellenállni azok a munkásörsegek, amelyek a kommunista hatalmat védték az üzemekben. A fegyverrel rendelkező felkelők viszont sikeresen

²²⁰ RÁCZ, 1971.

²²¹ BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* Belvedere, Szeged, 2009, 137–243.

²²² SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8(2007)/27, 99–119.

²²³ BUZA Márton: *Az üzemi demokrácia.* Kossuth, Budapest, 1969, 45.

²²⁴ MARK PITTAWAY: *A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958.* Ford. BARÁTH Katalin = *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* Szerk. GYÁNI Gábor – RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2007, 58–71.

kiszorították őket, átvették feladataikat, így kerültek az üzemek a felkelők kezébe. Ugyanez a folyamat zajlott le a munkástanácsokban is:

„E szervek megalakítását október 25-26-án a kommunisták kezdeményezték: október 28-a után ezeket a munkástanácsokat az ellenforradalmárok feloszlatták vagy újból és újból átalakították. Az ellenforradalmárok vezetése alá került »munkástanácsok« – saját fegyveres őrseikre támaszkodva – a budapesti üzemekben és a vidéki üzemek egy részében magukhoz ragadták a vezetést, és egyelőre megakadályozták a munka megindítását.”²²⁵

A Kádár-korszak történelemszemlélete szerint tehát 1956-ban a munkásdemokrácia második önszerveződő kísérlete is kudarcba fulladt, ezúttal az ellenforradalmi szervezkedés és árulás miatt. 1956–57 fordulóján a munka felvételét a Kádár-kormány adminisztratív és bérpolitikai eszközök bevetésével éri el. 1957 novemberében a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) közös határozata alapján megalakulnak az első üzemi tanácsok az állami vállalatoknál.²²⁶ Az MSZMP KB 1958-as munkáshatározatában pedig felvetődik a szükség a munkásokkal való párbeszédre, igényeik felmérésére, illetve a párt irányvonalának érvényesítésére az üzemekben. A pártvezetés tervei szerint felelevenítették volna a nyilvános pártnapokat, ahol a bel- és külpolitikai ügyek, ideológiai nézetek kerülhetnek napirendre, a munkások pedig választ és felvilágosítást kaphatnak az égető politikai kérdésekre. A határozat előírta a dolgozók mindennapi gondjaira való „odafigyelést” nyilvános tanácskozások, taggyűlések formájában.²²⁷

A hatvanas évek elejére országszerte kialakultak az üzemi tanácsok, amelyekben a dolgozók képviseleti részvételét próbálták ösztönözni, olyan közvetítő szervek által, mint az üzemi párt-, gazdasági és szakszervezetek. Az üzemi tanácsok mellett másik fontos intézményként a termelési tanácskozások gyakorlatát igyekeztek bevezetni, amelyeken a dolgozók közvetlen részvétele érvényesül, és ahol felszólalhatnak, javaslatokat tehetnek a termelés javítására, bírálhatják a szerintük káros gyakorlatokat. A termelési tanácskozásokat általában évente egy-két, jobb esetben három-négy alkalommal tartották, a tanácskozás pedig kis munkaegységekben, esetleg üzemrészekben történt.

²²⁵ BALOGH et al.: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth, Budapest, 1978, 281–282.

²²⁶ MARK PITTAWAY: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012, 230–257.

²²⁷ *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról (1958. október 16.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Szerk. VASS Henrik – SÁGVÁRI AGNES. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964c.

Az üzemi demokrácia kezdetleges formáit már a hatvanas évek elejétől kritika éri, a tanácskozások pusztán formalitása miatt, amelyet egyaránt okoz a dolgozók érdektelensége, a vezetés elzárkózása a dolgozókkal való együttműködéstől, az anyagi feltételek hiánya, a félelem attól, hogy a dolgozói bírálat „később visszaüt” a bírálóra.²²⁸ Az üzemi demokrácia fejlesztése tehát a közvetett képviseleti úton, vagy kis közösségekben, munkarészlegekben indul el. A rendszer ideológiájának megalkotói számára, azonban az üzemi demokrácia intézményeinek és működésének fejlesztése mellett annak „össztársadalmi” hasznossága is fontossá vált. 1965-ben jelent meg a Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata címmel a párt Központi Bizottsága (KB) által elfogadott, az új gazdasági mechanizmus ideológiai megalapozását nyújtó dokumentum. Számos társadalmi és gazdasági kérdés mellett a párt vezetése az üzemi demokrácia rendszerszintű fejlesztésének szükségességére is kitért. Már nemcsak azt írták elő, hogy a párt és az állam a tömegek érdekeinek megfelelően határozza meg a politikát, de azt is, hogy a dolgozók ellenőrizhessék az előírt célok megvalósulását. Az üzemi demokrácia meglévő szervezeti formáit a dokumentum megfelelőnek találta, működésük formalizmusát viszont elítélte. A párt vezetősége szerint a munkásokat nevelni kell, hogy meg tudjanak felelni az üzemi demokrácia feladatainak, a vezetőktől pedig elvárható, hogy komolyan vegyék annak működését, sőt időről időre indítványozzák fejlesztését. A KB azzal kalkulált, hogy az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok saját hatásköreinek bővítésével a szervezeti és anyagi források könnyebben mozgósíthatóvá válnak az üzemi demokrácia fórumainak létrehozására.²²⁹ Az új ideológiai irányvonalnak megfelelően az MSZMP Politikai Bizottsága 1966-ban határozatban rögzítette a szakszervezetek hatásköreit és feladatait az üzemi demokrácia területén.²³⁰

A hatvanas évek végére a kádári ideológia egyik alaptételét jelentette, hogy a rendszer demokratizmusa, a szocialista demokrácia nemcsak a politikai intézményekben (Országgyűlés, tanácsrendszer, MSZMP, Hazafias Népfront, szakszervezetek, KISZ stb.) megnyilvánuló „demokratikus mechanizmusokat” jelenti, hanem egy, a politikai-gazdasági-társadalmi rendszer egészére kiterjedő demokratikus működést jelöl. Az üzemi demokrácia néhány elvi kér-

²²⁸ URÁN Károly: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet*, 5(1960)/2, 60–63.; JANDEK Géza: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet*, 9(1964) 3, 14–19.

²²⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968a, 137–138.

²³⁰ *Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításuk továbbfejlesztéséről (1966. május 10.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968d, 286–291.

dése című 1969-es pártokumentum utóbbit nemcsak deklarálja, hanem a szocializmus fejlesztésének soron következő feladataként írja le:

„A szocialista demokrácia érvényesülése, hatóköre nem szűkül le az állami hatalmi-igazgatási intézmények, szervezetek működésére. A szocialista hatalom egy sajátos politikai rendszert épít ki, mely biztosítani tudja egyrészt az összehangolt, tudatos, tervszerű cselekvést, másrészt átfogja, mozgósítja az egész társadalmat a kitűzött célok végrehajtása érdekében.”²³¹

Az idézett irányadó szöveg az üzemi demokráciát a szocialista demokrácián belül, a gazdasági demokrácia részeként írta le. A gazdasági demokrácia a dolgozók mindennapi tevékenységével összefüggő ügyek, problémák rendezése kell, hogy legyen, ám ez még korántsem elég. A „gazdasági demokrácia” ugyanis az a fórum, ahol a dolgozók tájékozódhatnak az általános politikai és társadalmi kérdésekről:

„Az együttélés normáiban kifejezésre jut és egyre inkább természetes emberi tulajdonsággá válik, hogy az ember nemcsak termelő tevékenység végrehajtója, hanem ezen túl is joga, kötelessége képességeit a közösség érdekében kifejezteni.”²³²

A szocialista demokrácia szervezeti formáit tekintve az üzemi demokrácia az „állami demokrácia” körébe sorolható. Szemben a „párt-demokrácia”, „szakszervezeti demokrácia” vagy „szövetkezeti demokrácia” működésével, az üzemi demokrácia az állami tulajdonban lévő vállalatok által teremtett és biztosított fórumokon jöhet létre. A dolgozók mint tulajdonosok joggyakorlása így az állam nem politikai, de termelő részlegeiben válik lehetségessé. Ebben a joggyakorlásban és az érdekek közvetítésében részt vesznek a párt szervezetei, a szakszervezetek vagy a kommunista ifjúsági szervezet is, ám mindvégig üzem belüli fórum marad.²³³

Az üzemi demokrácia más megközelítésben a „munkahelyi demokrácia” részét képezi a szocialista demokrácián belül. A „munkahelyi demokrácia” egy átfogó fogalom mindazon demokratizmusok működésére, amelyek nem politikai közegben, hanem az ipari, a mezőgazdasági, a hivatali, az oktatási, a szolgáltatási, a tudományos vagy éppen a kulturális munka területén fejtik ki hatásukat. A munkahelyi demokrácián belül az üzemi demokrácia az ipari munkásság munkahelyi demokráciáját jelöli, s mint ilyen a szocialista állam vezető

osztályának, a proletariátusnak a demokráciája. Így az üzemi demokrácia az osztálytársadalmi viszonyok terén a legfontosabb formáját ölti a munkahelyi demokráciának. Kiss Artúr a szocialista demokráciáról írott ismeretterjesztő kötetében a munkahelyi demokrácia „egyik fő megnyilvánulásának” nevezi az üzemi demokráciát, sőt az üzemi demokrácia fejlődésének „sorsdöntő” voltát emeli ki a társadalmi fejlődésre nézve:

„Az üzemi demokrácia a munkát végző emberek számára a legfontosabb a gazdasági szférában lehetséges demokratikus vívmányok, eljárások, intézmények között. Az üzemi demokrácia túlnyomórészt a munkásosztálynak juttat az eddigieknél nagyobb szerepet. Ezért az üzemi demokrácia fejlesztése a munkásosztály vezető szerepének növelése szempontjából sorsdöntő.”²³⁴

Az üzemi demokrácia fejlesztésének az egész társadalom demokratizálására való hatása állt az ideológiai, a propaganda- és tudományos munka várakozásainak középpontjában. Az elképzelés szerint az üzemi demokrácia eredményei a munkahelyi demokrácia más területein, így a hivatali munka és a „nem termelő tevékenységet” végző munka területén is a munkavégzés, irányítás, ellenőrzés demokratizálódásának mintájául szolgálhat. Erőss László 1977-es kötetében a hivatali munka demokratizálásának nehézségeiről szólva megjegyzi:

„Úgy tűnik azonban, az üzemi demokrácia fejlődése gyorsíthatja a demokratizmus nem üzemi formáinak fejlődését is, egyrészt társadalmi méretekben, a demokratizmus átlagszintjének érzékelhető növekedésével, másrészt közvetlenül, a nem termelő vállalatok, intézmények alkalmazottjai részére is ad valami pótolhatatlanul értékeset a munkáshatalom demokratikusabbá válásának izgalmas munkahelyi folyamata.”²³⁵

A hivatalos ideológiában tehát az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia, azon belül pedig a gazdasági és munkahelyi demokrácia rendszerének része. Az üzemi demokrácia ugyanakkor egy kiemelt terepe a korszak demokratizálási törekvésének, amely demokratizálás a diktatórikus korlátok megléte miatt mindig csak részlegesen maradhatott: nem jelenthetett a pártvezetés irányvonalától eltérő politikát és nem nyilváníthatta magát függetlennek a vállalati párt-szervektől. A politikai szerveződés útjától elzárt üzemi demokrácia fejlődését a rendszer fenntartói ezért más irányban képelték el.

A „fejlett szocializmus” modernizációs ideológiájában elképzelhetetlen volt az üzemi demokrácia fejlesztése a részeinek, az üzemi demokrácia részt-

²³¹ Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése (MSZMP KB pártépítési munkaközössége) (1969. szeptember) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1974b, 383.

²³² Uo., 384.

²³³ Uo., 384–386.

²³⁴ Kiss Artúr: *Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia? Politikatudományi vázlatok*. Kossuth, Budapest, 1975, 137.

²³⁵ ERŐSS László: *Az üzemi demokrácia és az emberi kapcsolatok. Fejezetek a társadalom-lélektan köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 40.

vevőinek és intézményeinek fejlődése nélkül. Utóbbi a jogok és kötelességek meghatározását, korszerűsítését, szélesítését jelentette, amely új pozíciók és mechanizmusok létrejöttét is eredményezte; a döntő fontosságúnak azonban a tudati változásokat tartották, mind a munkások, mind a különböző szintű vezetők körében.

Üzemi demokrácia és tudományos ideológia

Magyarországon az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése után még élesebben vetődött fel a központi tervutasítás *versus* vállalati önállóság kérdése. Ráadásul a legmagasabb termelési és technológiai színvonalon álló hazai vállalatok ebben az évtizedben fejlődésük új szakaszához érkeztek, a korábbi évtizedek munkaerő-bevonáson alapuló extenzív iparosítási politikáját egy szelektív-intenzív szakasz váltotta fel.²³⁶ Az ideológiai és technológiai változások megkövetelték egy a korábbi időszaknál hatásosabb és szabályozottabb tudományos háttér kialakítását. A hetvenes évek során így a hatalom a reáلتudományok fejlesztése mellett a gazdaságot támogató társadalomtudományok intézményrendszerét, szerveződését, finanszírozását és ideológiai beágyazottságát is igyekezett a szocialista rendszer fejlesztési normáihoz igazítani.²³⁷

A szocialista vállalat elméletével és az üzemi demokráciával kapcsolatos korabeli kutatások igyekeztek hozzárendelni a vállalati önállóság és gazdaságosság szempontjait az össztársadalmi érdekhez, amelynek kifejezője a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikája volt. Ebből a kísérletből adódott a társadalmi és gazdasági funkciók kényszerítő kettőssége, s ez alkotta a keretét a szocialista vállalatról szóló ideológiai és tudományos diskurzusoknak az 1970-es évektől. Ezek a diskurzusok tudományos-empirikus alapon álltak, ugyanakkor elfogadták a párt kongresszusain és hivatalos dokumentumaiban megfogalmazott ideológiai célokat. A társadalomtudományi kutatásokat tehát a társadalmi érdek mércéjével mérhetőnek tartották, ezért a hetvenes évek elejétől már alapvető szempontként jelent meg a kutatások társadalmi hasznosításának követelménye. A társadalomtudományoknak követniük kellett a párt által meghatározott ideológiát, tudományos eredményeik ennek megerősítését szolgálták. A tudományterületek hatvanas-hetvenes évekbeli differenciálódásával mind a szocialista vállalat, mind az üzemi demokrácia különböző diszciplínák kutatási tárgyává vált. A hetvenes évek elejétől, a társadalomtudományi kutatóintézetek és hálózatok újrarendezése után, ez az érdeklődés rendszerezett, hivatalos formát öltött: közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, szociálpszichológusok többéves, széles kutatói gárdát meg-

mozgató kutatásokat folytattak a témában. A hatalom részéről a szocialista vállalat alapjairól, funkciójáról, rendszeréről és a népgazdasági rendszerben elfoglalt helyéről szóló tudományos diskurzus megindítása egy átfogó gazdaságfejlesztési és tudománypolitikai stratégia része volt. Az 1972-ben minisztertanácsi határozattal elfogadott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) is erről árulkodik. Az OTTKT két, kormány szinten kiemelt kutatási iránya közül az egyik a szocialista vállalat vizsgálatát tűzte ki célul, ennek első elnöke Szabó Kálmán, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) rektora volt. Az előzetes tájékoztatók szerint az 1972-től 1985-ig tartó, számos intézményt bevonó kutatási főiránynak be kellett számolnia a vállalatok tényleges működéséről, belső életükről, a vezetés céljairól és indítékairól, a vállalati dolgozók kapcsolatairól. Mindezek mellett figyelmet kellett fordítaniuk arra is, hogy a gazdaságirányítási rendszer fejlesztése hogyan hat a vállalati gazdálkodásra, a vállalatok hogyan szolgálják a gazdaság egészének hatékonyságát és fejlődését és a vállalatok mint munkahelyek mit nyújtanak, illetve mit képesek nyújtani dolgozóiknak. Végül a kutatásoknak ki kellett terjedniük az eredményesebb működési rendre tett javaslatokra és a vállalattal kapcsolatos elméleti kérdések tisztázására is.²³⁸ Az MTA felügyelete alatt, az MKKE koordinálásával meginduló makroszintű kutatások²³⁹ érintették emellett az üzemi demokrácia témáját is.²⁴⁰ Ezzel párhuzamosan pedig kiterjedt szociológiai vizsgálatokat, szociológiai felméréseket végeztek az MTA-n is, Mód Aladárné vezetésével. A Szociológiai Intézet részéről Héthy Lajos Makó Csabával végzett kutatásokat, és az üzemi demokrácia témáját több felmérés célozta az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Társadalomtudományi Intézete és Közgazdasági Munkaközössége, a Politikai Főiskola Szociológia tanszéke, valamint a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete részéről is.²⁴¹ A kutatások egyaránt érvényesítették a tudományos szakma (közgazdaságtan, szociológia, vezetéselmélet, vállalatgazdaságtan, szociálpszichológia) és az ideológia szempontjait. Ezek a kutatások szinte átláthatatlan mennyiségű szöveget termeltek ki a hetvenes évtized végére. Az üzemi demokrácia működését számos aspektusában érintették, így többek között kitértek a munkások szociális rétegződésére és bérezési viszonyaikra, művelődési lehetőségeikre és politikai elköteleződésükre, vizsgálták a párt és a

²³⁸ Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a társadalomtudományi kutatási feladatokról (1971. január 19.). A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai 1971, MNL OL M-KS-288. f. 41. cs. 151. ó.e., 26. (www.archivportal.arcanum.hu/mszmp/a130523.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=APB_1971&pg=28&l=eng; a letöltés ideje: 2015. május 2.)

²³⁹ SZABÓ Kálmán: A szocialista vállalat. A távlati tudományos kutatási terv országos szintű feladatai. *Magyar Tudomány*, 81(1974a) 1–8.

²⁴⁰ SZABÓ Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, 21(1974b) 7–8., 769–783.

²⁴¹ BUZA Márton: Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései. Kossuth, Budapest, 1977a, 5–6.

²³⁶ KONDOR Attila Csaba: *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban: „A mechanizmus fojtogat bennünket”*. Napvilág, Budapest, 2013. 12.

²³⁷ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 290–314.

társadalmi mozgalmak helyét a vállalat életében, az alsóbb szintű és a felső vezetés tulajdonságait, gazdaságossági tényezőket és a hatékony vállalatirányítást stb. A következőkben a vállalati dolgozó normatív szerepeit mutatjuk be a tudományos ideológia szövegei (párthatározatok, tanulmányok, kutatási beszámolók és monográfiák) alapján. A vállalati dolgozó fogalmának sokrétű determinációja abból fakadt, hogy egyszerre határozták meg gazdasági és társadalmi-politikai szereplőként. A vállalat pedig – mivel a rendszer ideológiai alapját a munkásosztály vezető szerepe jelentette – igyekezett egyensúlyozni e szerepek között.

A szocialista vállalat szocialista dolgozója

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után a Kádár-rendszer ideológusai és a szocialista közgazdászok számára egyaránt kérdésként vetődött fel, hogy végül is miben különbözik a kapitalista és a szocialista vállalat. A korábbi években a válasz kézenfekvőnek tetszett az ideológia nézőpontjából: a II. világháború utáni társadalmi kisajátítással megszűnt a vállalatok tőkés funkciója, tehát a társadalmi hasznosság és nem a profitnövelés vált a céljukká. A hetvenes évek elején, a hidegháborús blokkok gazdasági versenyében azonban ez már nem tűnt elegendőnek. Ekkoriban mind a nyugati, mind a szocialista országokban fokozott érdeklődés fordult a vállalatok működése és fejlődése felé. A szocialista vállalat kutatói a nyugati országok közgazdászainak a vállalati működésre irányuló intenzív érdeklődését a monopolkapitalizmus és a tőkés vállalatok nemzetközi szinten megmutatkozó erősödésének, a technológiai fejlődésnek és a vállalati struktúrák szintjén jelentkező változásoknak tudták be. Szabó Kálmán irányadó tanulmánya szerint a kapitalista vállalatok a tőkefelhalmozással, a nyereségráta növekedésének lehetőségével, valamint a tőkeallokáció és tőkeszerkezet változásaival képesek azt a hajtóerőt produkálni, amely a tőkés vállalat fejlődését eredményezi. Ezzel szemben – mint írja – a szocialista vállalatok a gazdaságirányítás reformjával, illetve a vállalati gazdálkodás és irányítás ehhez igazodó új formáival kívánnak lendületet nyerni: „A népgazdaság hatékonyabb fejlődésének – bátran állíthatjuk – legnagyobb, még fel nem szabadított emberi és anyagi tartalékai a fennálló vállalati struktúrában rejlnek.”²⁴² Míg tehát a tőkés vállalat esetében a tőke, addig a szocialista vállalat esetén a társadalmi forma számít a vállalati fejlődésben.

A munkásosztály (mint a szocialista rendszer vezető ereje) szempontjából kiindulva a különbségek a munkás tulajdonosi és nem bér munkás voltából fa-

kadnak Szabó egy későbbi összefoglaló tanulmánya szerint. A tőkés vállalatokban a tőketulajdonosi érdek az értéktöbbletráta növelése felé tereli a vállalat fejlődését, a szocialista vállalat célja ezzel szemben a dolgozók személyi jövedelmének növekedése. Ez a dolgozót az úgynevezett „szocialista nyereségrészesedésben” teszi érdekeltté. A tőkés vállalatok rászorulnak a gazdasági takarékosagra, ami makroszinten a nyugati társadalmak munkanélküliségi problémájának kiindulópontja. A szocialista közgazdász a nyugati vállalatok gazdasági takarékoságában és a nyomában kialakuló munkanélküliségben az „össztársadalmi” potenciális munkaerővel való pazarló bánásmódot látott. Ezzel szemben a szocialista vállalatok a teljes foglalkoztatással „össztársadalmi” szinten kizárják az előbb említett pazarló tendenciákat, megteremtve a lehetőségét a munkaidő fokozatos csökkenésének. Sőt, a kéznél lévő munkaerőben rejlik a szocialista vállalat lehetősége a gyors korszerűsítésekre és a szakértelem hatékony és irányított felhasználására. A tőkés vállalat elosztási alapját a munkaerőáru értéktörvénye és értéktöbblettörvénye szerinti kalkuláció jelenti. A szocialista vállalatelméletben ez a vállalatoknál a humanizált munka formájában jelenik meg: „képességek szerint végzett egyéni és kollektív teljesítmény” alapján. Utóbbi jelenti a szocialista gazdaság ösztönzési rendszerének korszerűsítéséhez szükséges, dolgozói kreativitásból táplálkozó forrását.²⁴³

A szocialista vállalatelmélet szerzői, így az eddig idézett Szabó Kálmán is, a nyugati vállalatok működésének ellentmondásait és konfliktusosságát állították szembe a szocialista vállalat szervezett és a dolgozói, illetve „népgazdasági” szükségleteket kielégítő modelljével. Az okfejtés szerint a két modell különbsége az érdekek eredendően eltérő kezeléséből fakad. Míg a tőkés vállalatok esetében a tőketulajdonos vagy a tőkefunkciót gyakorló vállalatvezetés és a dolgozó érdeke szemben áll egymással, és az osztályharc korszerű formáit mutatja, addig a magántulajdont nagyrészt felszámoló szocialista társadalomban a rendszer fejlődése a társadalmi érdekharmonia felé mutat. Zelkó Lajos, az MKKE docense, vállalatelmélettel foglalkozó professzora szerint ennek az az alapja, hogy a vállalat, a vállalatvezetés és a dolgozó érdeke a szocialista gazdaságban fedik egymást, kiegyensúlyozottságukat a népgazdasági-társadalmi érdek érvényesítése, tehát a gazdaságirányítás rendszere és a politikai akarat is lehetővé teszi. Utóbbi nemcsak a vállalati és egyéni érdeket helyezi egyensúlyba, de képes az egyes vállalatok közötti érdekütközések koordinációjára is:

²⁴² SZABÓ Kálmán: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. *Közgazdasági Szemle*, 20(1973)/10, 1153. (kiemelés az eredetiben); lásd még: KAHULITS László: *A szocialista vállalat néhány elvi kérdése = Olvasókönyv a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához*. Összeáll. BARTALOS János – VILMOS József. Kosuth, Budapest, 1978/79, 391–392.

²⁴³ SZABÓ Kálmán: *A szocialista vállalat alapfunkciói- politikai gazdaságtani megközelítésből = Vállalati funkciók, vállalati struktúra*. Válogatás „A szocialista vállalat” Országos Társadalmi Tudományos Kutatási Főirány keretében elkészült tanulmányokból. Szerk. Szabó Kálmán. Akadémiai, Budapest, 1977, 24–27.

„A vállalati érdek, amely a dolgozók érdekeiből a közös érdekeket tartalmazza, tulajdonosi, vállalkozói és fogyasztói érdekek egységeként jelentkezik.”²⁴⁴

A vállalat egyrészt az érdekek összeegyeztetésének terepe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása. Másrészt ugyanakkor a vállalat a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység is.

A szocialista vállalat elméletén belül az érdekegyeztetés viszonyait meghatározó mechanizmusokat a demokrácia politikából eredő fogalmával írták le. Az üzemi demokrácia terminus és elterjedése azonban további magyarázatot igényel, mivel jelentését a Kádár-korszakban más, alternatív megnevezésekkel szemben igyekeztek rögzíteni. Így az üzemi demokrácia olyan jelentésre tett szert, amely egyaránt különbözik a sztálini időket megjelenítő bürokratizált és erőszakszervezeti eszközökkel is ellenőrzött termeléstől és munkaslétől, illetve a munkástanács és munkásdemokrácia eszméit felmutató, politikai célokkal is rendelkező szerveződéseitől.

Önkéntesség, öngazgatás, öntudat

Kádár János 1977 áprilisában a szocialista brigádok éppen esedékes országos találkozáján mondott beszédében a munkásosztály erényeit és a párthoz, a szocialista hatalomhoz való hűségét méltatta. A dícséreték között fontos helyen szerepelt a munkásosztály önszerveződése is: „A szocialista brigádmozgalmat nem pártunk, államunk vezető testületei kezdeményezték, hanem maguk a dolgozó tömegek.” Az első titkár szerint a brigádmozgalmat – amely élvezte az állami szervek és társadalmi intézmények támogatását is – „tömegmozgalmá, sőt népmozgalmá vált” az 1956 óta eltelt időszak alatt.²⁴⁵ Ugyanebben a beszédében az 1957-ben létrehozott munkásörtség kapcsán is az önkéntesség elemét emelte ki Kádár. A kormány toborzó felhívására ugyanis annak idején „jóval többen jelentkeztek, mint amennyit a munkásörtség meghatározott kerete be tudott volna fogadni”.²⁴⁶ A kádári ideológia és propaganda ideális dolgozóját az önkéntes részvétel, a hatalom politikai kereteihez való igazodás, valamint a szocializmus építése „objektív valóságának és szükségyszerűségének” felismerése jellemezte. A bolsevik típusú párt a munkásosztály politikájának megvalósítója, érdekeinek harcosa, a hatalom pedig a proletárdiktatúra által véglegesen a munkásosztályra szállt Magyarországon – hangzott el számtalanszor az ideológiai tétel.

²⁴⁴ ZELKÓ Lajos: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. *Közgazdasági Szemle*, 23(1976)/12, 1390.

²⁴⁵ KÁDÁR János: *Felszólalás a szocialista brigádok V. országos tanácskozásán* = KÁDÁR János: *A szocializmusért, a békéért. Beszédok és cikkek 1972–1978*. Kossuth, Budapest, 1978, 514.

²⁴⁶ Uo.

A Kádár-korszak során a politika egyre több és újabb kihívással volt kénytelen szembenézni. A béremelések önmagukban sem egyszerű kivitelezése mellett munkásosztályhoz kötődő feladatok adódtak az infrastruktúra, a lakáspolitikai, nő- és ifjúsági politika, valamint a kulturális politika terén is. A hatvanas-hetvenes években, amíg a rendszer teljesíteni tudta ígéretét, a munkásosztály életszínvonalának folyamatos emelését, valóban egy „jóléti diktatúra” működését figyelhetjük meg.²⁴⁷ Csakhogy a gazdaságosság és a jóléti intézkedések nem haladtak párhuzamosan: a fejlesztések, a modernizálás és a termelési racionalizáció már a kezdetektől alacsony határfokon működött. Ezen a hatvanas évek gazdaságirányítási reformja még tudott segíteni. A munkások számára azonban a reform – ahogy Bartha Eszter megjegyzi – több munkát és alacsony fizetésemelést jelentett, ráadásul szembesülhettek más rétegek, főként a szövetkezeti parasztság felemelkedésével.²⁴⁸ Ezt a vezetést a hetvenes évek elejétől intenzív munkásjóléti intézkedésekkel igyekezett ellensúlyozni. Az új, a hetvenes évek második felében bekövetkező válságot pedig azzal kívánta túlélni, hogy növelte a magángazdaság és a piac lehetőségeit, ahol a munkások szert tehettek az életszínvonal fenntartásához szükséges mellékjövedelemre.²⁴⁹ Ez ugyanakkor egyre jobban elvonta a munkást a közösségi élettől – nemcsak a politikai részvételtől, hanem az üzemi élettől is. Az üzemi demokráciával kapcsolatban sem megkerülhető az a konklúzió, amelyet Bartha Eszter von le könyve végén: „Azt mondhatjuk, hogy a létező szocializmus rákényszerült arra, hogy az »ellenség fegyvereivel« harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott arról, hogy kihasználja a közösségalapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált.”²⁵⁰

A Kádár-rendszer a gazdaságirányításában kapitalista elemek adaptálására kényszerült, ugyanakkor hosszabb távú terveiben egy a kapitalizmussal ellentétes ideológia, a munkásosztály öngazgatásának ideája mozgatta. Ahogy a fenti Kádár idézetek is mutatják, ez akár jelenthette a munkásosztály fegyveres önszerveződését saját állama megvédésének érdekében, de leginkább a munkára és a munkahelyi öngazgatás kívánalmára vonatkozott. A szocialista társadalom állampolgára gazdasági meghatározottságai nyomán nyerte el társadalmi szerepét; amennyiben a dolgozó politikai cselekvő akart lenni, a munkahely jelentette számára a politika terepét.²⁵¹ A munkás ugyanakkor számos

²⁴⁷ A „jóléti diktatúra” fogalma a Német Demokratikus Köztársaság munkáspolitikájának jellemzésére használt terminus a német kutatásokban. BARTHA Eszter néhány megkötéssel a Kádár-korszak munkáspolitikájára is adaptálhatónak és adaptálandónak véli a megjelölést. BARTHA Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK KETT, Budapest, 2009.

²⁴⁸ Uo., 348.

²⁴⁹ Uo., 352. Hasonló politikatörténeti narratívát vázol fel: FÖLDES György: *A Kádár-rendszer és a munkásság. Eszmélet*, 5.(1993)/18–19., 57–73.

²⁵⁰ BARTHA: *A munkások útja...*, i. m., 362.

²⁵¹ SZABÓ: *A dolgozó...*, i. m., 152.

szerepben jelenik meg az üzemi demokráciáról szóló diskurzusokban, ami rámutat a kádári szocializmus munkásideáljának összetett konstrukciójára. A dolgozó egyaránt tulajdonos, részvételi jogok birtokosa, a hatalom gyakorlója, gazdaságirányítási tényező és a közérdek kifejezője. A „munkás-önigazgatás” ideológiai kerete így többszörösen terheltté tette a korabeli dolgozó normatív körülírását az ideológiai és az ideológiai alapokat elfogadó tudományos írásokban.

A „munkás-önigazgatás” irányított formája iránti ideológiai elköteleződés a Szovjetunió vezette kelet-európai blokk országait különböző mértékben ugyan, de egyaránt jellemezte. Lengyelországban például végig érvényben maradt a munkástanácsi forma, míg Magyarországon – az intézmény „ellenforradalmi” emlékezte miatt – az üzemi demokrácia más fórumokon várt megvalósításra. Példaként ott állt a Szovjetunió, ahol a hetvenes évek közepén az üzemi demokrácia mechanizmusainak köszönhetően a soron következő öt-éves tervvel kapcsolatban mintegy ötvenmillió munkásvéleményt mértek fel és összesítettek.²⁵² Ezzel szemben a jugoszláv modell eltérést jelentett a többi szocialista ország „munkás-önigazgatási” rendszerétől: itt a párt- és társadalmi szervezetek közvetítése nélkül, közvetlen döntési rendszerben szervezték a vállalat irányítását, a szakszervezet háttérbe szorításával, illetve más érdekképviselői szervek részvétele nélkül. A szovjet modellben – ahogy Magyarországon is – a közvetett és közvetlen formák egyaránt a rendszer részét képezték, a szakszervezetek pedig egyre erősödő szerepet játszottak az üzemeken belüli érdekképviselésben.²⁵³ Az említett modellben a munkáshatalom, a munkásosztály vezető szerepe és a globális versenyhelyzet tudatosítása alapozza meg az üzemi demokrácia elméleteit. A témában megjelent első magyar nyelvű kötet a következő megállapítással kezdődött:

„Korunkban, amikor harc folyik a két rendszer között, és e harcban bizonyítani kell a szocialista rendszer magasabbrendűségét, nem szorítkozhatunk – mint ahogyan azt nagyon sokan teszik – csak a gazdasági versenyre. Azt is bizonyítani kell, hogy melyik társadalmi rendszer tud nagyobb szabadságot nyújtani az emberek számára, mennyiben válhatnak a dolgozó tömegek saját sorsuk irányítóivá az élet minden területén.”²⁵⁴

²⁵² ERŐSS: Az üzemi demokrácia..., i. m., 52–57.

²⁵³ Az üzemi demokráciáról szóló pártdokumentum a jugoszláv modell visszasságai közé sorolja a vállalatok társadalmi beágyazódásának hiányát, a vállalati gazdaságosság mint egyedüli termelési érdek érvényesülését. Ironikus módon a jugoszláviai sztrájkokat említi mint a rendszer fenntarthatatlanságának és abszurditásának bizonyítékát. Hiszen ha a gyár a munkásoké, akkor „mit akarnak a munkások sztrájkokkal önmaguktól kikényszeríteni?” További diszfunkcióra hívja fel a figyelmet a Jugoszláviában a hatvanas évek végén jelen lévő munkanélküliség. Az üzemi demokrácia..., i. m., 399.

²⁵⁴ BUZA: Az üzemi demokrácia..., i. m., 10.

A saját sorsát irányító dolgozó létrehozása alapvető ideológiai célja volt az üzemi demokrácia ideájának. A *Társadalmi Szemle* 1977 őszi cikksorozat-indító írása²⁵⁵ leszögezte: az üzemi demokrácia fogalma számos meghatározást nyert a megelőző években. A meghatározások közös halmazát a „dolgozók tényleges, érdemi részvétele” jelentette az üzem életében, a termelés területén. A dolgozói részvétel a vezetésben, ahogy a *Társadalmi Szemle* vitájának több írása is felvetette, a szocialista állam jellegéből ered. Korábban is utaltunk már arra az ideológiai tételre, amely szerint a szocialista vállalat számára a dolgozó nem pusztán munkavállaló, hanem a vállalat eszközeinek, termelésének, gazdálkodásának kollektív tulajdonosa is.²⁵⁶ Ez elsőként a szocialista állam deklaratív megállapításából fakad, miszerint a hatalom a dolgozó népé, amelyet a munkásosztály pártján keresztül gyakorol. Miután a kommunista párt kiterjedt kollektivizálási politikát, az elvont javakból pedig nagyméretű tökefelhalmozást és iparosítást hajtott végre, a kollektív tulajdon fő csoportját a termelési üzemek és vállalatok jelentették. A tulajdonosi jog effektív gyakorlása azokban az üzemekben illette meg a dolgozókat, ahol ténylegesen munkaviszonyban álltak. A szocialista államrend ideológiája szerint minden dolgozó tulajdonos minden termelési egységben, tulajdonosi jogát azonban munkavállalással tudja gyakorolni – a munkanélküliség ebben a relációban azt jelentette, hogy a dolgozó el van zárva tulajdonosi jogainak gyakorlásától. Az utóbbiból eredő elméleti problémákat foglalkoztatáspolitikai (vállalaton, kapun belüli munkanélküliség) és adminisztratív eszközök (közveszélyes munkakezrelőnek nyilvánítás) alkalmazásával kívánták áthidalni.

A dolgozók tulajdonosi státuszából fakadtak a vállalaton belüli jogaik, amelyek szélesítése az üzemi demokrácia fejlesztésének egyik kiemelt területét jelentette. Először is a dolgozó rendelkezett az üzemeken belüli folyamatok és körülmények alakulásáról való tájékozódás jogával. Időről időre felmerült azonban, hogy a dolgozó milyen mértékben és mélységig kell, hogy tájékozott legyen a termelési folyamatokról. Az elméleti közmegegyezés az volt, hogy a dolgozónak nem szükséges olyan mértékben tájékozottnak lennie, mint egy mérnöknek vagy vállalatvezetőnek. Mivel azonban a termelés nem pusztán vállalatvezetési, tehát gazdasági kérdés, a saját életkörülményeit és a termelés társadalmi hatását érintő problémákban a dolgozónak joga van a részletek ismeretére. A tájékozó-

²⁵⁵ Hogyan látjuk ma az üzemi demokráciát? *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/ 9, 64–66.

²⁵⁶ BUZA Márton: Az üzemi demokrácia érvényesítése: a gazdasági vezetők kötelessége. *Társadalmi Szemle*, 32(1977b)/9, 67–71.; AKSZENTIEVICS György: Ki hogyan érdekelt az üzemi demokrácia gyakorlásában? *Társadalmi Szemle*, 32(1977) 10, 94–99.; BALOGH József: A vállalat gazdasági és politikai funkcióinak kapcsolata. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/ 12, 67–70.; EGRSZEGI Csaba: Termelési tanácskozás és üzemi demokrácia. Beszélgetés a Magnezitipari Művek igazgatójával. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/9, 81–85.; POROS Tamás: A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/10, 89–94.

dás így a termelés politikai-társadalmi vetületére terjedt ki, és csak áttételesen foglalta tehát magába a szervezés és irányítás kérdéskörét.

Másodszor az üzemi élettel kapcsolatos ismereteken és tájékozottságon alapulhatott a dolgozók véleményezési és döntési joga a vállalati tervekkel és adott üzemszervezők működésével kapcsolatban. A döntés jogát a dolgozók közvetett és közvetlen formában érvényesíthették. Így míg a termelési tanácskozások során közvetlen formában hallathatták hangjukat, a bérpolitika vagy a munkakörülmények javítása területén megbízottaik, vagyis a szakszervezet járt el. A hetvenes évek közepéig a szakszervezet útján biztosított közvetett képviselőket műhelyi és üzemi szinten a szakszervezeti bizalmiak látták el, míg a vállalati szintű érdekképviselő feladatát a bizalmiaktól függetlenül választott Vállalati Szakszervezeti Tanács, illetve annak végrehajtó testülete, a Vállalati Szakszervezeti Bizottság hatáskörébe tartozott. 1976-tól a bizalmi testületek vették át a Vállalati Szakszervezeti Tanács szerepét, ők választották a Vállalati Szakszervezeti Bizottság tagjait, és egyetértésük nélkül a vállalat vezetése nem dönthetett a dolgozók anyagi ösztönzését, illetve munkakörülményeit érintő ügyekben. A szakszervezeti bizalmiak jogkörének bővülését az üzemi demokrácia szakirodalmában pozitív lépésnek tartották, mert a bizalmi közvetlen kapcsolatot igyekezett fenntartani a dolgozókkal, ügyeiket pedig a vállalatvezetés legfelsőbb szintjein képviselhette. A vállalati tervezés szakmai előképzettséget igénylő ügyeiben azonban éppen úgy problémát jelentett a bizalmiak tájékozottságának hiánya, mint a képviselt dolgozók esetében.²⁵⁷

A dolgozók mindezek mellett rendelkeztek a társadalmi ellenőrzés jogával is, amely a vállalati tervek végrehajtásának társadalmi kontrollját volt hivatott ellátni. A társadalmi kontroll mint ellenőrzési jog fontosságát a szocialista ideológiában azzal indokolták, hogy termelékenység és hatékonyság növelése mellett a szocializmus vezető osztályának jóléti szempontjai is érvényesüljenek. Akadt olyan vélemény, amely szerint a dolgozók vezetésben való részvételének nem a vállalatvezetésbe vagy ügyintézésbe való beavatkozásukat kell jelentenie, hanem pusztán a társadalmi kontroll szerepének fenntartását a termelés és a vállalatvezetés felett.²⁵⁸

A tulajdonosi jogokból fakadó jogosultságok²⁵⁹ (és annak bővítése, finomítása) a rendszer ideológiájában objektív követelményként fogalmazódott meg,²⁶⁰ hasonlóképpen az intézményi és személyi háttér biztosításához, az üzemi demokrácia fórumainak időzítéséhez, az informálódás eszközeinek

(üzemi újság, faliújság, rádió stb.) és az ellenőrzés lehetőségeinek (beszámolók, tájékoztatók) hozzáférhetővé tételéhez. Míg a hatvanas években ezen a téren (is) jelentős elmaradás volt tapasztalható, a hetvenes évek végére kiépültek a szükséges intézmények és mechanizmusok.

Az évtized végére sem oldódott meg azonban a szubjektív tényezők, a szereplők érdekelismerésének és társadalmi tudatának kérdése. A probléma egyaránt érintette a munkások, illetve a vezetők érdekeinek társadalmi tudatosulását, illetve ezek egyeztetését. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének vezetője a *Társadalmi Szemle* vitájában a tulajdonosi tudat kialakulását döntő fontosságú tényezőnek nevezte az üzemi demokrácia fejlődésében. Mivel vezető és dolgozó viszonyát a munkás továbbra is munkáltató és munkavállaló viszonylatban közelíti meg – szölt az érvelés –, amely a szocializmus előtti rendszer kapitalista beidegződéseiből fakad, és amely a szocializmusban magától nem, csak az üzemi demokrácia mechanizmusainak fejlesztésével oldható fel. Akszentievics György szerint az érdekelletétek feloldását a munkások részéről még mindig hátráltatja az üzem életével kapcsolatos informálódás lehetőségének lebecsülése, a vállalati képviselői rendszer iránti bizalomhiány, az elvégzett munka utáni bérezés és jutalmazás igazságos fejlesztésének akadózása és a mindezek nyomában eluralkodó munkahelyi közömbösség. Az is nyilvánvaló a szerző számára, hogy a dolgozók, az általuk diszfunkcionálisnak tekintett üzemi demokrácia fórumain való részvételre fordított időn és energián igyekeznek spórolni.²⁶¹ A Budapesti Vegyi Művekben folytatott kutatásról beszámoló szociológus maga is beismerte, hogy a szubjektív feltételek megváltoztatása a legnehezebb feladat: ez még akkor sem sikerül mindig, ha a vezetői szándék is támogatja. Itt sem tudott azonban más megoldást javasolni a kutató, mint az üzemi demokrácia önmagával való erősítését, a tudat megváltoztatását a gyakorlat útján:

„A vállalati életben való részvétel, a problémák megoldásához való hozzájárulás tehát *feszültségekkel, terhekkel* jár. Az emberek aggályait, fenntartásait – olykor úgy is fogalmazhatnánk: közönyösségét – kell leküzdeni az előre lépés érdekében, s ehhez a legkézenfekvőbb útnak *a szemlélet, a tudat formálása* látszik. A tudatformálásnak viszont magának is a *legjobb módja* – mint erre az igazgató rámutatott – *a gyakorlat, az emberek bevonása a döntésekbe*, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek segítenek az aggályok, fenntartások legyőzésében.”²⁶²

²⁵⁷ HÉTHY Lajos: A szakszervezeti bizalmi testületek és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 35(1980)/6, 14–26.

²⁵⁸ FERENCZI István: Az üzemi demokrácia: fokozott társadalmi ellenőrzés. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/12, 72–74.

²⁵⁹ Az üzemi demokrácia rendszerében kifejeződő dolgozói jogok összefüggéséről: GARANCY Gabriella: A vállalati demokrácia egyes munkajogi kérdései. Egy vizsgálat tapasztalatai. *Állam- és Jogtudomány*, 18(1975) 1, 27–57.

²⁶⁰ A hivatalos ideológiai megfogalmazás: *Az üzemi demokrácia...*, i. m., 387–389.; 423–428.

²⁶¹ AKSZENTIEVICS: *Ki hogyan...*, i. m.

²⁶² SIMONYI Ágnes: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. *Társadalmi Szemle*, 31(1976) 7, 64. (Kiemelés az eredetiben.)

A dolgozók részvétele a vállalat irányításában társadalmi célokat is szolgált. A vállalat ugyanis (gazdasági szervezet lévén) gyakran a társadalmat felölő népgazdasági céloktól eltérő érdeket jelenített meg. A gazdaságos működés, a termelékenység fokozása, az elosztás racionalizálása esetenként összeütkezésbe kerülhetett a szocialista társadalom jólétének és fejlődésének elvével. Ez még a szocialista termelés viszonyai között is törvényszerű volt, ám a diszkurzusban részt vevők a vállalati rendszer mechanizmusában és munkások „demokratizálódásában” találtak megoldást a vállalati célok, illetve a társadalom céljainak közelítésére.²⁶³ Ezt a bizakodó nézetet osztotta Kóhalmi Ferenc, a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője is, aki szerint a munkásrészvétel az üzemi demokrácia fórumain a társadalmi fejlődés kifejezője lehet, ehhez azonban szükség van a munkástudat társadalmi dimenziójának fejlődésére, arra, hogy a munkások tovább lássanak a „munkapadnál”, érzékeljék a társadalomban betöltött szerepüket és a szocialista közösség fejlődését szolgálják. Az üzemi demokrácia fórumain való részvétellel a munkás nemcsak saját tulajdonosi tudatra tehet szert, hanem részese lehet a szocialista államban működő általános demokratizmusnak is. Az üzemi demokráciát így egy művelődési folyamat és a munkásosztály politikai képzésének része.²⁶⁴

A felelős vezető

Az egyszemélyi felelős vezető (mint a vállalat irányítója) a dolgozó mellett az üzemi demokrácia működésének másik lényeges szereplőjét jelentette. A hatvanas évek új gazdasági mechanizmusának decentralizációs folyamatai után a vállalatvezető egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ismert a csoport egyes tagjainak felemelkedése a reform bevezetése után, és már-már a felső politikai vezetéshez hasonló fontosságuk a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán. Az üzemi demokrácia eszméje komoly elvárások elé állította a vállalatvezetőket, a dolgozók vezetésbe való bevonása, a közvetítő szervezetekkel való folyamatos konzultáció vagy a dolgozói követelések komolyan vétele terén. A vezetők felelőssége volt először is az üzemi demokrácia működési feltételeinek biztosítása; az ezzel a kérdéssel foglalkozó szerzők azonban nemcsak az anyagi feltételekre gondoltak, hanem a vezetés különböző szintjeinek demokratizálására, a szubszidiaritás elvének érvényesítésére is. A már többször idézett Buza Már-

²⁶³ A hetvenes évek második felének üzemi demokráciával foglalkozó irodalma főként a dolgozó, a vállalat vezetése és a vállalat érdekeinek összeegyeztethetőségére koncentrált: ANDICS Jenő – ROZGONYI Tamás: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977; HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest, 1978; HÉTHY Lajos: *Vállalatirányítás és demokrácia. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei szervezeti-társadalmi viszonyokban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

²⁶⁴ KÓHALMI Ferenc: Az üzemi demokrácia és a tanulás. Beszélgetés a Pamutfonóipari Vállalat Lőrinci Gyárában. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/2, 73–77.

ton egyenesen csak egy ilyen elvek alapján fennálló rendszert tekintett üzemi demokráciának. Definíciója szerint az „üzemi demokrácia nem egyszerűen a beosztott dolgozók demokráciája, hanem a különböző szintű vezetők demokráciája”.²⁶⁵ Utóbbi szerinte illeszkedik a modern vállalatvezetés korabeli követelményeihez, ugyanis az egyre nagyobb méreteket öltő és egyre komplexebb struktúrával bíró vállalatokban az irányítási lánc meghosszabbodásával eltűnik az egyszemélyi felelősség, az alsóbb szinten megoldandó problémákról való döntéseket a vezetőséghez utalják, nehézkesebbé téve a vállalati struktúra működését. az alapszintű problémákat csak középszinten tudják megoldani. A szerző további okfejtése szerint a fejlett vállalatvezetés ezért idővel túllep az egyszemélyi vezetés lehetőségein, a rendszer csak a demokratizálási folyamatok nyomán válik irányíthatóvá és elszámoltathatóvá. Ezt egyébként a szocialista társadalmi viszonyok, és annak kifejezőjeként a szocialista demokrácia fejlődése is „szükségszerűvé és elkerülhetetlenné” teszi.²⁶⁶

Más megközelítések abban látták a problémát, hogy az egyszemélyi felelős vezető szerepét és az üzemi demokrácia működését sem a jogszabályokban, sem a gyakorlati működésben nem tisztázták a hatvanas évek óta. Herédi István, az MKKE docense több kutatás eredményét foglalta össze, amikor kifejtette, hogy a leginkább elterjedt modellben az alapszintű döntések terén – például a munkakollektívák vagy szocialista brigádok szervezeteiben – működik az üzemi demokrácia, a felső vezetés ugyanakkor már az egyszemélyi vezetőre hárul.²⁶⁷ A rendszer indulását követő két évtizedben diagnózisa szerint nem jött még létre a két pólus kölcsönhatása. Főként az elosztás kérdései hárulnak a vezetőre, és sok esetben a vezetés nem veszi figyelembe az üzemi demokrácia működését, berögzült szokás szerint negligálja a munkások többségi akaratát. A vezetőnek és az üzemi demokrácia fórumain kifejezett érdekeknek azonban találkozniuk kell egymással. Poros Tamás, a Budapesti Vegyiművek igazgatója szerint ez középtávú tervezéssel, illetve a vezetői hatáskör további decentralizálásával valósítható meg leginkább. A szerző szerint mindez nem jelenti a felelősség áthárítását a kollektívára, ugyanakkor a vezetői felelősségvállalás nem válhat az önkényes vezetés igazolásává viszont a vezetőnek az üzemi demokrácia működtetésével kapcsolatban is felelősséget kell vállalnia: „egyéni felelősséggel kell vezetni, de egyedül vezetni felelőtlenység”.²⁶⁸ Az üzemi demokrácia így a vezetők számára is egy tanulási folyamatként jelenik meg, ahol le kell építeni a régi beidegződéseket és ki kell alakítani egy a kor szocialista vállalatvezetésének megfelelő demokratikus és szakszerű működést.

²⁶⁵ BUZA: Az üzemi demokrácia érvényesítése..., i. m., 69.

²⁶⁶ Uo., 71.

²⁶⁷ HERÉDI István: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/9, 78–81.

²⁶⁸ POROS: A vezetési rendszer..., i. m., 93.

Az üzemi demokrácia ideális résztvevőiként felvázolt tudatos munkás és felelős vezető képe tükrözi az ideális vállalatról vallott Kádár-korszakbeli elképzeléseket. A vállalat eszerint egyrészt az érdekek összeegyeztetésének te-
repe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása, s egyben a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység. A *Társadalmi Szemle* vitájában résztvevő cikkíró, Györgyfalvy Miklós, a Ceglédi Állami Tangazdaság irodavezetője ezt a következőképpen fejezte ki:

„Az üzemi közösség egyes részei, csoportjai eltérő – egyes esetekben ellentétes – magatartást tanúsítanak vélt vagy valódi érdekeik következtében. A vállalat tevékenysége megköveteli, hogy a csoportérdekek fokozatosan összhangba kerüljenek. Lemorzsolódnak a vállalati, népgazdasági érdektől jelentősen eltérők, és hatványozódnak az abba beleilleszkedők.”²⁶⁹

A szocialista vállalat terhei

A fejezetünk elején említett deklaratív-legitimációs célok az ötvenes évek végétől folyamatosan gazdagodnak egy modernizációs horizonttal, amely a hetvenes évek második felében teljeseedik ki. A deklaratív-legitimációs érvelés mindeközben nem veszti el jelentőségét, ahogy a Kádár-rendszer a nyolcvanas évek végéig sem tagadja meg az állami berendezkedés és társadalmi fejlődés munkásosztályra alapozott jellegét az ideológiában.

Az üzemi demokrácia központi fogalma a munkás. A fejlesztések politikája az ő érdekében történik, a racionálisan, sőt tudományos normák szerint szervezett termelés a munkásosztály felemelését hivatott szolgálni. A jóléti politika mellett ez a törekvés a munkásosztály öntudatának erősítésével, a megváltozott körülmények között pozíciójának megszilárdításával jár. A vezetés és a vállalat társadalmi tudatosulása pedig a szocialista rendszer további integrációja felé mutat.

Az üzemi demokrácia így a szocialista társadalom organizációját szolgálja, csakúgy, mint a szocialista demokrácia más szegmensei a kádári államszocializmusban. Az üzemi demokrácia a tudatos munkás mint a rendszer állampolgára, megteremtésének eszköze, fórumain a dolgozót nem megváltoztatják, hanem önmagát neveli a jövő egy szervezettebb, az eltérő társadalmi érdekeket kezelni és összeegyeztetni képes szocializmusa számára.

Az államszocialista rendszerek bukása felől szemlélve a hetvenes évek, ellentétben a következő évtized politikai turbulenciájával, valóban a brezsnyevi szürkeség és mozdulatlanság évtizedének tűnhetnek. A hetvenes évtized azonban történeti szempontból azért lehet érdekes számunkra, mert ez a rendszer-

szintű ideologizálás utolsó dinamikus szakasza a szocialista államokban. A rendszer válságának elkerülhetősége tudatában, ebben az évtizedben még lehetőség nyílt a politikusok, propagandisták és társadalomtervező tudósok számára távlatokban gondolkodni és hosszú távú stratégiákra építeni. A hetvenes évek elejétől a hosszú távú gazdasági és társadalmi stratégiák a szocialista blokk integrációjában és az egyes szocialista társadalmakon belüli integrációban egyaránt jelentkezett. A „fejlett szocializmus” hivatalos ideológiája a kommunista fejlődésnek azt a korszakát kívánta kifejezni, amely az integrációs programok mellé a technológiai fejlesztés és fejlődés eszközeit állítja. A technológia ugyanakkor a fejlődésben már előrébb járó Nyugatról jöhetett csak, ezért a brezsnyevi vezetés épített a nyugati tudományos és technológiai transzferek jótékony hatására.

A „fejlett szocializmus” ideológiája szerint a Nyugattal szembeni versenyelőny éppen a nyugati technológiai transzferek jobb felhasználásából, a tervezés eszméjéből eredhetett. A gazdasági és társadalmi tervezés differenciált eszközeinek kiépítésébe a hatalom bevonta a gazdaságtan és társadalomtudomány közreműködésére. A szocialista gazdaság motorjának tekintett állami nagyvállalatok vizsgálata, illetve a szocialista vállalat modelljének megteremtése jelezte az irányokat, amelyeket a hatalom jelölt ki az említett tudományágak számára. A szocialista vállalatot a hazai vállalatelmélettel foglalkozó tudósok a kapitalista vállalatokkal szemben határozták meg, a dolgozó helyzetét központi kérdésként kezelve. A szocialista vállalat elméletében a dolgozó olyan jogokkal és érdekérvényesítő képességekkel rendelkezett, amelyhez hasonló a nyugati vállalatok munkásai számára nem léteztek. A dolgozói érdekek érvényesülését pedig a megelőző oldalakon említett szerzők (politikuskok, közgazdászok, szociológusok, szakszervezeti vezetők stb.) az üzemi demokrácia működésében és intézményeiben látták megvalósulni. Az üzemi demokrácia ideológiája egyrészt a sztálini bürokratikus termelésirányítással a munkások érdekeinek, szükségleteinek kifejezését helyezte szembe, amely egyúttal az öntudatosuló munkásság tudati fejlődését segíthette elő. Másrészt az üzemi demokrácia az ötvenhatos munkástanácsi forma ellentétét jelentette, mivel a munkástanácsokra a Kádár-korszakban a munkásképviselet káros politikai önállósodási kísérleteként tekintettek. Ide tartozik, hogy a jugoszláv mintájú munkás-önigazgatási rendszerrel is szemben állt az üzemi demokrácia modellje, amennyiben a termelő egységek teljes önállóságával szemben a politikai irányítás, a párt mint az objektív társadalmi igazság letéteményesének szerepét hangsúlyozta.

A szocialista vállalat és az üzemi demokrácia rendszerében a dolgozó számos szerepben jelent meg: ő volt a társadalmi tulajdon közvetlen (munkája révén pedig közvetett) tulajdonosa, a termelés meghatározó tényezője és befolyásolója, a tervezéshez és üzemvezetéshez hozzájáruló személy, egyben politikai tudattal rendelkező, a munka közösségét és kultúráját építő állampolgár. A vállalatnak a gazdaságossági szempontok érvényesítése mellett arra is töre-

²⁶⁹ GYÖRGYFALVAY Miklós: Az üzemi demokrácia mint rendszer. *Társadalmi Szemle*, 33(1978) 4, 93.

kednie kellett, hogy a munkások érdekképviselői intézményeinek működését, szociális biztonságérzetét és művelődési lehetőségeit biztosítsa. A nagyvállalatnak így nemcsak uszodát, óvodát, könyvtárat vagy egyéb szociális és kulturális ellátásokat kellett biztosítania, hanem támogatnia kellett az önszerveződést, a politikai nevelést és a társadalmi tudat kifejlődését is.

A rendszerváltás után az említett vállalatok belüli intézményeknek már csak a nyoma maradt, amennyiben még létezett maga a vállalat. A nyolcvanas években ugyanis több tényező is az üzemi demokrácia modelljének leépítéséhez vezetett. A szocialista vállalat funkcióinak és gazdaságossági tényezőinek újragondolása már a nyolcvanas évtized közepétől jelentkezett: a kritika a modell fenntarthatóságára irányult és a gazdaságtalan termelékenység mellett az érdekképviselői intézményekre, jóléti és kulturális juttatásokra való ráfordítások lehetséges csökkenésére hívta fel a figyelmet.²⁷⁰

A nyolcvanas évek elején, válaszul a hazai szocialista gazdaság további válságtendenciáira, a társadalmi béke megőrzése érdekében a hatalom törvényesítette a „második gazdaságot”. Ez az állami nagyvállalatokban a vállalatok belüli munkaközösségek (vgmk) számának megszorodását jelentette, csakúgy, ahogy számos munkás vállalt második műszakot a gazdasági munkaközösségekben (gmk) vagy kisiparosként. A „második munkahely” és az önkiszákmányolás lehetősége a személyes bevételek növekedésével kecsegtette a vállalatok dolgozóit, ugyanakkor a rekapitalizálódás e korai formája a szocialista vállalat közösségelvű ideológiájával ellentétes értékeknek adott teret a magángyarapódás előtérbe állításával.

A nyolcvanas évek közepén végül az állami vállalatoknál kötelezően létrehozták a vállalati tanácsokat, amelyek a kezdeti elképzelés szerint az öngazgatás valódi formáját teremtették volna meg a „vállalatvezetés demokratizálásával” a szocialista gazdasági szerkezetben.²⁷¹ A vállalati tanácsokban a vállalatvezetés és a munkavállalók képviseltették volna magukat. Ez a modell azonban nem tudta megfelelően kialakítani saját érdekképviselői eljárásait,²⁷²

²⁷⁰ A probléma megközelítéséhez: PRÁGER László: Munkahely vagy vállalat? *Valóság*, 24 (1981)/5, 82–92.; BAUER Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 8(1982)/1, 17–42.; KOZMA Ferenc: A gazdaságpolitika vállalatszempléteiről. *Társadalmi Szemle*, 37(1982)/12, 25–39.; CSILLAG István: Az új „vállalati” szervezet alapvonásai. *Valóság*, 26(1983)/7, 45–59.; KOZMA Ferenc: *Egyén, vállalat, állam. Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez*. Kossuth, Budapest, 1984; PRÁGER László: *Gazdaságon innen és túl. A szocialista vállalat parttalan funkciói*. Akadémiai, Budapest, 1986.

²⁷¹ SZAMUELY László és CSABA László a vállalati tanácsok létrejöttében az öngazgatási iskola képviselőinek – elsősorban CSILLAG Istvánt említik a szerzők – elméleti feltevéseit látták megvalósulni. A vállalati tanács az iskola elképzelése szerint a hivatali visszaélésektől óvta volna a vállalat vezetését. A nyolcvanas évtized végére azonban a vállalati tanácsok működése SZAMUELY és CSABA szerint már diszfunkcionálissá vált a piaci liberalizálás következtében. SZAMUELY László, CSABA László: *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998, 50.

a nyolcvanas évek végére pedig nem tudtak megfelelni a gyors piaci liberalizálás követelményeinek. Ahogy Szamuely László és László Csaba írja: „A vállalati tanácsok megalakulásával a káderhatáskör és a tulajdonosi jogok gyakorlása kikerült az ágazati tárcák kezéből, és így a pártirányítás is rászorult a – helyi – konszenzusépítésre.”²⁷³ Az 1985-től kezdődő folyamat tehát a hatalom által meghatározott ideológiai irányítás és társadalomtervezés eszközét kivette a pártközpont kezéből. A nyolcvanas évek második felében eltűnik az üzemi demokrácia fogalma a hazai értelmiségi okfejtések szótárából. Ez a kádári ideológia végső összeomlásának időszaka, amelyet a kommunista politikai centrum szétzilálódása követett.

²⁷² A tanulmányban már többször idézett HÉTHY Lajos, az üzemi demokrácia egyik legismertebb magyarországi kutatója 1987-es cikkében a vállalati tanácsok érdekképviselői szervként való működésének korlátairól írt: a vállalati eszközök hiánya az érdekegyeztető intézmények működésében, a vállalatok belüli eredményes munkában való érdekeltiség hiánya, a munkások jelentős részénél a másodlagos jövedelemszerzésre való orientáltság, végül pedig az informális alkudozások rendszere. HÉTHY Lajos: *Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés. Társadalmi Szemle*, 42(1987)/6, 62.

²⁷³ SZAMUELY, CSABA: *Rendszerváltás...*, i. m., 53.

Az érdekek és a harmónia társadalma. A szocialista demokrácia politikatudományi konceptiója

„A szocialista demokrácia a szó igazi értelmében a nép demokráciája, a legdemokratikusabb mindazon rendszerek közül, amelyeket az emberiség eddigi történelme során létrehozott.”

(Kádár János, 1977)

„A passzivitás, a közömbösség ellen a politikai propaganda- és nevelőmunkában sokszor leegyszerűsítve már eleve kész a recept: be kell vonni az embereket, aktivizálni kell őket stb. Ezzel így természetesen szinte mindenki egyetért. A probléma »csak« ott van, hogy mibe, miért, hogyan?”

(Dr. Badacsonyi György, az MSZMP Politikai Főiskola adjunktusa, 1979)

„A demokrácia sokkal fontosabb dolog, hogysem megengedhető volna a fogalmával való – sajnos a burzsoá propagandában ma is oly gyakori – visszaélés.”

(Aczél György, 1984)

A szocialista demokrácia diskurzusai a hetvenes évek végétől a magyarországi politikatudomány nyelvén szólalnak meg, amit ekkoriban leginkább a szociológiai kategóriák, elméletek és látásmód befolyásol. A következőkben látni fogjuk, a hetvenes években az osztályszempontú felfogástól távolodva, köszönhetően a szociológia kiterjedt rétegződésvizsgálatainak, a társadalmi érdekek sokszínűsége és irányainak összeegyeztetése fogalmazódik meg a szocialista demokrácia céljaként az ideológiai szövegekben. A politikának reagálnia kellett a társadalmi csoportok érdekeiből fakadó igényekre és minél kifinomultabb mechanizmusai révén megfelelő választ kellett adnia és társadalmat ösztönző intézkedésekkel kívánt élni. Ez a felfogás szorosan kapcsolódik a kései szocializmus technicizált vezetésképehez. Ez a társadalomszervezés ösztönző-irányító mechanizmusainak fejlesztését tűzte ki célul, egyrészt a termelési rendszerek egyre komplexebb módszerei, másrészt a tervutasítás felsőbbrendűségébe vetett megingathatatlan képzet miatt. A korszakban nem csupán

a fenti modell jelentette a szocializmus egyetlen járható útját, elég csak Kínára tekinteni, ahol a hetvenes évek folyamán mind a maoizmus spontaneitásra építő hatalomgyakorlási technikái, mind az évtized végén induló, piaci szocializmust hirdető reformok alternatív utat jelentettek a szovjet elképzeléshez képest.

A szovjet politikai mozgásokat, fejlesztési célokat a kelet-európai szocialista blokk országai igyekeztek magukévá tenni, néhány renegát hatalmi elképzelés kivételével, mint Ceaușescu hetvenes évekbeli Romániája vagy a sztálini úton járó Albánia. De mi is volt ez a szovjet út, amely a technológia és a tudomány szerepét egyre magasabb fokra helyezte a tervutasításos társadalomirányítás fejlesztése területén? A korszak tudományos és ideológiai vitái, illetve a szocialista demokrácia diskurzusai három kontextuális elem bemutatásával válhatnak érthetővé. E három kontextuális elem a „fejlett szocializmus” társadalmi fejlődésének ideológiája, az emberi jogok politizált nyugati elméletével való ideológiai versengés, illetve magyar viszonylatban, a tudományos társadalomkép változása.

A „fejlett szocializmus” és az ideológiai harc

A hetvenes évek brezsnyevi ideológiája sajátos helyet foglal el az államszocialista rendszerek ideológiatörténetében. A „fejlett szocializmus” hetvenes évek elején elfogadott társadalom- és gazdaságszervező ideológiája egyaránt szolgálta a nagyszabású hruscsovi reformtervektől és a valamivel kevésbé ambiciózus Koszigin-reformtól való visszalépést, és a kommunizmus építésének programját, a pártapparátus számára is elfogadható tempóban és vezetési stílusban.

A harmadik fejezetben ismertetett hruscsovi program már a hatvanas évek közepére, a főtítkár puccsal való leváltásának időszakára, megtorpant. A növekedés elmaradása, az új szocialista projektekhez fűzött túlzott elvárások párosultak a valóságos gazdasági reformok végrehajtásával.²⁷⁴ A valóságos reformokat hiányolók és a konzervatív pártapparátus elégedetlensége a gyors változásokkal egyaránt új vezetést kívánt. Az új főtítkár, Leonid Brezsnyev vezette garnitúra a hatvanas évek közepétől a Koszigin-reform néven elhíresült programmal próbálkozott, amelynek előzményei megjelentek Lengyelországban már az ötvenes évek végén, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig 1963-ban. A szemléletmód követőkre talált Csehszlovákiában, illetve az új gazdasági mechanizmus révén, Magyarországon is. A Koszigin-reform, ahogy a magyar gazdasági mechanizmus reformja is, a gazdaság decentralizációját, és

²⁷⁴ William J. TOMPSON: *Industrial Management and Economic Reform under Khrushchev = Nikita Khrushchev*. Eds. William TAUBMAN, Sergei KHRUSHCHEV – Abbott GLEASON. Yale University Press, New Haven & London, 2000, 138–159.

legfontosabb szereplőinek, a nagy iparvállalatok önállóságának növelését célozta. A program, a tervutasításos rendszer alapjainak és állami gazdaságpolitikája mechanizmusainak köszönhetően lassan kudarcot vallott, ahogy Magyarországon sem járhatott teljes sikerrel.²⁷⁵

A reformok ugyanakkor, ahogy a hruscsovi pártprogram is, feloldódtak a hetvenes évek szovjet víziójában, amely a „fejlett szocializmus” politika-, gazdaság- és társadalomképében öltött testet. A Brezsnyev-korszakkal foglalkozó kutatók legutóbbi publikációikban a fejlett szocializmus programjának többértelműségére helyezik a hangsúlyt: a kommunizmus építésének projektje, óvatosabb hruscsovizmus, konzervatív program vagy a világhatalmi versengés soron következő szakaszához idomuló stratégia? Mindezeket egyaránt lehetett magyarázni a „fejlett szocializmus” víziójával. A szocialista progresszió egy szakaszaként a „fejlett szocializmus” nem jelentett leszámolást a kommunista utópiával. A jelenség az 1961-es pártprogram kiigazításaként jelent meg, a szocialista társadalom nem a hruscsovi gyors átmenet, hanem a szocialista társadalom olyan kései szakaszaként, amely maga is sorozatos fejlesztési törekvések során tökéletesedik, alkalmazkodik a kor differenciálódott technológiai és társadalmi fejlődéshez. A fejlődés e szakaszát egyaránt jellemezte a technológiai alapú progresszió, ugyanakkor a tervezési és pártirányítási hierarchia fenntartása, az irányított modernizmus.²⁷⁶

A hidegháborús rivalizálás és a nemzetközi politikatörténet ismeretében nyilvánvaló, a „fejlett szocializmus” programja, ideája része volt annak a törekvésnek, amely a Szovjetuniót a kommunizmus világközpontjaként, eszmei-ideológiai iránymutatójaként kívánta megőrizni, szemben a már említett kínai stratégiákkal. A kelet-európai blokkállamok tekintetében a szovjet vezető szerep fenntartására való törekvés érdemel figyelmet, főként a csehszlovákiai bevonulás utáni Brezsnyev-doktrína meghirdetése fényében. A kelet-európai államszocialista rezsimek az évtized folyamán kénytelenek voltak igazodni a szovjet irányhoz, miután az Szovjetunió Kommunista Pártjának felső vezetésében döntés született a KGST-gazdaságok szorosabb együttműködéséről.²⁷⁷

²⁷⁵ Philip HANSON: *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*. Routledge, London & New York, 2003, 101–108. A Koszigin-reformról azonban fontos megemlíteni, hogy a hruscsovi ambíciók – mint a kommunizmus anyagi alapjainak lerakása 1980-ra – visszafogását szolgálta a gazdasági és társadalmi rendszer optimalizálása nevében, így pacifikálta a pártapparátus elégedetlenkedőit is: Aappo KAHÖNEN: *Optimal planning, optimal economy, optimal life? The Kosygin reforms, 1965–1972 = Competition in Socialist Society*. Eds. Katalin MIKLÓSSY – Melanie ILIC. Routledge, Oxford & New York, 2014, 23–41.

²⁷⁶ A fejlett szocializmus ideológiájáról szóló irodalmat jól foglalja össze: Mark SANDLE: *Brezhnev and developed socialism: The ideology of Zastoi? = Brezhnev Reconsidered*. Eds. Edwin BACON – Marc SANDLE. Palgrave – Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2002, 167–173.

²⁷⁷ Matthew J. OUMET: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 2003, 77–88.

A fejlett szocializmus elképzelése másrésről a Brezsnyev-korszak elejétől kezdve épített a nyugati tudományos és technológiai transferek jótékony hatására. Ebben az értelemben a nyugati nyitás és enyhülés, amely elsősorban a kelet-európai államokon keresztül történt, a hetvenes évek végéig velejárója volt a fejlett szocializmus víziójának.²⁷⁸

Az amerikai kormányzat Jimmy Carter beiktatásától kezdve kiállt és támogatást nyújtott a szovjet és a kelet-európai emberi jogi mozgalmaknak, mint Andrej Szaharov, Vlagyimir Bukovszkij vagy a csehszlovákiai Carta '77 mozgalom és a nyomában a térségben szerveződő ellenzéki csoportok. Ez a lépés, majd később az afganisztáni szovjet intervenciót követő kereskedelmi és diplomáciai korlátozások is bizonyítják, Carter sokkal inkább volt a hidegháború és az amerikai hagyományos értékek érvényesítésének embere, mint azt sikertelennek vélt elnökségének emlékezete mutatja.²⁷⁹ Az emberi jogi érvelés a hetvenes évek végétől kezdve a kommunizmus bukásáig erős ütőkártya maradt az antikommunista ideológia kezében.

A szocialista rendszer védelmezőinek szembe kellett szállniuk az emberi jogi alapú érveléssel és az azt kiindulópontnak tekintő társadalomképpel. Ebben az ideológiai harcban a rendszer védelmezői újra a demokratizálás felé fordulnak, hangsúlyozva ugyanakkor a materiális javak, a fogyasztás és az anyagi biztonság elsődlegességét a szocialista társadalomban. Utóbbiak pedig csak a racionális tervezés és az irányított termelés rendszerében valósulhatnak meg.²⁸⁰ Ekkoriban azonban mind a gazdasági mutatók, mind az általános állampolgári ellátottság a válság jeleit mutatja, nem is beszélve a rendszer, vagy a párt demokratizálásának lehetőségeiről.

Václav Havel egy interjúkötetben Karel Hvížďala többek között arról faggatta, milyennek élte meg a hetvenes éveket. Az ekkor még rendszerellenzéki Havel a következőképpen válaszolt:

„John Lennon egy interjújában azt mondta, hogy a hetvenes évek szart sem értek. És valóban: ahogy így ma [1986-ban – P. M.] visszatekintek erre az évtizedre – és ez világviszonylatban érvényes –, a rendkívül színes,

²⁷⁸ Jeremi SURI: *The Promise and Failure of 'Developed Socialism'. The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring*. *Contemporary European History*, 15 (2006)/2, 133–143.

²⁷⁹ Nancy MITCHELL: *The Cold War and Jimmy Carter = The Cambridge History of Cold War. Volume 3: Endings*. Eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 66–74. A Carter-elnökség „puhaságáról” szóló vélekedések Ronald REAGAN hidegháborús mentalitása és programja fényében terjedtek el, kérdéses azonban, hogy a szuperhatalmi ellentét mennyire eszkalálódott volna, ha CARTER még négy évig az Egyesült Államok elnöke marad.

²⁸⁰ Daniel C. THOMAS: *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 2001, 195–220.; Daniel C. THOMAS: *Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War*. *Journal of Cold War Studies*, 7(2005)/2, 110–141.

gazdag és produktív hatvanas évekkel összehasonlítva valahogy olyan semmilyen, stílustalan, atmoszféra nélküli, lagymatag, egyhangú, kilátástalan korszaknak tartom, látom, amely híján volt minden markánsabb szellemi és kulturális mozgásnak. Számomra az évtized szimbóluma egyrészt Brezsnyev alakja a maga avított és dohos kormányzásával együtt, másrészt Nixon elnök kétértelmű figurája a maga fura vietnami háborújával és a még ennél is furcsább békekötéssel a végén, meg a teljesen abszurd Watergate-üggyel.”²⁸¹

Nem csak a disszidens látta így Kelet-Európában a hetvenes évtizedet, mely a közbeszédben egyrészt a brezsnyevi stagnálás és a különböző gazdasági szerkezetátalakítások és reformok leállításának időszakáról, másrészt az olajválság és a gazdasági visszaesés jellemzőjéről az idősakra. Az Egyesült Államokban a politika erkölcsi hanyatlása és a világhatalmi tévesztés jellemzi a hetvenes éveket. A szovjetológusok, illetve a hidegháború és a szocialista blokk országaival foglalkozó történészek és elemzők a kommunista hatalom hanyatlását, anyagi, katonai és eszmei téren egyaránt, a hetvenes évekre és a Brezsnyev-korszak időszejére teszik. Stephen Kotkin, a szovjet kommunizmus egyik leginkább ismert kutatója pedig egy olyan hanyatló korszak kezdeteként jelöli meg a hetvenes éveket, amely politikai-gazdasági összeomláshoz vezet.²⁸² Ez az összeomlás pedig egészen az ezredfordulóig tart Oroszországban, amikor a gyenge prezidenciális hatalmi centrumot felváltja a putyini hatalomkoncentráció gyakorlata és újrarendezzi a szétforgácsolt gazdaság szektorait. Kotkin szerint a harminc éves hanyatlás korszakában a hetvenes évek egy átmeneti időszak, amikor a szocializmus hívei, a prágai bevonulás és az emberarcú szocializmus koncepciójának bukása után, nem találnak új alapot, amelyen a rendszer megújítható volna. Ugyanakkor a hetvenes évek a nómenklatúra egy új generációjának felemelkedését is jelenti, akik számára a csehszlovák kísérlet a szocializmus reformálhatóságának reményét jelenti. Ez vezetői garnitúra a nyolcvanas évek közepére ér a hatalom csúcsára, a Szovjetunióban Gorbacsov vezetésével. A Brezsnyev-féle gerontokrácia hatalmi pólusával szemben a szocializmus új idealistái ök, mint később kiderül, utolsóként a szovjet kommunizmus történetében.²⁸³ Ez a másképpen gondolkodó generáció Magyarországon megjelent, elsősorban a kultúra területén Pozsgay Imre és a körülötte csoportosuló új népi és társadalomtudományi értelmiség képviselte az új irányt.²⁸⁴ A sokoldalú és számtalan sajátos mechanizmussal rendelkező Ká-

dár-rendszer kiemelt csoportját alkotta a kezdetben „rétegeként” azonosított értelmiség a munkásság és parasztság osztályai mellett. Ezt az osztályharcos ideológiát oldják a hetvenes-nyolcvanas évek új szociológiai meghatározásai, a finomabb rétegződéskutatások és az új osztályelméletek. Utóbbi egyik fontos, Nyugaton is nagyra tartott, magyar eredménye a Konrád–Szelényi szerzőpáros munkája,²⁸⁵ mely éppen az (szak)értelmiség vezető osztályává válását írja le a bürokratikus szocializmus kontextusában. A hetvenes évek második felétől a rendszerépítésben és fenntartásban egyre nagyobb szerepet vállal a később a reformok és a rendszerváltás folyamatait befolyásoló értelmiség.

Szocialista demokrácia mint politikai program

A hetvenes évek második felében a szocialista demokráciáról szóló cikkek, tanulmányok és hivatalos-félhivatalos diskurzusok a pártvezetés által kijelölt kereteken belül jöttek létre. Olyannyira, hogy a szocialista demokrácia kutatására irányuló négyéves munkát az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának ajánlása alapján kezdték meg a KB Társadalomtudományi Intézetének koordinálásával. A már idézett szövegek az irányított kutatás termékei, ugyanakkor az 1976 és 1979 között zajló társadalomtudományos munka hosszú zárótanulmánya 1980-ra készült el. A kutatás koordinációját ellátó tanács, a korábbi szövegekben többször idézett Lakos Sándor elnökletével, hét témában foglalta össze a szocialista demokrácia fejlesztésére irányuló tudományos munkát. E hét téma a következő volt: a demokratikus közéletet befolyásoló történeti előzmények Magyarországon; a politikai rendszer demokratizmusa; a párt szerepe a szocialista demokrácia fejlesztésében; a képvisleti rendszer és a választások demokratizmusa; az államigazgatás demokratizmusa; a munkahelyi demokrácia; az állampolgárok közéletisége.²⁸⁶ Tulajdonképpen azon témák kutatásáról volt szó, amelyeket a megelőző oldalakon érintettünk.

A *Társadalmi Szemle* 1980. júliusi számában jelent meg a zárótanulmány rövidített szövege, az ELTE jogi karának tanszékvezető tanára összegzésében. A szöveg azzal kezdődik, hogy világos határvonalat húz polgári és szocialista demokrácia között, mégpedig úgy, hogy kijelenti a szocialista demokrácia történetileg meghaladta a polgári demokrácia fogalmát, amely a „demokrácia-fogalmat ideologikusan kisajátította, azonosítva azt a tőkeértékesítés szabadságával”.²⁸⁷ Utóbbi nem jelent mást, mint a szabad tulajdonszerzés jogi formulájának érvényre juttatását, ugyanakkor látni kell – érvel a szöveg –, hogy a polgári demokrácia fejlődésének ez a határa, mivel nem tud túllépni a gazdasági deter-

²⁸¹ Václav HAVEL: *Távkihallgatás – Karel Hvíždala beszélgetései Václav Havellal*. Tiltakozás. Ford. Varga György. Budapest, Inerart, 1989, 130.

²⁸² Stephen KOTKIN: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse 1970–2000*. Oxford University Press, Oxford, 2008.

²⁸³ Uo., 31–58.

²⁸⁴ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 409–429.

²⁸⁵ KONRÁD György – SZELÉNYI Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Esszé. Gondolat, Budapest, 1989.

²⁸⁶ Szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 34(1980)/7, 35.

²⁸⁷ Uo., 38.

mináltság állapotán. A szocialista demokrácia ezzel szemben nem azt jelenti, hogy a tulajdonosi réteg kisajátítja a hatalmat és ennek kiüresedett intézményrendszerét, hanem „a többség, a társadalom fejlődése érdekében gyakorolt hatalmat jelenti”.²⁸⁸ A szocialista demokráciáról mint magasabb rendű történelmi alakzatról szóló érvelés a „fejlett szocializmus” időszakában a szocialista társadalom többségi akaratára támaszkodik, ellenben az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének jellegzetes eszmefuttatásaival, amelyek a pártot láttatták a szocialista demokrácia egyetlen megvalósítójaként.

A zárótanulmány nem is a pártot emeli ki a szocialista demokrácia elsődleges ösztönzőjeként, bár fontos szerepet szán neki, hanem az egész politikai rendszert. A dokumentum a szocializmus politikai rendszerét és feladatait a következőképpen határozza meg:

„A szocialista társadalom politikai rendszere átfogja a társadalom különböző politikai szervezeteit, ezek egymás közti kapcsolatát, működésük elveit és normáit, valamint a normákat megvalósító emberi magatartások összefüggő formáit. A szocializmus politikai rendszerének alapvető feladata, hogy biztosítsa a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok magasabb szintű újratermeléséhez szükséges feltételeket. A politikai rendszer e feladatának csak úgy tud megfelelni, ha a politikai rendszer valamennyi összetevőjét egymással összhangban, egymásra tekintettel fejlesztik, és az összehangolt fejlesztés során kiemelt szerepet kap a szocialista demokrácia kibontakozása. A politikai rendszer egyes összetevői viszonylagos önállósággal, elkülönültséggel, belső törvényszerűségekkel rendelkeznek.”²⁸⁹

A politikai rendszer tehát átfogja az állam és a társadalom szervezeteinek teljes működését, a szocialista norma szerint pedig a szocialista demokrácia működteti a rendszer „autonóm” elemeit, mint amilyen például maga a párt is volt. A párt a társadalmi érdekek megvalósítója, ugyanakkor az érdekek meghatározója is, azzal, hogy képes olyan társadalmi-gazdasági feltételeket teremteni, amely befolyásolja az egyéni szükségleteket. Ehhez a párt, illetve a pártapparátus szenzitivitására van szükség, ugyanakkor hatásos és a meggyőzésen alapuló propagandára. A kommunisták pártja így lesz a politikai rendszer őri-gója, amely így nemcsak a szocialista demokrácia működésének letéteményese, hanem fejlesztésének kulcsa is. A párt-demokrácia válhat a politikai rendszer demokratizálásának mintájává. Ez a működés átláthatóságával és nyíltságával, illetve a szubszidiaritás elvének érvényesítésével, a helyi pártszervezetek autonómiájának, a választási eljárások hatékonyságának növelésével, érhető el.²⁹⁰ A politikai rendszer demokratizálódása így a párttól indul és áthatja az

²⁸⁸ Uo.

²⁸⁹ Uo., 38.

²⁹⁰ Uo., 39–43.

államszervezetet, az államigazgatást, a munkahelyeket és a mindennapi élet tereit, a közéleti aktivitást.

A tanulmány szerint a társadalmi átalakulásban az állam szerepe nélkülözhetetlen, ugyanakkor az állami beavatkozás határai és módszerei kérdésessé váltak szocialista fejlődés e szakaszán. Számos esetben a társadalmi aktivitás, az állampolgári részvétel szükséges és elvárható rendszer további demokratizálódása érdekében. Ehhez persze szükséges egy olyan szocialista tudat és életforma, amellyel kapcsolatos kutatások szintén a hetvenes évek második felében folytak.²⁹¹ A lényeg azonban az, hogy az állampolgári kezdeményezés e ponton elengedhetetlen hasznosságúvá vált, ezért szükséges a tömegek politizálása tömegszervezetekben vagy akár kisebb horderejű helyi ügyekkel kapcsolatban is.²⁹²

Érdemes kiemelni azt az utópikus elképzelést, amely a szocialista demokrácia mechanizmusaival megvalósítandó társadalmi egységet vetíti előre. A sztálini propagandával és ideológiával szemben társadalmi egységet a korszakban már igen differenciált módon fogták fel. Ebben a szociológiai vizsgálatoknak óriási szerepük van, ugyanakkor annak a gondolkodásnak is, jellemzően a hetvenes évek brezsnyevizmusára, amely nem gyors átalakítások, hanem lassú történelmi fejlődés útján kívánja megteremteni a fejlett szocialista társadalom legfejlettebb formáját. Az egymással ellentétes társadalmi változásokat igyekszik egységben elgondolni:

„A társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában az egyik markáns tendencia az egyes társadalmi rétegek közeledése. Ez megnyilvánul több területen is: a jogvédelmi-vagyoni viszonyok általános nivellálódásában, az egyes területek fejlettségi fokának tendenciaszerű közeledésében, az életmód elemeinek, a szokásrendszernek bizonyos fokú nivellálódásában. Ugyanakkor munkamegosztásban betöltött hely szerint a társadalom differenciálódik. Ez nem jelent egyúttal politikai tartalmú differenciálódást, mégis fontos szerepe van a társadalom fejlődésében, mivel az ismeretek egyre terjedő specializálódása azt eredményezheti, hogy a társadalmi méretű integrációs folyamatok nehezebben áttekinthetővé és kezelhetővé válnak az egyes emberek számára. [...] A szakmai munkamegosztásban megnyilvánuló differenciálódás hasznos, a társadalom fejlődésének távlatait tekintve azonban ellensúlyozandó, mivel a társadalmi mobilitás ellen hat, gátolhatja mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitást.”²⁹³

²⁹¹ A kutatás zárótanulmánya szintén megjelent a *Társadalmi Szemlében*: A szocialista tudat fejlődése. *Társadalmi Szemle*, 34(1980)/8–9, 85–111.

²⁹² *Szocialista demokrácia...*, i. m., 53.

²⁹³ Uo., 54.

Társadalomkép és politikatudomány

Az ideológiai változások és technológiai fejlődés kölcsönhatása a hetvenes évekre megkövetelték egy, a korábbi időszaknál hatásosabb és szabályozottabb tudományos háttér kialakítását. A hetvenes évek során így a reáltudományok fejlesztése mellett a gazdaságot támogató társadalomtudományok intézményrendszerét, szerveződését, finanszírozását és ideológiai beágyazottságát is rendezték.²⁹⁴ Ezek a diskurzusok tudományos-empirikus alapon állnak, ugyanakkor elfogadják a párt kongresszusain és hivatalos dokumentumaiban megfogalmazott ideológiai célokat. A társadalomtudományi kutatások tehát a társadalmi érdek mércéjével mérhetőek, a hetvenes évek elejétől már alapvető szempontként jelenik meg a kutatások társadalmi hasznosításának követelménye. A társadalomtudományoknak így követniük kellett a párt által meghatározott ideológiát, a tudományos eredmények a hivatalos ideológia megerősítését szolgálták. Az elvet az MSZMP KB 1969-es tudománypolitikai irányelvei határozták meg:

„Politikai-ideológiai életünk és a marxista-leninista társadalomtudományok fejlődése érdekében kiemelkedő jelentőségű a politika és tudomány kölcsönös kapcsolatának helyes értelmezése, a marxizmus-leninizmus egységének és tisztaságának védelme. [...] A társadalomtudomány művelőinek nagy szerepe van az antimarxista nézetek és az imperialista fellazítási törekvések elleni ideológiai harcban, a marxista társadalomtudományok eredményeinek propagálásában. A párt vezető szerveinek e kérdésekben kialakított álláspontját a társadalomtudományi intézmények és az e területen dolgozó kommunisták munkájuk során jutassák érvényre, s az szolgáljon tevékenységük vezérfonalául.”²⁹⁵

A hetvenes évek folyamán Magyarországon megjelenik a szocialista társadalom átfogó vizsgálatának, felmérésének és elemzésének igénye. A társadalomtudományok területén a szociológiai irányultság tovább differenciálódik, a hetvenes évek rétegződéskutatásai immár kiterjednek a kultúra, a társadalmi tudat, végül pedig a politikai attitűd kérdéseire is. A kiterjedt figyelmet nagyrészt a társadalom, illetve társadalmi változások felé forduló politikai érdeklődés ösztönzi. A hatalom számára a hetvenes évtizedben egyre inkább kérdésessé, illetve megismerendővé válik a szocialista átalakulás formálta magyar társadalom és viszonyai. Ez az igény, amely egyaránt megfelelt a kései Kádár-korszak szovjet eredetű „fejlett szocializmus” doktrínájának, illetve a nyu-

gati és keleti blokkok között kialakuló új ideológiai szembenálláshoz is biztosított muníciót.

Közel tíz évvel a már idézett tudománypolitikai irányelvek megjelenése után, a párt legfelsőbb vezetése szándékát fejezte ki a társadalomtudományi eredmények politikai hasznosítására. A hazai társadalomtudományosság feladatait a fejlett szocialista társadalom sajátosságaink feltárásában, a szocialista tudat erősítésében és a marxizmus-leninizmustól való ideológiai elhajlások elleni harcban határozza meg az MSZMP Központi Bizottsága. Az 1975-ös pártkongresszus által kijelölt feladatok végrehajtását taglaló 1978-as párt dokumentum a vezetés elégedetlenségét fejezi ki a kutatások és intézményi rendszer elégtelenségét illetően:

„Az ideológiai és kulturális területen dolgozó kommunistáknak nagyobb felelősséggel, színvonalasabban és kezdeményezőbbben kell azon munkálkodniuk, hogy a társadalomtudományi kutatások, a marxizmus-leninizmus oktatása, az iskolák és az egyetemek, a közművelődési hálózat, az irodalmi és művészeti alkotások, a sajtó, a rádió és a televízió fokozott mértékben segítsék a szocialista tudat, életmód, műveltség és közgondolkodás térhódítását.”²⁹⁶

Együttal, a tudomány pártosságának fenntartásával, javaslatot tesz a fejlesztés irányaira és próbálja ösztönözni azokat:

„A társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó kommunisták tekintsék legfontosabb pártmegbízásuknak a szocialista társadalom és a mai világ fejlődésével kapcsolatos elméleti-ideológiai problémák folyamatos kutatását. Az ideológiai és társadalomtudományi kutatómunka feladatainak jobb megoldása érdekében az eddiginél tudatosabban kell elősegíteni a különböző társadalomtudományi ágak művelőinek, a pártintézményekben, az akadémiai intézetekben és az egyetemi tanszékeken dolgozó kutatóknak közös tevékenységét.”^{297 298}

²⁹⁶ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól. (1978. április 19–20.) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980.* Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983b, 772.

²⁹⁷ Uo., 773.

²⁹⁸ A társadalomtudományok helyzetéről és feladatairól a hetvenes évek második felében születnek különböző szintű párthatározatok, amelyek megelőlegezik hazai tudományosság szerepének politikai meghatározását. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1976 áprilisában a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről, majd 1977 februárjában a történettudomány, 1977 márciusában a hazai szociológia, ugyanezen év augusztusában pedig az állam- és jogtudományok helyzetéről adott állásfoglalást. A tudománypolitikai irányelvek megvalósításáról és feladatairól a Politikai Bizottság adott ki határozatot 1977. június végén.

²⁹⁴ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 290–314.

²⁹⁵ Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei (1969. június 27.) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1974a, 365.

A társadalomtudományok szocialista és pártos jellege mellett azonban fontos kiemelni, hogy a korszak tudományos ideológiaformálása korántsem volt elzárva a nyugati társadalomtudomány eredményeitől. Ahogy a technológiai transzferek esetében, az egész keleti blokkra érvényes volt a tudománytranszfer indoklása és kezelése. A technológia és tudás átvétele, vagy pontosabban átszivárogatása, azzal a szándékkal történt, hogy a technológia és tudás a szocialista rendszerben még jobban hasznosuljon, mint a kapitalista államokban. Így történt a politika tudományának adaptálása a hetvenes évek folyamán szovjet minta alapján, de alapvetően a nyugati politológiai elméletek és elemzések felhasználásával.²⁹⁹ A hetvenes évek végén tehát egy sajátos nyitásnak lehetünk tanúi, amely a politikáról való gondolkodást is lassanként megváltoztatja. Lassanként, mert a nyugati, főként amerikai politikatudományi irányzatok csak meglehetősen késéssel jutottak el Magyarországra. Ez a korábbi évtizedek ideológiai kizárólagosságának volt köszönhető, és annak, hogy a marxizmus-leninizmus doktrínájától eltérő tudományos munkáknak erős cenzurális intézkedéseken kellett keresztülmenniük. A hetvenes évekre így az elmúlt évtizedek nyugati politikatudománya szinte sűrített formában jelent meg a magyar tudományos életben. Ezekhez az elméletekhez eleinte csak a tudományos intézetek kutatói férhettek hozzá, írásaik is csak belső terjesztésű dokumentumokban jelenhettek meg.

Mivel a későbbiekben szólok róla, itt érdemes megemlíteni két amerikai irányzatot, amelyeket ekkoriban hasznosít a hazai politikatudomány először. Az egyik a politika rendszerként való felfogása, a strukturalista szemlélet. A szocialista társadalom, illetve hatalmi mechanizmusainak elemzéséhez a rendszerelmélet megközelítés olyan eszközöket szolgáltatott, amely finomabb elemzését nyújthatta a társadalmi működésnek az elnagyolt osztálystruktúra és az osztályharc marxista-leninista képzeténél. A hazai szocialista politikatudomány elsősorban a fejlett szocializmus társadalmi érdekviszonyait, a társadalmi szereplők eltérő érdekstruktúráját helyezte előtérbe. Másodsorban pedig arra volt kíváncsi, hogyan jelenik meg az állampolgári tudatban a szocializmus története, jellegzetességei. A szovjet (Georgij Sahnazarov, Fedor Burlatszkij), illetve a már több évtizedes hagyománnyal rendelkező lengyel (Jerzy

Wiatr) szocialista politikatudomány³⁰⁰ eredményeit felhasználva, a szocialista társadalom érdekstruktúrájának megismeréséhez a politikai szociológia ígéretzett megfelelő diszciplínának. A strukturalista elemzés ezen túl lehetővé tette a szocialista demokrácia mechanizmusainak normatív kifejtését, a társadalmi érdekek és hatalmi hatások finomabb feltérképezését a politikai vezetés és a döntés-előkészítés szolgálatában. Kulcsár Kálmán, az MTA Szociológiai Intézetének egy évtizede regnáló igazgatója a hazai politikatudomány feladatait taglaló írásában a politikatudomány feladatait a „politikai gyakorlat önismeretében”, „a politika lehetőségeinek és korlátainak feltárásában” jelöli meg.³⁰¹

A másik megközelítésmód, amit e fejezetben megvizsgálunk, a politikai kultúra és magatartás mint sajátos társadalomtudományi aldiszciplína. A politikai kultúra számos társadalomtudományi tudományág sajátosságát egyesíti, célját pedig a nemzeti politikai rendszerek összehasonlító kutatásában jelöli ki. A politikai kultúra témája olyan hazai kutatók, főként szociológusok érdeklődését keltette fel, akik a mintegy három évtizedes szocialista társadalmi átalakulás következményeire, a magyar társadalom politikai attitűdjére voltak kíváncsiak.³⁰² Természetesen nemcsak a tágabb értelemben vett társadalom, hanem a politikai döntéshozók, az irányítói szervezet tagjai is sajátos kultúrával rendelkeztek a hetvenes évek végén. A kultúra- és magatartásvizsgálatok ezt a területet is körbe kívánták járni, amelyet a politikai irányítás és a vezetés kultúrájaként határoztak meg. A cél, csakúgy, mint a strukturalista vizsgálatok esetében, itt is a politikai vezetés és döntés-előkészítés támogatása, az átlátható és szabályozható viszonyok megteremtése és működtetése volt. Balogh József, a Politikai Főiskola tanszékvezető-helyettese *A politikai magatartás és vizsgálata* című cikkében e feladatot a következőképpen jelöli ki:

„A hatékony politikai vezetés alapvető feladata annak megállapítása, hogy mely eljárások és magatartások következnek minden agitáció és kényszerítés ellenére a körülményekből és melyek azok, amelyek a legnagyobb egyetértés mellett sem jönnek létre. Azt a képességet kell kifejlesztenünk, hogy objektíve tudjuk elemezni az adott konkrét szituációt, és

²⁹⁹ Az MSZMP XII. kongresszusának (1980) határozata erre már kifejezetten utal. A tudomány, köztük a társadalomtudományok, döntéshozatallal való szorosabb együttműködése mellett a külföldi tudományos eredmények felhasználást írja elő: „A tudomány fejlődését, a társadalmi céljaink megvalósítását segítő alap kutatások részesüljenek jelentőségüknek megfelelő támogatásban. Több figyelmet kell fordítani a külföldi szellemi termékek átvételére, hazai alkalmazására és továbbfejlesztésére. Ez kapjon gazdasági és tudományos hasznának megfelelő helyet és elismerést.” *Az MSZMP XII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és további feladatiról. (1980. március 27.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983c, 1140.*

³⁰⁰ A politikatudományi intézetek, illetve politikatudománnyal foglalkozó csoportok vezetői később a reformkurzus tanácsadóivá váltak mindkét országban. SAHNAZAROV és BURLATSKIJ GORBACSOV belső tanácsadói köréhez tartoztak és a peresztrojka kiötlőinek számítottak. Lásd: ARCHIE BROWN: *The Gorbachev Factor*. Oxford University Press, Oxford, 1996, 24–52., 89–129. WIATR pedig azt a politikatudósokból álló csoportot vezette, amely JARUZELSKI körül dolgozott, és amely a nyolcvanas évek második felében a Lengyel Egyesült Munkáspárt és a szocialista rendszer reformját készítette elő. Lásd: ANTHONY KEMP-WELCH: *Poland under Communism: A Cold War History*. Cambridge, 2008, Cambridge University Press, 351.

³⁰¹ KULCSÁR Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/7–8., 91.

³⁰² VARGA Tamás: A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 6(1997)/3, 139–153.

ennek alapján meghatározni céljainkat és a cél megvalósításához szükséges eszközöket.”³⁰³

Az évtized második felében a politika tudományos vizsgálata elindul az intézményesülés útján. A politikatudomány intézményi fejlődését vizsgálja Kalmár Melinda, aki a szovjet folyamatokkal, illetve a keleti blokkban is felértékelődő politikatudománnyal köti össze a hazai intézményesülés állomásait. Az intézményi változások természetesen reagáltak a szovjet igényekre, ami ebben az időszakban a szatellit államokban ösztönözte a politikatudományi vizsgálódások fejlesztését és összehangolását. 1980-ban végül Politikatudományi Bizottság kezdte meg működését a Magyar Tudományos Akadémia szervezetén belül, míg két évvel később megalakult a Magyar Politikatudományi Társaság, az ELTE jogi karán pedig megindult a Politológiai Csoport munkája. Együttal a hetvenes évtized végén, a nyolcvanas évek első felében felfutott a politikai publikációk, tanulmányok, konferenciakötetek száma.³⁰⁴ A politikatudomány nyelvezete formálta a politikáról való gondolkodást, akár a zszurnalizmus, akár a közbeszéd területén. A legfontosabb hozománya ugyanakkor, hogy a politikáról szóló diskurzusok lehetőségét biztosította, a hetvenes évek végétől újra át lehetett gondolni a hatalom, a politikai rendszer és a társadalom politikai kultúrájának kérdéseit.

Az intézményesülés mellett a hetvenes évek mindenekelőtt egy fontos változást jelent a társadalomtudományi érdeklődésben. Kuczi Tibor és Becskeházi Attila a *Valóság* című társadalomtudományi folyóirat tanulmányai és cikkei alapján azonosították azt a szociologizáló beszédmódot, mely a hetvenes évek folyamán felváltja az addig erősen ideológiavezérelt nyelvet.³⁰⁵ Kuczi ennek a szociológiai nyelvnek a kialakulását a hatvanas évekre vezeti vissza:

„A hatvanas években a hivatalos ideológia és az »archaikus magánnyelv« közé sorra ékelődtek be a társadalomtudományok: jelentkezett a pszichológia, szociológia, szociográfia, közgazdaságtan, a modern nyelvészet stb. Ezek a bizonyos értelemben egymással is versengő valóságmagyarázatok eltérő eséllyel törtek utat a mindennapi (értelmiségi) nyelvhasználat felé.”³⁰⁶

A szociológiai beszédmód elterjedését két fontos előzmény tette lehetővé. Az egyik a magyar szociológia újjáéledése,³⁰⁷ a másik pedig a Lukács-iskola ellehetetlenítése és így a marxizmust megújító törekvések alábbhagyása. A szocioló-

giai nyelvezet azonban nem minden intézményi szinten vált egyaránt dominánssá. A didaktikus pártszervezeti és oktatási anyagok, egyáltalán a párt propagandisztikus és tudományos fórumai továbbra is őrizték ideológiai fogalmaikat, fordulataikat és kereteiket. Erre mutat rá Csizmadia Ervin is, amikor a *Társadalmi Szemlé*ről, az állampárt elméleti folyóiratáról szólva pontosítja a Kuczi-Becskeházi-tételt:

„A folyóirat szerzőire nem az volt a jellemző, hogy felhasználták a szociológikus közbeszéd egyre divatosabb paneljeit, hanem az, hogy *újraértékelték a szocialista rendszer nemzetközi kontextusának problematikáját*. (...) Tevékenységük ezáltal közel került a *politikai tanácsadáshoz*.”³⁰⁸ (kiemelés az eredetiben – P. M.)

Ez a politikai tanácsadás Csizmadia szerint a Nyugattal és a kortárs nyugati tendenciákkal való harc folytatását szolgálta.

A „fejlett szocializmus” demokráciája: vezetés, érdekek, tudat³⁰⁹

A szocialista koncepció éppen az említett ideológiai harc nevében és érvrendszerével támadja a „liberális” vagy „burzsoá demokráciát”. Nem a hagyományt, hanem a történelmi újdonságot, a szocializmus megvalósulását, és a jövő perspektíváját vetíti bele a szocialista demokrácia fogalmába. A hetvenes évek végén Pozsgay Imre kulturális miniszter így jelöli ki a szocialista demokrácia helyét:

„A demokrácia a szocializmusban nem játékszabályokba foglalt befejezett, lezárt rend, hanem szakadatlan felszabadulási folyamat. Lényege és tartalma nem egyedül a korábbi demokrácia formáiból érthető meg, hanem elsősorban a társadalomból, amelyben létrejött a szocializmusból.”³¹⁰

³⁰³ CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Budapest, 2001, 41–42.

³⁰⁴ A szocialista demokrácia politikatudományi koncepciója kapcsán a következőkben olyan szerzők írásai alapján rekonstruáljuk az elméletet, akik a *Társadalmi Szemle* szerzőiként jejtették ki eszméiket. A fejlett szocializmus demokráciaképének tanulmányozásához azonban rendelkezésünkre állhat az *Érdekvizonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus időszakában* című konferenciakötet 1979-ből. A kötet tanulmányai a szocialista rendszer működését és a szocialista demokrácia, szocialista demokratizmus jelentőségét és lehetőségeit taglalják a politikatudomány szemszögéből: *Érdekvizonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában*. Szerk. POLGÁR Tibor. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1979.

³¹⁰ POZSGAY Imre: A szocialista demokrácia- demokratizálás a párt irányításával. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/5, 28.

³⁰³ BALOGH József: A politikai magatartás és vizsgálata. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/7–8, 108.

³⁰⁴ KALMÁR: *Történelmi galaxisok...*, i. m., 399–408.

³⁰⁵ KUCZI: *Szociológia...*, i. m.

³⁰⁶ Uo., 15.

³⁰⁷ SZÁNTÓ Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

A fejlett szocialista demokrácia programja

Pozsgay arra keresi a választ, hogy mi különbözteti meg a szocializmus rendszerében működő demokráciát, a kapitalizmus formális demokrácia modelljétől. A szocialista demokrácia előképét nem a liberális modellből nyeri. Bár ezek a maguk történelmi fejlődési fokán adekvát formáját jelentették a demokráciának, végső soron mégis az alsóbb osztályok elnyomását szolgálták. A „liberális burzsoázia” időszakában azonban kialakult a munkásmozgalom, illetve a korábbi plebejus mozgalmak is jelen voltak. Ezek szerveződésükben, összetartásukban, eszméjükben egy igazságosabb demokrácia ígérését hordozták. A történelmi fejlődés így kitermelte az elnyomott osztályokból a jövő igazabb demokráciájának letéteményesét: „A szocialista demokrácia tehát lényegét és tartalmát tekintve új, de nem történelmi előzmények nélküli típusa a demokráciának.”³¹¹

Helsinki után a két nagy blokk között vita alakult ki az emberi jogok mi-benlétével, illetve érvényesülésével kapcsolatban. Pozsgay szerint az ezt a nyelvet használó kapitalista Nyugat igyekszik beszorítani a szocialista rendszert védelmezőket egy olyan terepre, az elsőgenerációs emberi jogok abszolutizált és fetisizált világába, ahol a szocializmus védői meghátrálnak, és érvek nélkül maradnak. Ezzel szemben nem kellene elfogadni ezt a nyelvezetet, hanem a két rendszer eltéréseire kell rámutatni, pontosabban arra, hogy a szocializmus más emberi szükségleteket kielégítő rendszer, mint a nyugati politika.

Mégis, veti fel a szerző, a politikai szabadság doktrínái jelentős vonzerőt gyakorolnak a nyugati országok állampolgáira. A polgári és politikai szabadság eszméje Nyugaton az újkor legjelentősebb fejleménye volt, a feudalizmus kötöttségeivel vívott harcban. A modern tömegdemokrácia manipulációs gyakorlatai azonban képesek illúzióvá tenni a politikai szabadságot e szabadság nevében. Itt a szerző nem pusztán a választókért vívott versenyre és a kampányok manipulációs technikáira gondol, hanem arra a történelmi eseményre, amelynek következményeképpen a politikai szabadság eszméje beletorkollott a fasizmusba és nemzetiszocializmusba. Ebben a helyzetben éppen, hogy a munkáspártok és a mozgalom védelmezte az igazi szabadságjogokat a diktatúrákkal szemben.

Kérdéses azonban, hogy a politikai szabadság vonzereje miért van hatással a nyugati országokon túl is, azaz a fejlett szocializmus társadalmában. A szerző itt történeti okokat lát. Egyrészt a politikai szabadság a modern kori történelmük során nem, vagy sokkal korlátozottabb módon fejlődött, így e társadalmak számára mindig egy vágy tárgyát jelentette. Másrészt a szocializmus megalapozása természetes szabadságmegvonással, diktatórikus módszerekkel jár, amelyek viszont szükségesek voltak ahhoz, hogy a régi

rend burzsoáziájától és félféudális uralkodó elitjétől elragadják a hatalmat, és átadják azt a népeknek.

De milyen is ez a szocialista demokrácia, amely annyira különbözik a politikai jogok mentén határolt formális demokráciák modelljétől? Minden szocialista ország helyi sajátosságai szerint építi szocialista demokráciáját, tehát nincs egy meghatározó modell vagy intézményi séma. A szocialista demokrácia esetében azonban még fontosabb, hogy azt egy folyamatként, „szakadatlan felszabadulásként” kell látni. A folyamatos demokratizálódás lényege, hogy a klasszikus politikai szabadságon túl az emberi lét egy magasabb szükségletét is kielégítse. Ez pedig a „létbizonytalanságtól való mentesség” szabadsága.³¹²

Ezt a demokratizálódási folyamatot a társadalom vezető erejének, a munkásosztálynak az érdekeit megtestesítő párt irányítja. Az ellenvetésekre, miszerint hogyan létezhet demokratizálódás egy párt vezetésével egy egész társadalomban, a párt jellege adja meg a választ:

„Egyedül a szocializmus teremtette meg azt a progresszív politikai hatalmat megtestesítő szervezetet, amely képes az előbb említett szervezeteket [állami, gazdasági egyéb szervezetek – P. M.] is a bennük dolgozó kommunisták befolyásával humanizálni és a társadalomban élő, dolgozó emberek közös érdekének megfelelően működtetni.”³¹³

A kommunista erkölcs, a kommunisták mint a társadalmi érdek képviselői szavatolják az állami szervezetek demokratikus működését az állampárton keresztül. Ezért kell a demokratizálódás folyamatát a pártnak vezetnie. A különbség a kapitalizmus és a szocializmus érdekrendszere, illetve annak megjelenési formái között az, hogy a kapitalizmusban a tőkés érdek minden más érdek fölé emelkedik, kijelöli a politikai szabadság határát és felépíti a neki megfelelő intézményrendszert, működteti a politikai mechanizmusokat:

„A szocializmusban ezzel szemben a munkásosztály érdeke jelöli ki az összes többi érdek helyét, s alkotja meg azt a politikai rendszert, amely a társadalom folyamatos, tudatosan irányított átalakulása közben védi ezt a pozíciót. Itt a társadalom integrációja a munkásosztály érdekeire épül. Ezért tölthet be integráló funkciót a párt, a munkásosztály érdekeinek legkövetkezetesebb képviselője. Mindez elválaszthatatlan attól a demokratizálási folyamattól, amelynek eredményeként a szocializmusban a nép valószínű közösséggé válik.”³¹⁴

³¹² Uo., 31.

³¹³ Uo., 33.

³¹⁴ Uo., 34.

Pozsgay az idézett írásban politikai programként határozza meg a szocialista demokrácia társadalomszervező feladatait és lehetőségeit. A hetvenes évek végén azonban létezett egy kérdés, amely mindennél jobban foglalkoztatta a politikai vezetőket, ez pedig a válság súlyos terhét magán cipelő gazdaság problémája. A Pozsgay által kifejtett programnak ezekre a problémákra is reagálnia kellett, főként azért, hogy az 1978-ban elindított gazdasági reformokat a társadalompolitika követni tudja. Pozsgay kulturális miniszter 1979-es írásában a szocializmusban a válságra adott tipikus reakciót, tehát a gazdasági centralizálást a szocialista társadalom érdekszerkezetéből adódó pluralitással próbálja egyensúlyozni. Alapvetően nem ítéli el a centralizációt, mint a szocialista tervgazdaság sokszor hatásos eszközét, azonban próbál rámutatni arra, hogy a központosító kampányok sok kárt tehetnek a rendszer által elért „demokratikus vívmányokban”. Pozsgay szerint a demokratikus intézményrendszer akadályozásai, tartalmi hiányosságai (hatásköri átfedések, döntésképtelenség, állampolgári részvétel hiánya) nem adhatnak okot a (szocialista) demokrácia eszméje elleni támadásokra. A szocialista demokrácia működéséhez szükség van a párt és a „tömegek” interakciójára, illetve az állampolgári részvételre a helyi ügyek és problémák rendezésében. A centralizációs törekvések és a helyi (lakossági, munkahelyi, szervezeti) autonómiák egy jól működő rendszerben kiegészítik, nem elnyomják egymást:

„Demokrácia és centralizáció nem egymást kizáró fogalmak. A központi akarat ereje nagymértékben függ a központi célok és eszközök megfelelő kiválasztásától és attól, hogy a társadalom helyesli-e ezeket az eszközöket és célokat, a központosított társadalmi feladatok végrehajtásához megteszi-e a szükséges erőfeszítéseket. Vagyis a központi feladatokat és a helyi feladatokat egyaránt azok teljesítik következetesen, akik meg vannak győződve azok helyességéről. A hatékony központi irányítás tehát feltételezi a hatékony helyi autonómiákat, amelyekről a legnagyobb ellentmondások idején sem veszik el a levegőt, mert a társadalom előtt álló messze tekintő célok eléréséhez is szükség van a bennük rejlő energiákra, arra, hogy a társadalom minden tagja felelős állampolgárnak érezhesse magát.”³¹⁵

Az érdekek mechanizmusa

A szocializmus e kései korszakában tehát nem tömegeket mozgósító ideológiára van szüksége a rendszernek, hanem a társadalmi működés követésére és ösztönzésére. Ehhez a politikatudomány rendszerelméleti megközelítése biztosítja az elméleti alapot. Bihari Mihály,³¹⁶ akkoriban az ELTE jogi karának adjunktusa a szocialista demokráciát egy olyan rendszerként írja le, amely a

gazdaság működését a társadalmi viszonyok sajátosságaival képes összhangba hozni. Az a terület pedig, ahol e két szféra találkozik, illetve megtörténik az érdekek kifejezése és kompromisszuma, a politikai rendszer. Azok a feszültségek, amelyek gazdasági és társadalmi érdekek között jöttek létre, az érdekek becsatornázása által, a politikai rendszerben jelennek meg és a politikai vezetés feladata az összhang, vagy egyfajta *modus vivendi* megteremtése:

„A társadalom érdekrendszerében meglévő érdekek a valóságos társadalmi súlyuknak megfelelő rangsorolását a nyilvánosan és politikailag ellenőrizhetően egymásnak »feszülő«, egymást korrigáló érdekképviselő és érdeklődő mechanizmusa biztosítja.”³¹⁷

Az érdek, ahogy a szerző is említi, a szocialista politikatudomány kulcskategóriájává válik. Korábbi szövegében, szintén a *Társadalmi Szemle* oldalain, az érdekek megismerésének feladatát a fejlett szocialista társadalom újratermelődő konfliktusaihoz és a politikai döntéshozatal mechanizmusaihoz köti:

„Megítélésünk szerint a szocialista társadalom mai fejlettségi szintjén az érdekkülönbségek újratermelődése megszüntethetetlen velejárója társadalmi viszonyainknak. Ebből következik, hogy reális kitűzhető cél csak az lehet, hogy megismerjük az érdektörekvéseket, de az azokkal összekapcsolódó érdekérvényesítési (hatalmi) esélyeket is és azokat a konkrét szervezeti sajátosságokat is, amelyek meghatározó szerepet töltenek be a döntések meghozatala során.”³¹⁸

A szocialista társadalomban az érdek az egyéni tapasztalatból és szükségletből ered. A különböző eltérő érdekek közös ponton való integrációja az érdekképviselői szervezetek feladata. Ezzel a lépéssel a csoportérdek leválik az egyéni érdek-meghatározottságról, ettől fogva a szervezet saját érdekekkel rendelkezik. Az integrált érdeket a résztvevők saját érdekként fogják fel, amely a különböző tartalmú érdekek és szervezeteik elkülönülésében differenciálódik és a kö-

³¹⁶ BIHARI Mihály itt idézett tanulmányai 1985-ben kiadott tanulmánygyűjteményében is megjelentek. A kötetet *Politikai rendszer és szocialista demokrácia* címmel adta ki az ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszéke: BIHARI Mihály: *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1985. 1989-ben megegyező tartalommal, illetve későbbi tanulmányokkal már *Politikai rendszer és demokrácia* címmel jelenik meg tanulmánykötet a szerzőtől, ami jól mutatja a szocialista demokrácia eszméjének gyors devalvációját: BIHARI Mihály: *Politikai rendszer és demokrácia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1989.

³¹⁷ BIHARI Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 35(1980)/2, 47.

³¹⁸ BIHARI Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/3, 106.

³¹⁵ POZSGAY Imre: Erősítve és hasznosítva a kölcsönös bizalmat. *Társadalmi Szemle*, 34 (1979)/6, 10.

zösségi tudatban is megjelenik. A „mi érdek” szembeállítva az „ők érdekekkel” társadalmi konfliktusok eredője, a harc pedig a politikai döntéshozatal befolyásolásáért bontakozik ki az egyes csoportok között. A politikai rendszer működésének lényege ugyanis, hogy a döntések mechanizmusa révén az érdektörekvések visszacsatolódnak a társadalom szféráiba. Bihari ezt a mozgást a gazdaság és politika érdekviszonyai mentén írja le, amely rámutat a politikai működésének alapvető felfogására a korszakban:

„A gazdasági viszonyok keretében keletkező alapvető érdektörekvések – természetes jellemzőjükből adódóan – a politikai akarat megfogalmazódására törekedve a politikai rendszerbe csatolódnak be. Ezek során az érdekviszonyok és érdektörekvések hajszalér-rendszerén keresztül a gazdasági viszonyok felszívódnak a politikai rendszerbe. A politikai felépítmény ökonomizálódik, vagyis az érdektörekvések által közvetített gazdasági tartalmat kap. A politikai rendszerbe felszívódott érdektörekvések pedig politikai döntési tartalommal válva, döntések formájában csatolódnak vissza a gazdasági szférába.”³¹⁹ (kiemelés az eredetiben – P. M.)

A politika tehát mint rangsoroló, hierarchizáló rendszerelem jelenik meg, amelynek működése alapvetően befolyásolja a többi alrendszer és érdekszervezet létét. Ezért fontos az érdekek felszínre hozatala, nyilvános fórumokon való ütköztetése, a kompromisszum kiformalása. Ehhez a szocialista rendszerben a kommunista párt rendelkezik megfelelő intézményi és apparátusbeli háttérrel, a fejlett szocialista rendszerben pedig a párt mellett létező különböző szervezetek és intézmények. A párt és szervezetei ugyanis képesek az érdekek „objektív hierarchizálására”.³²⁰ A szocialista demokrácia fejlesztése ezért elengedhetetlen,³²¹ mivel a meglévő politikai rendszert teszi érzékenyebbé az egyes érdektörekvésekre, illetve átláthatóbbá a szocialista tervgazdaság kusza rendszerében. A megfelelően működő szocialista demokrácia ellenszer lehet a túlcentralizáló mechanizmusokkal szemben, amely felszámolná az egyes auto-

³¹⁹ BIHARI Mihály: *A társadalom érdekviszonyai...*, i. m., 51–52. Uo., 54.

³²¹ A szocialista demokrácia fejlesztése mint a széles értelemben felfogott társadalomtudomány kiemelt feladata, a politikai vezetés szintjén is elvárásaként fogalmazódik meg. Az 1977-es Agitációs és Propagandabizottság által az állam- és jogtudományok helyzetéről kiadott állásfoglalás szerint „fokozni kell az együttműködést az államtudomány és az állam, a politikai rendszer, a hatalom gyakorlása és intézményeinek fejlődésével foglalkozó más tudományterületek között, hogy az érintett tudományágak az eddiginél közvetlenebbül tudjanak hozzájárulni a szocialista demokratizmus továbbfejlesztésével összefüggő elméleti-ideológiai és jogi problémák megoldásához”. Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása az állam- és jogtudományok helyzetéről. (1977. augusztus 16.) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980.* Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983a, 543.

nóm érdekeket, illetve a szocialista demokrácia garanciákat és nyilvánosságot képes kölcsönözni a politikai mechanizmusoknak.³²²

Nem szükséges további idézeteket hoznunk, hogy érthetővé tegyük a politikáról való gondolkodás e reformorientált jellegét. Az érdekek megismerésének, így a társadalomtudományi kutatásoknak, kiemelt szerep jut e reformfolyamatban. Ez a folyamat persze nemcsak a döntéshozatal és a politikai vezetés számára kulcsfontosságú, hanem a cselekvő szocialista vezetés a meggyőzésre való törekvésében, azaz propagandatevékenysége során is hasznát veszi az érdekek ismeretének. A párt felső vezetéséhez tartozó és ideológiai ügyekben potens Benke Valéria³²³ a következőképpen határozza meg e társadalomismeret hasznosságát:

„Szükségletek, érdek, cselekvés, a cselekvések eszmei indítékai, a politikai ráhatás lehetőségei és korlátai- mindezzel tisztában kell lennünk akkor, ha az ideológiai munka lehetséges szerepét próbáljuk a társadalmi folyamatokban meghatározni.”³²⁴ (kiemelés az eredetiben – P. M.)

A szocialista demokrácia mint az érdekek összeegyeztetésének folyamata így válhat az állampolgári mindennapok részévé, a napi demokratikus gyakorlatok és az oktatás révén. A szocialista demokrácia ebben a formálódásban a szocialista tudat és életforma részévé válik. Erről a szocialista tudatról, a politikai kultúráról, és a szocialista demokrácia hozzájuk való viszonyáról kell szólnunk a következő részben.

Szocialista tudat és szocialista demokrácia

Az ideologikus beszédmódban visszatérő gondolat, hogy a „fejlett szocializmusban” nem csupán az állam politikai mechanizmusainak köszönhetően alakul ki a demokrácia. Sőt, egyes téves értelmezések a szocialista demokráciával kapcsolatban az ellenkezőjére is fordíthatják a demokratizálás jó szándékát. A hetvenes évek során a rendszer egyik kiemelt filozófusává váló Ancsel Éva szerint ilyen a „demokrácia saját bürokráciája”, vagyis az a gyakorlat, miszerint a szocialista demokrácia működtetése végett alulról és felülről egyaránt kiépített intézmények jelentik a demokráciát. Pedig éppen ellenkezőleg, a (szocialista) demokráciának, hogy ne váljon formálissá, mindig praxisában kell megnyilvánulnia. Ezzel szemben a bürokráciát „nem az ügy érdekli, hanem az ügymenet”.³²⁵

³²² BIHARI Mihály: *A társadalom érdekviszonyai...*, i. m., 55–56.

³²³ Ebben az időszakban BENKE Valéria a *Társadalmi Szemle* főszerkesztői posztját is ellátta.

³²⁴ BENKE Valéria: A marxista-leninista propaganda és a társadalmi valóság. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/5, 9.

³²⁵ ANCSÉL Éva: Demokratizmus: történelmi munkaeszköz. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/8–9, 62.

A bürokratizálódás ugyanis létrehozhatja azt a (tragi)komikus helyzetet, amikor a demokratikus formák között antidemokratikus gyakorlat zajlik. Az ilyen gyakorlatok a politika rossz felfogásából erednek vagy a problémamegoldás leggyorsabb és leggazdaságosabb gyakorlatára szűkítik a politikát. Azonban a demokratizmus mást jelent, nem pusztán ügyvitel jellegű. Az egyet nem értés, a kezdeményezés és a kritika a politikának az az oldala, amely által a demokratizmusok működnek. A hatalmi tudat, illetve másik oldalról az alávetettség tudata ezt akadályozza, még ha megfelelő fórumok állnak is rendelkezésre.

A kérdés továbbra is fennáll: fentről építsék-e ki a demokráciát vagy lentről épüljön ki spontán módon. Ez az építkezés nem lehet egyoldalú, mindkét fél kezdeményezésére szükség van, fel kell ismerniük az ilyen politika szükség-szerűségét. A cél pedig a fent és lent mint elkülönült társadalmi tudatok megszüntetése, a közösségen belüli összefonódások hatására.

„Akármilyen utópisztikusnak hangozzék is tehát, a kommunista vezetőknek tudnia kell – és nem is csak eszével –, hogy annak, amit végez, az lesz egyszer az egyik legnagyobb vívmánya, hogy megszűnik a vezetőkre és vezetettekre való elkülönülés ténye.”³²⁶

A bürokratizálódás azt a látszatot kelti, hogy a folyamat problémamentesen végigvihető. Azonban Ancsel szerint ez zsákutca. Az autoritás elfogadása zsákutcának minősül a közösségekben. A demokrácia a szocializmusban inkább autoritásellenes, a szocialista rendszer azon oldala, amely az egyénit, az individuálist láthatóvá teszi és ezzel esélyt ad az egyén integrálódására a közösségbe. Ugyanakkor a közösség is új lendületet kaphat ezektől az egyéni kezdeményezésektől, kritikáktól. A szerző ezzel zárja mondandóját:

„Történelmi funkciója megtörni mindenfajta monopóliumot, a döntési képességek kiváltságát és a szellemi javaknak, de még az igazság birtoklásának monopóliumát is. Ennyiben a demokratizmus nem mentes mindenfajta kényszerszertől, nem politikai dekorum, és nem is légkörjavító társadalmi mechanizmus, hanem történelmi munkaeszköz, a dolgozók maguk alkotta szerve, amellyel új társadalmi energiává alakíthatják az egymással való együttműködést.”³²⁷

A demokratizmus mint munkaeszköz a rendszer működését és történelmi fejlődését teszi elérhetővé. Ugyanakkor a demokratizmus munkaeszközként formálja az egyént, a szocialista állampolgárt, megváltoztatja szemléletét és hozzáállását. Ahogy a hatvanas évek második felének reformjai és teoretikusai is a

közösségi tudat kialakulását vetették fel, a hetvenes évek végének korlátozott reformlendülete is abban bízott, hogy végre elindulhat a társadalom azon az úton, amelyen egyre közelebb jut a szocialista tudat, a szocialista embertípus kialakulásához.

Az új ember eljövetele egyre távolabb került a kommunista jövőben, ahogy maga a kommunizmus is már-már elveszett a horizontról. Kis lépésekkel azonban lehet tenni a változásokért, gondolták a szocializmus ideológusai még ebben a korszakban is. A szocialista tudat kialakítását, Ancsel Éva újabb szövegéhez fordulva a korszakból, a marxi hagyományhoz híven az anyagi alapon kell elkezdni:

„A tudat szocialista jellegének erősítése elsősorban azt követeli, hogy az emberek kiszabaduljanak a pusztá önreprodukció energiáikat és tudatukat is lekötő, megbéklyózó gondjainak gyűrűjéből.”³²⁸

A szocialista demokrácia a tudatformálás terepe ismét. A szocialista demokrácia, intézményeiben és mechanizmusaiban, ugyanis már a szocialista mindennapokhoz tartozik, a társadalom sajátja:

„A szocialista tudat társadalmi méretű kialakítása megköveteli a demokratikus gyakorlat permanens erősítését. Nem kiemelt fórumokon, kiválasztott pillanatokban, hanem a hétköznapi munka mindenkori színterén.”³²⁹

A demokratizmus maga a forradalmasítás, nem formai követelmények betartása, illetve intézmények működtetése. A demokratizmus forradalma nem lehet kierőszakolt, az egyéni döntéseken kell alapulnia:

„Az emberek szemléletén és gyakorlati magatartásán az mozdít igazán, ha valóságos viszonyaiknak akármilyen szerény, de tényleges változását mint saját akaratuk, döntésük, tevékenységük eredményét ismerhetik fel. Csak így juthatnak ahhoz a létfontosságú tapasztalathoz, hogy csinálják közösségük történetét.”³³⁰

„A cél így, hogy a közügyek minél szélesebb tömegek számára váljanak közösé. Szélesíteni kell a szocialista demokrácia alapját. A szocialista demokrácia célja a lenini cél: a társadalmi öngazgatás előkészítése.”³³¹

³²⁸ ANCESEL Éva: A szocialista tudat lehetősége és valósága. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/5, 45.

³²⁹ Uo.

³³⁰ Uo., 46.

³³¹ Uo.

³²⁶ Uo., 64.

³²⁷ Uo., 65.

A szocialista ideológiának és propagandának ezért őszintének kell lennie. Nem titkolhatja a munkásosztály elől a társadalmi problémákat. A problémákat úgy kell bemutatni, mint minden ember életét érintő problémát, hogy mindenki lehetőséget kapjon arra, hogy kapcsolódjon a közöshöz, a közösséghez. „A szocializmus ezek alapján az emberek társadalmi aktivitásában nyit új korszakot: lehetővé teszi, hogy viszonyaikat megváltoztatva ők maguk – tudatuk – is megváltozzon.”³³² A tudat formálásával tehát visszatér a szocialista rendszerek régi törekvése, az emberek megváltoztatása. A szocialista demokrácia vagy, ahogy Ancsel Éva nevezi, demokratizmus azonban nem az erőszak, a sztálinizmusra jellemző terror eszközeit kívánja alkalmazni, hanem a mindennapi élet során jelentkező demokratikus gyakorlatok által kíván az önképzés, önévelés és tudatosodás terepe lenni.

A közösségi tudat és a politikai kultúra kapcsán született írások egybeesengenek a korszakban, abban a tekintetben, hogy a magyar közfelfogást inkább passzívnak és visszahúzódnak láttatják, amely éppen a szocialista demokrácia fejlődését hátráltatja. Ilyen esetben az Ancsel Éva által körülírt bürokratizálódás valóságos veszélyt jelent, ahogy a társadalmi érdekek megismerhetetlensége és a kompromisszumok hiánya is. Gombár Csaba 1978-as tanulmányában a politikai kultúra fogalmát bevezetendő ír a magyar társadalomról is. Gombár szerint működő demokráciához nemcsak a megfelelő intézményi háttér szükséges, hanem a demokratikus gondolkodás, demokratikus kultúra kibontakozása is. Figyelembe kell venni azonban az egyes rétegekben belüli különbségeket, és a politikai karakterek változásra hajlamos világát. A cél a politikai kultúra vizsgálatakor az, hogy megállapítsák, az elmúlt három évtized milyen változásokat hozott a közgondolkodásban és kultúrában. A hetvenes évek végére ez a már említett társadalmi passzivitásban, a nyugalom, a biztonság, a jólét értékeinek előtérbe állításában nyilvánul meg a magyar társadalom részéről olyan demokratikus értékekkel szemben, mint a szabadság és az egyenlőség.³³³

Gombár szerint ehhez párosul a kompromisszumkészség hiánya, amely a kurucos mentalitásból ered.³³⁴ Pedig, jegyzi meg a szerző, a Kádár-rendszer már megteremtette azokat a társadalmi alapokat, nevezetesen az osztályellentétek kiküszöbölésével, amelyekre társadalmi kompromisszumok épülhetnének. A passzivitás és a kompromisszumkészség hiánya azonban a társadalmi tolerancia kifejlődése elé emel gátat, amely nélkül nem létezhet demokratikus vita és demokratikus társadalom. Gombár konklúziója szerint megfelelő intézményi háttérrel és működéssel kialakulhat az állampolgároknak a toleráns

mentalitás, ez azonban történelmi léptékű feladat, amelyet a szocializmus a jövőben fog csak megoldani.³³⁵

Hasonló probléma foglalkoztatja a Politikai Főiskola adjunktusát, Badacsonyi Györgyöt a *Politikai kultúra és a demokrácia kultúrája* című írásában. A szerző azt veti fel, hogy mennyiben tekinti az állampolgár részvételét meghatározónak, mennyire tekintenek magukra mint a politikát befolyásoló tényezőre. Az apolitikusság, a cinizmus és az érdektelenség két tényezőre vezethető vissza. Egyrészt a szocialista demokrácia intézményeinek pusztán formális működésére. Ez a demokratikus attitűddel szemben formálja a tudatot, mivel reménytelenséggel tölti el a szocialista állam polgárát. Másrészt azonban a szocialista Magyarországon, írja Badacsonyi, még mindig a demokratikus kultúra hiányával kell küzdeni.³³⁶ Ez az idősebb generációk történelmi tapasztalataiból fakadhat, amelyet továbbhagyományoznak a fiatalabbakra. A szocializmusban született generációk pedig a látszatzmegoldások és a nem megfelelően működtetett szocialista intézmények tapasztalatai miatt fordulhatnak el a demokratikus kultúrától.

Badacsonyi, hasonlóan Gombár utóbb vizsgált szövegéhez, a lassú történelmi fejlődésben látja az antidemokratikus állampolgári beállítódás megtörésének kulcsát. Ennek egyik eszköze a demokratikus szocializáció, a politikai nevelés, míg a másik a közéletiség lehetőségeinek szélesítése. A szerző szerint erre a lassú fejlődésre a Kádár-rendszer lehetőséget ad, amely ösztönözni és nem szabályozni szeretné az állampolgári érzelmek kifejeződését. Az érzelmek kifejezésének megfelelő módját azonban kontrollálni kell, középúton az irracionális érzelmnyilvánítás és a túlszabályozottság között.³³⁷

Az utópia és a hatalom centruma

Korábban, a hatvanas években a gazdasági reformokat kísérte a szocialista demokratizálás ösztönzése, abból a célból, hogy a gazdasági átalakulásokat a társadalom támogatása és egyúttal ellenőrzése kövesse. A hetvenes évek végén is lehet egy ilyen olvasata a szocialista demokrácia újbóli felemlegetésének. Nagyszabású társadalmi program, amely elemeiben, mint például a nyilvánosság, megelőzi a későbbi gorbacsovi reformokat. A politikai rendszert mozgásában láttatja, a különböző érdekek becsatolására a szocialista rendszert nyilvánítja egyedül képessé.

A hatalom centruma azonban érintetlen marad. A pártdemokrácia kérdése valóságos súlyával a nyolcvanas évtizedben kerül napirendre, amely kérdés pa-

³³² Uo., 47.

³³³ GOMBÁR Csaba: Demokratikus politizálás – politikai kultúra. *Társadalmi Szemle*, 33 (1978)/3, 51–52.

³³⁴ Uo., 53.

³³⁵ Uo., 55.

³³⁶ BADACSONYI György: Politikai kultúra és a demokrácia kultúrája. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/7–8, 100–101.

³³⁷ Uo., 103–105.

radox módon felszámolja az ideológia egységét és vele együtt a szocialista demokrácia, egyúttal a szocialista rendszer utolsó nagy utópikus vállalkozását. A szocialista demokrácia azonban a vezetés, tehát a párt egysége nélkül kivitelezhetetlen társadalomátalakító projektnek bizonyult. Pedig a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi bizottságának 1984. április ülése után, ahol Lengyel László szerint éppen a kádári vezetés jól megszokott taktikáival a középutas politika marad pozícióban,³³⁸ a párt vezetősége és a pártértelmiség a párt demokratizálását a régi logika alapján vitte volna véghez. Ez csupán korlátozott demokratizálódást jelentett volna, ugyanis a párt bomlását az egész szocialista rendszer válságával tekintették egyenrangúnak. Németh Károly, az MSZMP főtitkár-helyettesi posztját töltötte be, a következőket írta:

„A pártnak a társadalomban betöltött vezető szerepéből következően figyelembe kell vennie, hogy a párton belüli és társadalmi folyamatok szorosan összefüggnek egymással. A szocializmus sikeres építésének előfeltétele, hogy a pártban demokratikus viszonyok uralkodjanak, következetesen érvényesüljenek a párt működését szabályozó lenini elvek.”³³⁹

A párt korlátozott demokratizálása, azaz a jól ismert lenini demokratikus centralizmus fenntartása, valójában mozdulatlanra tette volna a pártot. Az előregedő pártvezetés ismeretében ez a hierarchikus döntésmechanismusok bebetonozásával járt volna.³⁴⁰ A szocialista demokrácia szempontjából ez központi kérdésként merült fel. A marxizmus-leninizmus szempontjából nem létezik demokratizálás a párt irányítása nélkül. Kiss Arthur, a Kádár-korszak szocialista demokráciájának akadémikus szakértője igazodva a kádári ideológia középutas taktikájához még 1988-as kötetében is felhívja a figyelmet a szocialista demokrácia irányított voltának szükségszerűségére:

³³⁸ LENGYEL László: Az utódlási harc. A kádári párt bukása. *Rubicon*, 9(1998)/1. 40.

³³⁹ A szöveg *A párt-demokrácia helyzete és fejlesztésének feladatai* című konferencia vitaindítójának nyomtatott változata: NÉMETH Károly: A párt-demokrácia kérdéséről. *Társadalmi Szemle*, 41(1986a)/1. 3. A szöveg megjelent a *Pártélet*-ben is: NÉMETH Károly: A párt-demokrácia kérdéséről. *Pártélet*, 31(1986b)/1.

³⁴⁰ A párt döntésmechanismusának hierarchizált rendszerét először TÖKÉS Rudolf mutatta be. TÖKÉS szerint a hierarchia csúcsán a pártfőtitkár állt, aki stratégiai döntésekben mondta ki a végső szót. Ebben a hierarchiába őt a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság titkárságának négy osztálya (Párt- és Tömegszervezeti Osztály, Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Agitációs és Propaganda Osztály és a Gazdaságpolitikai Osztály) követte, ahol a végrehajtói munkát végezték. Végül a Központi Bizottság és a párt kongresszusai mint „törvényhozói ágazatok” működtek. TÖKÉS Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth, Budapest, 1998, 49–90. A párt hatalmi szerveződését bolsevik típusú pártként jellemezte és hasonló módon írta le BIHARI Mihály, aki egyúttal a vezetésen belüli személyi kötődések fontosságára hívta fel a figyelmet. BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Budapest, 2005, 251–276.

„A szocialista hatalom elméletben széleskörű alkotmányos jogokat biztosít állampolgárainak. A társadalom biztonsága, stabilitása és továbbfejlesztése érdekében azonban a gyakorlatban a vezető testületek és végrehajtó szervek kénytelenek olyan megszorításokat is alkalmazni, amelyek részlegesen felfüggesztik ezek érvényesülését és – részben – hatálytalanítják, szinte visszaveszik ezeknek a jogoknak egy részét.”³⁴¹

Majd így zárja mondandóját a szocialista demokrácia korlátozásáról:

„Ha a szocialista demokrácia bizonyos fokú korlátozásának objektív szükségessége párosul a szubjektív természetű torzulásokkal – melyek által az elengedhetetlenül szükséges korlátozások is indokolatlannak kezdenek tűnni – ez megrendítheti a lakosságnak a szocialista rendszerbe és demokráciába vetett hitét, arra ösztönözhet, hogy egy másik alternatíva, a korlátlan polgári demokrácia irányába keresse a nagyobb szabadság elérésének útját.”³⁴²

A szovjet és lengyel minta ezzel szemben a párt dinamizálását vetítette a jövőbe, a szervezet és ezzel együtt a politika prezidenciálódása folyamatában. Jaruzelski Lengyelországban már korábban a párton kívül helyezte a hatalom központját,³⁴³ miközben a Szolidaritás sikere és a szükségállapot nyomán egyre több tag lépett ki a pártból. Gorbacsov a Szovjetunióban pedig az új gondolkodási stratégiákat és nyíltságot hirdetett, miközben sikeresen szabadult meg a Szovjet Kommunista Párt brezsnyevi maradványaitól, és saját csapatát helyezte előtérbe.³⁴⁴ Magyarországon, annak ellenére, hogy a párt vezetésének várományosai (Grósz Károly, Pozsgay Imre, Berecz János) a párton belüli eszmecsere szükségességét és közmegegyezést hangsúlyozták,³⁴⁵ taktikus harcot folytattak a kádári párt öregjeivel, majd egymással is. A pártot így az utolsó években felemésztette a csoportok és frakciók harca, míg az ideológia és annak tilalmi határai szinte napról napra változtak.

³⁴¹ Kiss Arthur: *Szocializmus és demokrácia*. Kossuth, Budapest, 1988, 162.

³⁴² Uo., 163.

³⁴³ KEMP-WELCH: *Poland...*, i. m., 302–331.

³⁴⁴ Vladislav ZUBOK gyakran idézett könyvében a gorbacsovi pártrendezést a régi brezsnyevi gárda kifutása utolsó és döntő momentumaként írja le. Vladislav ZUBOK: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 2007. 265–302.

³⁴⁵ Példaként a *Társadalmi Szemle* cikkei közül lásd POZSGAY Imre: Nemzeti egység, közmegegyezés, demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 60(1985)/10. 3–10., illetve BEREZ János: A párt vezető szerepe és a közmegegyezés. *Társadalmi Szemle*, 61(1986), 2, 13–24. A párton belüli vitastílusról és a vita szükségességéről többek között HUSZÁR Tibor írt a *Pártélet* oldalain: HUSZÁR Tibor: Párt-demokrácia és vitakultúra. *Pártélet*, 31(1986)/2, 56–58.

Epilógus: Demokrácia, jelző nélkül

A szocialista demokrácia az államszocializmus és a kommunista párt által támogatott eszme, amely a társadalom irányítását és tervezését nem a sztálinista, bürokratikus modellben képzelte el. Ez komoly változást jelentett az államszocialista rendszerek politikai gondolkodásában, azok után, hogy a harmincas évektől az ötvenes évek végéig a kommunista ideológusok a politika és a társadalomszervezés központosító és bürokratizáló tendenciáit hirdették. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján azonban még úgy tűnhetett, a szocialista demokrácia mint eszme a csúcsra jutott, egy szocialista, nem osztályharcra alapuló társadalom tudományos politikai elméleteként. A társadalom átalakulása egyes elemeiben éppen az ellenkező irányban folytatódott, mint azt az ideológia elvárás indokolta volna. Az egyik ilyen a folyamat a szocialista rendszertől függetlenedő „második társadalom” kialakulása.

A második társadalom kifejezés Hankiss Elemér nyolcvanas évek elején publikált cikkeiben jelent meg először, továbbgondolva a szocializmus második gazdaságára vonatkozó elméletét. Ugyanakkor a második társadalom leírása egy magyar szociológiai hagyomány folytatását jelentette, a kettős társadalom elméletének folytatását, amely Erdei Ferenctől indult.³⁴⁶ Itt nem az elmélet szociológiai tarthatóságára vagyunk kíváncsiak, hanem arra a hatásra, amelyet a második gazdaság és társadalom jelensége okozhatott az ideológiai gondolkodásban. Valójában a második gazdaság egyes elemeit a Magyar Szocialista Munkáspárt már a hatvanas évektől termelésösztönzőként beépítette a szocializmus gazdasági rendszerébe. Ilyen elemként lehet említeni mindekelőtt a háztáji engedélyezését a mezőgazdaságban. A hetvenes évek végén indult gazdasági reformokkal a párt törvényessé tette a második gazdaság működő formáit is. Ez a lépés azonban a párt és a szocialista rendszer számára láthatatlanná váló társadalmi szférákat alakított ki, amelyek kezelhetetlenné váltak a szocialista rendszer érdekegyeztető mechanizmusai számára. A másod-

³⁴⁶ Az elméleti hagyomány történetéről lásd: ÉBER Márk Áron: Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21(2011)/3, 4–22.

dik gazdaság és második társadalom jelensége olyan tendenciát jelentett tehát, amely éppen a szocialista demokrácia által hirdetett eszmékkal ellentétes irányba mutatott. Ez az eszményi közösségiség szocialista ideájával szemben az individuális boldogulás és jólét ígérését hordozta magával.

A nyolcvanas évek közepére érvénybe lépő vállalati reformok, amelyek a szocialista vállalatok vezetősége számára nagyobb autonómiát biztosított, a vállalatok társadalmi funkciói ellenében a gazdasági logikát tette elsődlegessé. Az üzemi demokráciáról szóló részünk végén már utaltunk e folyamatra. A reformmal létrehozott vállalati tanácsok sokkal inkább a vállalatvezetés érdek-egyeztetési képességét segítette elő, mintsem a munkahely mindennapok társadalmi demokratizmusába való bekapcsolását. A gazdasági folyamatok és a társadalmi mozgások így olyan mederbe léptek, amelyek beláthatatlanná és irányíthatatlanná váltak a párt és a párt vezetése számára, azokkal az eszközökkel, amelyekkel korábban sikerrel egyensúlyoztak. A társadalmi átalakulásokkal egyre inkább nyilvánvalóvá vált a társadalom ideológiai elköteleződésének hiánya.

Az ideológia erodálódása a rendszer utolsó éveiben már megállíthatatlan tendenciát mutatott a pártapparátus körében. Ideológián ekkor már olyan eszmerendszert kell értenünk, amely egyáltalán megújíthatóvá tette volna a szocialista rendszert. A marxizmus-leninizmus dogmái már a korábbi évtizedben diszkreditálódtak a nagyobb tömegek számára, ám a nyolcvanas évek végén a társadalomtervezés a párt részéről is kifejezetten ideológiaellenes attitűdöt vett fel. Ebből a szempontból az 1987-es év kulcsidőszakot jelentett a rendszer változásának folyamatában. Ebben az évben három olyan politikai program jelent meg, amely, a korábbi elképzelésekhez képest, radikális változásokat javasolt a társadalmin kohézió fenntartásának céljával: a reformközgazdászok által írt *Fordulat és reform*, Bihari Mihály koncepciója *Reform és demokrácia* címmel, illetve a demokratikus ellenzék által összeállított, a szamizdat *Beszélőben* megjelenő *Társadalmi szerződés*. Az év nyarán megjelent tervezetek tételei rövid időn belül a közbeszéd tárgyává váltak a politizáló értelmiség körében. A *Fordulat és reform*, illetve a *Reform és demokrácia* programpontjairól szóló viták kezdeményezését – hol nyíltan, hol burkoltan – támogatta az MSZMP reformszánya, sőt a vitát e politikai oldalról sokan egyenesen a reformmozgalom kibontakozása feltételének tartották. Mivel a *Társadalmi szerződés* szamizdat kiadványban jelent meg, csak valamivel később, 1988 nyarától kapcsolódhatott e sokszínű társadalmi diskurzushoz. A reformprogramok legfontosabb eredményüket, ahogy Bihari Mihály írja, a politikai vélemények, akaratok, viták feltárásával és pluralizálásával érték el. Ezen az alapon bontakozhatott ki az új érdekképviselési, majd politikai szervezetek megalakulása.³⁴⁷ Hozzá kell tennünk, az új társadalmi-politikai diskurzusok kibontakozása és nyilvánossága véget vetett a kádári ideológia

primátusának, nemcsak a hivatalos politikai megnyilvánulásokban, hanem a pártfolyóiratok oldalain is.

A változások mélységét mutatja, hogy a *Társadalmi Szemle*ben is egyre több cikk jelent meg a reform jelszavával. A folyóirat történetében végül elérkezett az a pillanat is, amikor a demokrácia fogalma elvesztette ideológiai kötöttségét, és újra vitatott társadalmi-politikai fogalommá vált. 1987 nyarán *Politikai rendszer – reformdemokrácia* címmel indított vitát szerzői között, amelyek egyaránt érintették a politikai rendszer, a párt, a gazdaság, az önkormányzatok demokratikus reformját. A vitában gyakorlati, egyes témákat elemző kérdésekről való megnyilatkozásokra hívták fel a szerzőket, olyan fórumként megjelenve, amely a párt – egyre kiismerhetetlenebb – irányvonalától eltérő véleményeknek is teret ad. A szerkesztőségi felhívás, mindamellett, hogy kivonja a demokrácia fogalma elől a szocialista jelzőt, kifejezetten felszólít az ideológiai dogmatizmus elhagyására: „a tervezett tanulmányokban – mint utaltunk rá –, el kívánjuk kerülni a politikai rendszer működéséről »általában« zajló »ideológikus« viták módszerét».³⁴⁸

A kádári ideológia primátusának felbomlása azonban nem jelentette azt, hogy ne akadt volna olyan, aki továbbra is vallaná az elmúlt években felhalmozódott elveket. Sőt, a *Társadalmi Szemle* vitájának elindításakor főként azoknak kellett védekeznie, akik nem a szocialista demokrácia bevett tételei szerint közelítették meg e reformfolyamatot. Schlett István vitaindító cikke a reform olyan kompromisszumos kiterjesztését javasolja, amelyben a párt vezető szerepe megmarad ugyan, de a „túlcenzúrált és hierarchizált” hatalom már megoszlaná az egyes hatalmi ágak között.³⁴⁹ Előbbire a szerző szerint azért van szükség, és ennyiben megmarad a kádári társadalomszervezés alapvető elvénél, mert az „általános, illetve jövő felé mutató értékek és érdekek, melyeket egyedül a szocialista-kommunista társadalom létrehozásának elkötelezett, élcsapat típusú párt képviselhet és védhet igazán”. Tehát a társadalom tagjainak ösztönös cselekedetei és érdekei még mindig nem állnak összhangban egymással, a valódi érdekeket továbbra is a kommunista párt fejezheti ki.³⁵⁰ Schlett koncepciójában ugyanakkor maga a párt és a politikai rendszer is csak akkor demokratizálódhat, ha a számtalan társadalmi érdek artikulációjára és kifejezésére képes lesz: a párttól elkülönülő végrehajtói ág, független érdekképviselési rendszer, autonóm helyi önkormányzatok.³⁵¹ A *Társadalmi Szemle* szerkesztősége számára még ez az óvatos reformkoncepció is soknak bizonyult, és válaszcikkében jelzi, a hatalommegosztás gondolatát nem tart-

³⁴⁸ Szerkesztőségi gondolatok egy új rovathoz (Politikai rendszer – reform-demokrácia). *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 41.

³⁴⁹ SCHLETT István: Közelítések a politikai rendszer reformjához. *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 47.

³⁵⁰ Uo., 49.

³⁵¹ Uo., 51–52.

³⁴⁷ BIHARI: *Magyar politika...*, i. m., 346–361.

hatják járható útnak: „Összefoglalva: politikai rendszerünk valóban sürgető megújulása véleményünk szerint nem kereshető a hatalommegosztás polgári modelljében. A továbblépés kiindulópontja mindenképpen a párt belső intézményrendszerének átalakítása, a pártdemokrácia minőségi értékű fejlesztése s a jelenleg is működő társadalmi szervezetek funkcióinak érdemi növelése lehet.”³⁵² A rovat későbbi hozzászólói, úgy tűnik, értenek a szerkesztői dorgálásból, és nem a demokrácia hatalommegosztáson alapuló nyugati modelljével kísérleteznek, hanem az egyes politikai- hatalmi területeket vizsgálják a demokratizálás lehetőségeinek szempontjából. Az 1987 nyarától 1989 februárjáig tartó eszmecsere számos cikke születik a párt demokratizálásának kívánt irányairól,³⁵³ a párt és a gazdaságirányítás,³⁵⁴ a párt és a társadalom,³⁵⁵ illetve párt és az állami végrehajtás³⁵⁶ viszonyának újragondolásáról. Hasonlóan érintik az egyes cikkek az helyi önkormányzatok problémáját,³⁵⁷ a szakszervezetek³⁵⁸ és a tömegszervezetek³⁵⁹ megreformálhatóságának problémáját. Megjelennek az alkotmányosság,³⁶⁰ a parlamentarizmus és a népképviselői intézményeinek³⁶¹ fejlesztéséről és kiterjesztéséről szóló felvetések is. Végül ez a

³⁵² Szerkesztőségi válasz Schlett István cikkére. *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 56.

³⁵³ SCHIFFER Péter: A demokratikus centralizmusról. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/3, 47–56.; KRAUSZ Tamás: A bolsevik típusú pártról – jelen időben. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/1, 39–41.; Tézisek a párton belüli platformszabadság kérdéséhez. A politikai kezdeményezés, a kritika, a nézet-, vélemény- és vitaszabadság érvényesülésének intézményes rendje. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/2, 39–42.; A kételkedés és a gondolkodás felelőssége. Pártszervezetek a belpolitikai helyzetről és pártról. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/2, 43–53.

³⁵⁴ FORGÁCS Imre: Pártirányítás és gazdasági döntéshozatal. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/8–9, 47–53.; TÍMÁR János: Társadalmi-politikai reform – közgazdasági nézőpontból. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/11, 43–61.; FORGÁCS Imre: Gazdasági kibontakozás és pártirányítás. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/3, 35–46.

³⁵⁵ TÓTH András: A delegálásról. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/4, 58–62.; LAJTAI György: Vállalati pártmunka és vállalati gazdálkodás. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/4, 63–70.; TÖLGYESSY PÉTER: A gazdasági vállalkozások érdekképviselője. Beszélgetés Beck Tamással. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/12, 38–44.

³⁵⁶ KILÉNYI Géza: A kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/8–9, 54–63.; FEJTI György: A politikai intézményrendszer reformjának útján. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/12, 29–39.

³⁵⁷ VEREBÉLYI: Önkormányzati..., i. m.; ZONGOR Gábor: A helyi tanácsai önkormányzatokról. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/1, 45–51.

³⁵⁸ A tagság bizalma az egyetlen tőkénk. Új szakszervezeti kezdeményezések. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/8–9, 72–82.

³⁵⁹ CSERMELY Péter: A harminckettedik év lesz az első? Levél a KISZ jövőjéről. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/10, 41–49.

³⁶⁰ Alkotmányos rendszerünk. Kerekasztal-beszélgetés a szerkesztőségben. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/12, 48–61.

³⁶¹ SCHMIDT Péter: Kötelező többses jelölés – az 1985-ös képviselőválasztások tükrében. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/10, 49–57.; DEZSŐ Márta: Gondolatok a választási lista szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/10, 58–64.; SÁRI János: Kell-e nekünk második kamara? *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/11, 56–64.

kiterjedt reformdiskurzus nemcsak a nevezett rovatra, hanem a folyóiratban havonta megjelenő többi írásra is kiterjed. Az egyes társadalmi-politikai területekre vonatkozó javaslatok e területek demokratizálása tesznek javaslatot, abban az értelemben, hogy az egyes intézményeknek egyaránt kell javítaniuk funkcionális működésükön és azon a rezponzivitáson, amellyel az állampolgári érdekek megnyilvánulásait kezelik.

A *Társadalmi Szemle* e cikksorozata persze csak illusztrációként szolgálhat a demokratikus diskurzusok terjedésé. Ebben az időszakban ugyanis hasonló szövegek tömegével találkozhatunk a napilapok és folyóiratok oldalain, értekezleteken és politikai gyűléseken, rádiós és televíziós beszélgetésekben. A nyilvánosság határainak tágítása egyúttal a demokráciáról való beszéd korlátainak lebontását is jelentette. Végül is úgy jellemezhetnénk ezt a folyamatot, amelyben a demokrácia fogalma nem önmagában válik vitatottá és szakad el ideologikus, szocialista értelmezésétől, hanem az egyes részterületekre kiterjedő demokráciadefiníciók bontják le lassan az ideológia azon építményét, amelyet írásomban a szocialista demokráciával azonosítottam.

A nyolcvanas évek végén a társadalmi-politikai diskurzusokban a szocialista demokrácia helyett a jelző nélküli demokrácia eszméje került a középpontba. Ez a jelző nélküli demokrácia összefogta mindazok politikai jövőről való elképzelését, akik az elkorhadt politikai struktúrán kívánt túllépni, akár párton belül, akár az ellenzéki mozgalmak részéről. Az a rendszer, amely tagjaitól megtagadta a demokráciának, azt a formáját, amely a végső politikai kérdésekről való döntést jelenti, belehalt abba a folyamatba, amelyet ennek a demokráciának a megjelenése jelentett. A demokratikus forradalom célja ugyanis – ahogy Vilém Prečan cseh történész a rendszerváltást követő évben írta – nem a demokratizálódás, hanem a demokrácia megszabadítása minden olyan félrevezető jelzőtől, mint „népi” és „szocialista”.³⁶²

A szocialista demokrácia eszméje azzal az ideológiával bukott, amely történelmi szükségszerűsége nyomán életre hívta. A társadalomtervezés és szervezés ezen elképzelése már csak nyomokban él a történelmi emlékezetben. Ugyanakkor, ha kinyitjuk a Kádár-rendszer politikai folyóirataiban lépten-nyomon a szocialista demokrácia fogalmába, vagy a hozzá kapcsolódó segédfogalmakba ütközünk. A szocialista demokrácia eszméje, a maga idejében egyedüli és megkérdőjelezhetetlen jövőképként jelent meg. Ma már csak a szocialista múlt porosodó emléke, amely a hatalom és a hatalom által teremtett világ múlandóságára hívja fel a figyelmet. Ám, ahogy a legtöbb történet, ez sem marad tanulságok nélkül: a szocialista demokrácia diktatórikus kalandja rámutat egy, a demokrácia és az állam modern fogalmával kapcsolatos problémára. A következő fejezet ezt a kérdést tárgyalja.

³⁶² Vilém PREČAN: The democratic revolution. *Journal of Democracy*, 1(1990)/1, 81.

Összefoglalás: demokrácia vagy diktatúra?

Történetünk végéhez érve elérkezett az ideje annak, hogy válaszoljunk az első oldalakon feltett kérdésre, nevezetesen hogy a Kádár-rendszerben miért is volt szükséges a demokrácia szocialista konceptualizálása, a demokratizmusra való folytonos hivatkozás, illetve mit jelentett ez a politikai tapasztalatokra és társadalmi jövőképre nézve. Konklúzióm során a demokrácia fogalmából fogok kiindulni és pontokba szedve kívánom sorra venni a szocialista demokrácia politikai ideológiájának és társadalmi utópiájának egymáshoz szorosan kapcsolódó magyarázatait.

1. Politikai ellenfogalom és ideológiai poliszémia. A szocialista demokrácia a nyugati politikai fejlődéshez képest felállított alternatív politikai világ egyik kulcsfogalma. A kommunista rezsimek nem pusztán alternatívát kívántak állítani a „burzsoá”, „imperialista” és „polgári” politikai eszmékkel szemben, hanem olyan politikai szótár kialakítására törekedtek, amelynek fogalmai a jövő harmonikus társadalmi élete felé mutatnak, tehát saját fogalmaikhoz igyekeztek pozitív konnotációkat társítani. Ezt fejezi ki Zygmunt Bauman egyik korai elemzésében, aki a szocializmust a domináns liberális burzsoá kultúrával szemben kialakult ellenkultúrának tekinti, amely elfogadja a domináns kultúra olyan eszmei alapjait, mint a társadalmi igazságosság és szabadság elve, ugyanakkor kritikai eszközeivel rámutat ezen elvek beteljesíthetetlenségére az adott kultúrában. Ezért egy alternatív utópiát mutat fel, amely ugyanúgy, mint a liberális „burzsoá” kultúra, a valóság elemeiből táplálkozik.³⁶³

A demokrácia fogalma a nyugati mintájú politika kritikájának és az alternatív utópia kifejtésének szerepét töltötte be a Kádár-korszakban. Erre a szerepre a fogalomban rejlő szemantikai komplexitás tette lehetővé. Ismert ugyanis a demokrácia meghatározásának alapvető definíciója: mint a „nép uralma”, a görög „demos” és „kratos” szóösszetételből képzett kifejezéséként. Ezt a meghatározást nevezzük elsődleges jelentésnek. A demokrácia szocialis-

³⁶³ Zygmunt BAUMAN: *Socialism: The Active Utopia*. George Allen and Unwin, London, 1976, 47.

ta jelzővel ellátott formájában pedig nem elsődleges, lexikális jelentésében kínál alternatív értelmezést. A demokrácia mint a nép uralma, ahogy Walter Dieckmann német nyelvész írja, látszólag megegyező formális definícióként jelenik meg a 20. század ideológiáiban.³⁶⁴ A formális definíció azonban elrejt az ideológiai előfeltevéseket, a lexikális jelentés csak egy kezdetleges szinten képes a fogalom többértelműségének (*Mehrdeutigkeit*) kezelésére. Az előfeltevések akkor válnak láthatóvá, ha megvizsgáljuk az adott formális megfogalmazás egyes elemeit és a mögöttük feltárolt szemantikai struktúrát. A nép uralma definíció esetén mind a nép, mind az uralom definíciója tájékoztathat arról, hogy milyen módon értelmezi egy ideológiai szöveg a demokrácia fogalmát. A fogalom összetevőinek e másodlagos szemantikai szintjén válnak vitatottá az értelmezések. Az egyes ideológiák közötti szemantikai különbség, az értelmezésért folytatott harc, tehát ezen előfeltevések szintjén tárul fel, amit Dieckmann ideológiai poliszémiának nevez.³⁶⁵

A szocialista demokrácia fogalmában, ahogy erre a korábbi fejezetekben igyekeztem rámutatni, korlátozott módon értékeli a népre és a nép uralmára vonatkozó meghatározást. A nép fogalmából kizárják a szocialista rendszerrel ellenséges társadalmi elemeket, a hivatalos ideológia szerint ellenük a proletárdiktatúra eszközeivel kell élnie. A kommunista feltételezés szerint nép uralma pedig a társadalom folyamatairól „objektív igazságot” megfogalmazó kommunista párton keresztül érvényesülhet. Ebből a szempontból a párt nem a nép által kifejezett érdekeket, hanem annak „valós érdekeit” juttatja érvényre. A „valós” vagy „objektív” érdek itt a marxizmus-leninizmus tételein alapul, és a hatalmi pozícióból fogalmazódik meg. Ez viszont pusztán csak kiindulópont a szocialista demokrácia értelmezéséhez. További kérdésként merül fel, hogy a szocialista demokrácia ideológusai hogyan próbálták feloldani a demokráciában rejlő, a politikai modernitásra jellemző dilemmákat.

2. *Politikai intézményesség, demokrácia, demokratizálódás.* Jean-Jacques Rousseau a *Társadalmi szerződés* egy helyén azt a tőle talán szokatlanul hangzó kijelentést teszi, mely szerint az „igazi demokrácia”, szó szerint értve a fogalmat, nem létezett és természeténél fogva a jövőben sem létezhet soha. A „genfi polgár” érvelése szerint: „[E]llentmond a dolgok természetes rendjének, hogy a sokaság kormányozzon és a kevesek kormányoztassanak. Elképzelhetetlen, hogy a nép szakadatlanul gyülekezzen a közügyek elintézésé végett, s könnyűszerrel beláthatjuk, hogy mihelyt bizottságokat állítanak föl ebből a célból, a közgazga-

tás formája megváltozik. Úgy hiszem, valóban kimondhatom azt az elvet, hogy amikor a kormányzat teendői több hatóság között oszlanak meg, a kisebb létszámú hatóságok előbb-utóbb nagyobb hatalomra tesznek szert, már csak azért is, mert könnyebb intézik az ügyeket, ami magától értetődően erősíti helyzetüket.”³⁶⁶

Rousseau itt tulajdonképpen azt a feszültséget fogalmazza meg, amely a nép uralmaként meghatározott demokrácia és a modern állam hatalmaként felfogott kormányzás és irányítás kettősségét hordozza magában: hogyan lehetséges a nép hatalma, ha az gyakorlatában ellentmond a modern állam működésének? Nos, erre a kérdésre a XIX. század első felétől a reprezentatív parlamentarizmus eszméje, és egyidejűleg a nép fogalmának, a politikai jogok alapján kibontakozó emancipatórikus kiterjesztése kínálkozott megoldásként.³⁶⁷ Reprezentáció és emancipáció e politikaelméleti képlete azonban tovább differenciálta a modern demokrácia fogalmában rejlő kettősséget, azzal, hogy a reprezentáció fejlődését az emancipáció tökéletesedéséhez kötötte, ugyanakkor az emancipáció politikai kiterjesztést a politikai akarat kifejezésének lehetőségei tették érzékelhetővé. A demokrácia így, és ez mai felfogásunkban sincs másképp, egyaránt jelenti a jelen politikai reprezentációs eljárásait, ami a liberális demokrácia intézményeiben (választások, népszavazás, parlamentáris működés, állampolgári jogok védelme) testesül meg, illetve a demokrácia jövőbe vetítette rendszerének és eljárásainak kibontakozását, ami a folyamatos demokratizálódás eszméjét élteti.

A modern demokrácia fogalmában tehát a modern társadalmak időfelfogása mutatkozik meg. A szekularizált történelmi haladás ideológiai horizontján a demokrácia fogalma a társadalmi progresszióra, a politikai jövőre vonatkozó nézetekkel gazdagodik. A demokrácia mint politikai jövő sajátosan modern fejlemény: a 19. század előtt a legfontosabb szerzők úgy tekintettek a demokrácia fogalmára, mint egy múltban létező, ám a jövő számára kivitelezhetetlen politikai világ szerveződésére. Egészen Tocqueville-ig, aki az amerikai demokráciában a jövő politikai közösségeinek modelljét sejtette meg, nem találunk jelentős gondolkodót, aki a modern demokrácia fogalmával operált volna. Az antik forrásokat követve az olyan később liberálisnak tartott szerzők, mint Montesquieu, Locke vagy a *Föderalista* szerzői, sőt Rousseau vagy Hegel is, a múlt politikai formáihoz kapcsolták a demokráciát.³⁶⁸

³⁶⁶ Jean-Jacques ROUSSEAU: *A társadalmi szerződésről* = Jean-Jacques ROUSSEAU: *Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta LUDASSY Mária, fordította KIS János. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 532.

³⁶⁷ Charles S. MAIER: *A demokrácia sorsa a francia forradalom után* = *A demokrácia. Befejezetlen utazás* Kr. e. 508–Kr. u. 1993. Szerk. John DUNN. Akadémiai, Budapest, 1992, 191–237.

³⁶⁸ Hubertus BUCHSTEIN – Dirk JÖRKE: *Rediscribing Democracy* = *Redescriptions: Yearbook of Political Thought. Conceptual History and Feminist Theory*, 11(2007), 184–185.

³⁶⁴ Walter DIECKMANN: *A politikai szavak tartalma = Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs – BODA Zsolt. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 2000, 28–52.

³⁶⁵ Walter DIECKMANN munkásságáról lásd SZABÓ Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diskurzív értelmezések a politikáról*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 2000, 40–55.

A modern demokráciafogalom, összehasonlítva az antik hagyományból eredő és a 19. századig konstans időszemlélettel bíró fogalommal, nem a statikus állapotleírás, hanem a progresszió legitimációján alapul. A modernitásban a demokrácia, mint intézményi és jogi struktúra, és mint jövőre irányuló prognózis elválik egymástól. Ezt a jelenséget Reinhart Koselleck német történész, a modern mozgásfogalmak kategóriájával³⁶⁹ írja le. A demokrácia mint modern mozgásfogalom, liberális és szocialista formájában is azzal nyeri el legitimitását a közbeszédben, hogy a politikai jövőről fogalmaz meg ígéreteket. A jelen politikai helyzete e jövőbeli lehetőségek alapján válik értékelhetővé, képletesen szólva a fogalom telítődik a jövővel. A jövő ígérete így a korábban jelzett rousseau-i dilemma látszólagos feloldását jelenti. A szocialista demokrácia ideológiája a jelen demokratikus intézményeiből kiindulva a tényleges demokrácia kialakulását a jövőbe helyezi, egy társadalmi-politikai fejlődésnarratíva eljövendő pontjára. A szocialista demokrácia a korszakban ezért egyaránt jelez egy ideológiai elvek mentén kialakított intézményi struktúrát, egy társadalomfejlődési folyamatot, illetve e fejlődés végpontját.

3. *Társadalomtervezés, társadalmi harmónia és a politika jövője.* Az *Állam és forradalom* című írásában Lenin Marx és a marxizmus korábbi tapasztalatait egy forradalmi helyzet kellős közepén gondolta újra. A kérdés úgy vetődött fel számára, hogy miképpen hal el az állam; ha a forradalom után a proletariátus diktatúrája veszi át a hatalmat. Lenin Engelst értelmezve a következőket írja:

„Az »elhalásról« és – ami még kifejezőbb és színesebb – az »elenyészésről« Engels egész világosan és határozottan arra a korszakra vonatkozólag beszél, amely az *után* következik be, hogy »az állam az egész társadalom nevében birtokba vette a termelési eszközöket«, vagyis a szocialista forradalom *utáni* korszakra vonatkozólag. Mindnyájan tudjuk, hogy az »állam« politikai formája ebben az időben a legteltesebb demokrácia. De a marxizmust szemérmetlenül elferdítő opportunisták közül egyetlenegynek sem jut eszébe, hogy Engelsnél itt tehát a *demokrácia* »elalvásáról« és »elhalásáról« van szó. Ez első pillanatra nagyon különösnek tűnik. De csak annak »érthetetlen«, aki nem gondolkodott azon, hogy a demokrá-

cia *szintén* állam, és hogy következésképpen a demokrácia is eltűnik, amikor eltűnik az állam.”³⁷⁰

A lenini felfogás szerint a demokrácia a kommunista társadalmi átalakulásban mégsem végződhet demokráciában, hiszen a demokrácia is politikai kategória, a politika pedig a társadalmi konfliktusokban testesül meg. Ennél azonban a „marxizmus-leninizmus klasszikusai” a jövőbeli fejlődést illetően nem mondtak többet. Az elhalás folyamatát, amelyről Engels nyomán Lenin beszélt, feltételezhetően egy hosszabb és kevésbé látványos átalakulásként tettelezte, amely túl van a jelen pozíciójából belátható fejlődési folyamaton.

A szocialista demokrácia ideológusai viszont már jelenlévőként, vagy legalábbis politikailag megalapozottként tekintettek erre a folyamatra. A kommunista fejlődéstörténet egy olyan pontján pozicionálták magukat, amelyben a nagyobb politikai változásokat, tehát a nyílt konfliktushelyzeteket, a lassú társadalomátalakulás váltja fel. A társadalom átalakításában a központi tervezés még nélkülözhetetlen szerepet tölt be. Ám a dolgozói, paraszti, állampolgári önkéntesség, hogy csak a szocialista demokrácia fejlődésének az előbbiekben elemzett területeit érintsük, egy olyan társadalmi együttműködést teremthet meg, amelyben a politika nagy konfliktusai nem termelődhetnek újra. A szocialista demokrácia ideológiája szerint ez nem azért történhet meg a jövőben, mert az érdekek egyneművé válnak, hanem azért, mert az egyes érdekütközéseket a helyi, alacsony szinten teszik kezelhetővé. Az elképzelés szerint a lokális demokratikus eljárások tehetik egyedül érdekeltté a dolgozókat, a szocialista állam polgárát közössége ügyeiben. A politika a Kádár-rendszer ideológusai szerint így átalakul a helyi ügyek és személyes érdekek politikájává, miközben a politikai rendszer és vezetési struktúrája intakt marad.

A politikai részvétel, mint ezt többször hangsúlyoztuk, a Kádár-rendszerben csak korlátozott és szabályozott maradhatott, nem érinthette az alapvető politikai kérdéseket, nem válhatott tömegessé. A helyi szintű politikai és közösségi részvétel ösztönzése és a politizálás terepe szűkre szabásának kettőssége tette jellegzetes ideológiai törekvéssé a Kádár-korszak szocialista demokráciáját.

³⁶⁹ A modern mozgásfogalmak szemantikai struktúrájáról és temporális szerkezetéről: Reinhart KOSELLECK: *The Temporalisation of Concepts. The Finnish Yearbook of Political Thought*, 1(1997) 16–25.; Reinhart KOSELLECK: *The Unknown Future and the Art of Prognosis* = Reinhart KOSELLECK: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Transl. Todd Samuel PRESNER and others. Stanford University Press, Stanford, CA, 2002b, 131–148.; Reinhart KOSELLECK: *’Újkor’. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról* = Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003, 345–400.; Reinhart KOSELLECK: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003, 299–319.

³⁷⁰ Vlagyimir Iljics LENIN: *Állam és forradalom*. Ford. RUDAS László. Kossuth, Budapest, 1977. 27–28.

Források

Pártdokumentumok

- A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. november 23–28. Kossuth, Budapest, 1971.*
- A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. március 17–22. Kossuth, Budapest, 1975.*
- Az MSZMP IKB Titkársága 1957. május 24-ei ülésének jegyzőkönyve = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet, 1956. november 14. – 1957. június 26. Szerk. BARÁTH Magdolna, FEITL István, NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, RIPP Zoltán. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.*
- Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. december 11-i ülésének jegyzőkönyve = A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet, 1956. november 11. – 1957. január 14. Szerk. NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, SIPOS Levente. Intera Rt., Budapest, 1993.*
- Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Szerk. VASS Henrik, SÁGVÁRI Ágnes. Kossuth, Budapest, 1964a, 13–24.*
- Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei. (1957. július) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Szerk. VASS Henrik, SÁGVÁRI Ágnes. Kossuth, Budapest, 1964b.*
- Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról. (1958. október 16.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Szerk. VASS Henrik, SÁGVÁRI Ágnes. Kossuth, Budapest, 1964c.*
- A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszaki ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968a, 125–163.*
- Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának határozata a „Pártélet” című folyóiratról (1965. április 13.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és*

- dokumentumai, 1963–1966. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968b, 164–168.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a „Társadalmi Szemle” munkájáról (1965. június 22.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Szerk. VASS Henrik, Kossuth, Budapest, 1968c, 218–222.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításuk továbbfejlesztéséről (1966. május 10.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968d, 286–291.
- Az MSZMP KB PB határozata termelészövetkezeti politikánk néhány kérdéséről. (1966. október 4.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1968e, 529–536.
- Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei (1969. június 27.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1974a, 335–367.
- Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése (MSZMP KB pártépítési munkaközössége) (1969. szeptember) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1974b, 380–427.
- Az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács együttes ülésén elfogadott irányelvek a tanácsok és szerveik munkájának fejlesztésére (1970. április 16.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970. Szerk. VASS Henrik, Kossuth, Budapest, 1974c, 607–608.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának állásfoglalása a tanácstörvény végrehajtásának tapasztalatairól (1972. augusztus 27.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975. Szerk. VASS Henrik, Kossuth, Budapest, 1978.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása az állam- és jogtudományok helyzetéről (1977. augusztus 16.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983a, 532–544.
- Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól (1978. április 19–20.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983b, 758–779.
- Az MSZMP XII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és további feladatairól (1980. március 27.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980. Szerk. VASS Henrik. Kossuth, Budapest, 1983c, 1120–1150.
- Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a társadalomtudományi kutatási feladatokról (1971. január 19.) = A Magyar Szocialista Munkáspárt

Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai 1971. MNL OL M-KS-288. f. 41.cs.151.ő.e., www.archivportal.arcanum.hu/mszmp/a130523.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=APB_1971&pg=28&l=eng (a letöltés ideje: 2015. május 2.)

Folyóiratcikkek

- Alkotmányos rendszerünkről. Kerekasztal-beszélgetés a szerkesztőségben. *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/12, 48–61.
- A kételkedés és a gondolkodás felelőssége. Pártszervezetek a belpolitikai helyzetről és pártról. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/2, 43–53.
- AKSZENTIEVICS György: Ki hogyan érdekelt az üzemi demokrácia gyakorlásában? *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/10, 94–99.
- ANCSEL Éva: Demokratizmus: történelmi munkaeszköz. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/ 8–9, 62–66.
- ANCSEL Éva: A szocialista tudat lehetősége és valósága. *Társadalmi Szemle*, 34 (1979)/ 5, 38–47.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 20(1965) 4, 1–44.
- Állami életünk demokratizmusáról. *Társadalmi Szemle*, 13(1958)/9, 1–12.
- ANTALFFY György: A társadalmi öngazgatásról. *Állam és Igazgatás*, 15(1965)/6, 496–514.
- APRÓ Antal: A tömegek bevonása a társadalmi és az állami munkába: a nevelés legfontosabb módszere. *Állam és Igazgatás*, 10(1960)/ 3, 161–178.
- A tagság bizalma az egyetlen tőkénk. Új szakszervezeti kezdeményezések. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/8–9, 72–82.
- A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra. Aczél György elvtárs válassza a Litteraturnaja Gazeta kérdéseire. *Társadalmi Szemle*, 24(1969)/10, 33–39.
- A szocialista tudat fejlődése. *Társadalmi Szemle*, 34(1980)/8–9, 85–111.
- Az 1957–58-as pártoktatási év néhány ideológiai feladata. *Pártélet*, 2(1957)/3, 3–10.
- BADACSONYI György: Politikai kultúra és a demokrácia kultúrája. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/7–8, 97–105.
- BAK István: A szövetkezeti demokrácia és az egyéni paraszt „szabadsága”. *Pártélet*, 3(1958)/9, 25–30.
- BALOGH József: A vállalat gazdasági és politikai funkcióinak kapcsolata. *Társadalmi Szemle*, 32, (1977) 12, 67–70.
- BALOGH József: A politikai magatartás és vizsgálata. *Társadalmi Szemle*, 34 (1979)/7–8, 105–111.
- BAUER Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 8(1982)/1, 17–42.

BECKL Sándor: Üzemi demokrácia a gazdaságirányítás új rendszerében. *Pártélet*, 11(1966)/8, 10–17.

BENKE Valéria: A marxista-leninista propaganda és a társadalmi valóság. *Társadalmi Szemle*, 34(1979) 5, 3–12.

BERECZ János: A párt vezető szerepe és a közmegegyezés. *Társadalmi Szemle*, 61(1986)/2, 13–24.

Beszámoló a tanácstörvény végrehajtásáról. Papp Lajos írásbeli és szóbeli beszámolója, egységes szerkezetben. *Állam és Igazgatás*, 24(1974)/11, 962–1014.

BIHARI Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle*, 34, (1979) 3, 105–115.

BIHARI Mihály: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 35(1980)/2, 46–56.

BOGNÁR Gyula: Fejlesszük a szocialista demokratizmust. *Pártélet*, 5, (1960)/3, 47–54.

BURÁN Károly: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet*, 5(1960)/ 2, 60–63.

BUZA Márton: Az üzemi demokrácia érvényesítése: a gazdasági vezetők kötelessége. *Társadalmi Szemle*, 32(1977b)/9, 67–71.

CSERMEY Péter: A harminckettedik év lesz az első? Levél a KISZ jövőjéről. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/10, 41–49.

CSILLAG István: Az új „vállalati” szervezet alapvonásai. *Valóság*, 26(1983) 7, 45–59.

DALLOS Ferenc: A nép küldöttei. *Társadalmi Szemle*, 18(1963) 3, 1–6.

DEZSŐ Márta: Gondolatok a választási lista szerepéről. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/10. 58–64.

DOBI István: Alkotmányunk és a tanácsok. *Állam és Igazgatás*, 10 (1960)/8, 561–565.

DOBI István: Termelőszövetkezeti demokrácia és szövetkezeti parasztság. *Társadalmi Szemle*, 15(1960)/10, 9–31.

EGERSZEGI Csaba: Termelési tanácskozás és üzemi demokrácia. Beszélgetés a Magnezitipari Művek igazgatójával. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/9, 81–85.

ERDEI Ferenc: A szövetkezetek elméleti kérdései. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/ 2, 27–39.

FEHÉR Lajos: Erősítsük termelőszövetkezeteink szocialista jellegét. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/2, 13–31.

FEJTI György: A politikai intézményrendszer reformjának útján. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/12, 29–39.

FEKETE-GYÓR ENDRE: Az állampolgárok részvétele a közügyekben. *Állam és Igazgatás*, 28(1978)/7, 591–600.

FERENCZI István: Az üzemi demokrácia: fokozott társadalmi ellenőrzés. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/12, 72–74.

FODOR Mihály: A lakosság közvetlen és állandó részvétele a tanácsok munkájában. *Állam és Igazgatás*, 22(1972)/1, 40–55.

FORGÁCS Imre: Pártirányítás és gazdasági döntéshozatal. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/8–9, 47–53.

FORGÁCS Imre: Gazdasági kibontakozás és pártirányítás. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/3, 35–46.

GARANCZY Gabriella: A vállalati demokrácia egyes munkajogi kérdései. Egy vizsgálat tapasztalatai. *Állam- és Jogtudomány*, 18(1975)/1, 27–57.

GERGŐ Zoltán: A szövetkezetek felső szervei. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/5, 89–92.

GOMBÁR Csaba: Demokratikus politizálás – politikai kultúra. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/3, 47–55.

GYÖRGYFALVAY Miklós: Az üzemi demokrácia mint rendszer. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/4, 93–95.

HAZAFI József: A falugyűlések néhány tapasztalata. *Állam és Igazgatás*, 24 (1974) 8, 693–701.

HERÉDI István: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/9, 78–81.

HÉTHY Lajos: A szakszervezeti bizalmi testületek és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 35(1980)/6, 14–26.

HÉTHY Lajos: Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés. *Társadalmi Szemle*, 42(1987)/6, 56–71.

Hogyan látjuk ma az üzemi demokráciát? *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/9, 64–66.

HUSZÁR Tibor: Pártdemokrácia és vitakultúra. *Pártélet*, 31(1986)/2, 56–58.

INZSEL Ottó – MOLNÁR Géza: A lakóbizottság működésének tapasztalatai. *Állam és Igazgatás*, 28(1978)/6, 498–510.

JANDEK Géza: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet*, 9(1964)/3, 14–19.

KÁDÁR János: Üdvözlés a Társadalmi Szemlének. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 1–4.

KÁDÁR János: A szocializmus építésének néhány magyarországi tapasztalata. *Társadalmi Szemle*, 32, (1977)/2, 3–13.

KÁLLAI Gyula: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 12–39.

KÁLMÁN Endre: A demokrácia változatai és lehetőségei. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/8–9, 7–12.

KARÁDI Béla: A falugyűlés néhány időszerű kérdése. *Állam és Igazgatás*, 25 (1975)/3, 251–260.

KATONA István: Demokrácia és egypártrendszer. *Társadalmi Szemle*, 41(1986)/11, 3–14.

KISS György: A lakóbizottságok helye, szerepe és feladatai. *Állam és Igazgatás*, 23(1973)/9, 807–817.

KILÉNYI Géza: A kormányzati tevékenység továbbfejlesztéséről. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/8-9, 54-63.

KOZMA Ferenc: A gazdaságpolitika vállalatszempléletteről. *Társadalmi Szemle*, 37(1982)/12, 25-39.

KOVÁCS István: Burzsoá és szocialista képviselő. *Társadalmi Szemle*, 18(1963)/2, 15-26.

KOVÁCS Tibor: Az igazgatás társadalmisítása. *Állam és Igazgatás*, 12(1962)/6, 437-449.

KÓHALMI Ferenc: Az üzemi demokrácia és a tanulás. Beszélgetés a Pamutfonóipari Vállalat Lőrinci Gyárában. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/2, 73-77.

KRAUSZ Tamás: A bolsevik típusú pártról - jelen időben. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/1, 39-41.

KULCSÁR Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. *Társadalmi Szemle*, 34(1979) 7-8, 87-96.

LAJTAI György: Vállalati pártmunka és vállalati gazdálkodás. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/4, 63-70.

MACHÁCS Gábor: Az államigazgatási munka társadalmisításának néhány problémája. *Állam és Igazgatás*, 13(1963)/4, 276-284.

MARKÓJA Imre: Forradalmi diktatúra - szocialista törvényesség. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/2, 17-28.

MARKÓJA Imre: A társadalmi bíraskodás problémái hazánkban. *Állam és Igazgatás*, 11(1961)/1, 1-9.

MARKÓJA Imre: A szocialista demokratizmus fejlődésének kérdései. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/11, 30-40.

MAROSÁN György: A pártélet követelményei. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/1, 40-52.

MOLNÁR Imre: A termelőszövetkezeti vezetés fejlesztése. *Pártélet*, 12(1967) 2, 17-25.

NÁDAS Gáspár: A termelőszövetkezeti demokrácia hatása a termelés és közösségi élet fejlődésére. *Pártélet*, 8(1963)/7, 34-39.

NAGY Lajos: Az örökséget tovább is kell fejleszteni. *Társadalmi Szemle*, 23 (1968)/7, 86-88.

NAGY László: A termelőszövetkezetek tevékenységének társadalmi oldala. *Pártélet*, 12(1967)/6, 25-33.

NÉMETH Károly: A párt-demokrácia kérdéséről. *Társadalmi Szemle*, 41(1986)/1, 3-13.

NÉMETH Károly: A párt-demokrácia kérdéséről. *Pártélet*, 31(1986b)/1, 3-15.

NEMES Dezső: A magyarországi revizionizmus kifejlődése, mint az ellenforradalom eszméi előkészítésének szerves része. *Társadalmi Szemle*, 13(1958)/1, 44-60.

NEMES Dezső: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 19(1964)/11, 19-44.

NYERS Rezső: Az ötéves terv derekán. *Társadalmi Szemle*, 19(1964)/2, 1-21.

NYERS Rezső: Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai hatásai. *Társadalmi Szemle*, 23(1968a)/3, 7-21.

NYERS Rezső: Vita közben. *Társadalmi Szemle*, 23(1968b)/10, 70-79.

ORTUTAY Gyula: A társadalmi munkáról. *Állam és Igazgatás*, 10(1960)/9, 641-653.

PÉCSI Ferenc: Pártegység és demokratikus centralizmus. *Társadalmi Szemle*, 14(1959)/6, 1-16.

POROS Tamás: A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 32(1977)/10, 89-94.

POZSGAY Imre: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/10, 17-25.

POZSGAY Imre: A szocialista demokrácia - demokratizálás a párt irányításával. *Társadalmi Szemle*, 33(1978)/5, 28-35.

POZSGAY Imre: Erősítve és hasznosítva a kölcsönös bizalmat. *Társadalmi Szemle*, 34(1979)/6, 3-10.

POZSGAY Imre: Nemzeti egység, közmegegyezés, demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 60(1985)/10, 3-10.

PRÁGER László: Munkahely vagy vállalat? *Valóság*, 24(1981)/5, 82-92.

RADÓ Imre: A társadalmisítás néhány kérdése a kis közösségekben. *Állam és Igazgatás*, 14(1966)/4, 365-370.

SÁNTA Ilona: Pártéletünk lenini elveiről. *Társadalmi Szemle*, 17(1962)/10, 27-37.

SÁRI János: Kell-e nekünk második kamara? *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/11, 56-64.

SCHIFFER Péter: A demokratikus centralizmusról. *Társadalmi Szemle*, 63(1988)/3, 47-56.

SCHLETT István: Közelítések a politikai rendszer reformjához. *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 41-53.

SCHMIDT Péter: Kötelező többes jelölés - az 1985-ös képviseléválasztások tükrében. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/10, 49-57.

SIMONYI Ágnes: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. *Társadalmi Szemle*, 31(1976)/7, 56-65.

SZABÓ István: Demokrácia és törvényesség a termelőszövetkezetekben. *Társadalmi Szemle*, 28(1968)/2, 33-41.

SZABÓ Lajos: A tanácsdemokrácia gyakorlásának egyes kérdései. *Állam és Igazgatás*, 33(1983)/6, 541-551.

SZABÓ Kálmán: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. *Közgazdasági Szemle*, 20(1973)/10, 1152-1168.

SZABÓ Kálmán: A szocialista vállalat. A távlati tudományos kutatási terv országos szintű feladatai. *Magyar Tudomány*, 81(1974a), 1-8.

SZABÓ Kálmán: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, 21(1974b)/7-8, 769-783.

- SZAMEL Lajos: Az államigazgatás társadalmasításának néhány elvi problémája. *Állam és Igazgatás*, 14(1964)/10, 913–918.
- SZAMEL Lajos: A lakosság részvétele a közügyekben és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 22(1967)/3, 31–42.
- SZENTPÉTERI István: A közvetlen demokratikus intézmények mai szerepe. *Társadalmi Szemle*, 20(1965)/7, 30–43.
- SZENTPÉTERI István: Demokrácia és szakszerűség. *Állam és Igazgatás*, 12(1972a)/2, 126–138.
- SZENTPÉTERI István: Demokrácia és szakszerűség II. *Állam és Igazgatás*, 1(1972b)/3, 234–240.
- Szerkesztőségi gondolatok egy új rovathoz (Politikai rendszer – reform – demokrácia). *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 40–41.
- Szerkesztőségi válasz Schlett István cikkére. *Társadalmi Szemle*, 62(1987)/7, 53–56.
- Szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 34(1980)/7, 35–55.
- Tézisek a párton belüli platformszabadság kérdéséhez. A politikai kezdeményezés, a kritika, a nézet-, vélemény- és vitaszabadság érvényesülésének intézményes rendje. *Társadalmi Szemle*, 64 (1989)/2, 39–42.
- TÍMÁR János: Társadalmi-politikai reform – közgazdasági nézőpontból. *Társadalmi Szemle*, 62 (1987)/11, 43–61.
- TÓTH András: A delegálásról. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/4, 58–62.
- TÓTH Benedek: Demokrácia és fegyelem a termelőszövetkezetekben. *Pártélet*, 11(1966)/5, 16–23.
- TÖLGYESSY PÉTER: A gazdasági vállalkozások érdekképviselője. Beszélgetés Beck Tamással. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/12, 38–44.
- UJVÁRI Sándor: A tanácsok szerepe a szocialista közgondolkodás alakításában. *Állam és Igazgatás*, 24(1974)/5, 420–422.
- VÁGI Ferenc: A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezet kettős természete. *Társadalmi Szemle*, 23(1968)/6, 98–102.
- VERBÉLYI Imre: Önkormányzati reform – közigazgatási nézőpontból. *Társadalmi Szemle*, 41(1988)/1, 36–44.
- VÖRÖS Gyula: A proletárdiktatúra és a magyarországi ellenforradalom. Megjegyzések Lenin „A demokráciáról és a diktatúráról” c. gyűjteményes kötet megjelenése alkalmából. *Társadalmi Szemle*, 12(1957)/7–8, 84–89.
- ZELKÓ Lajos: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. *Közgazdasági Szemle*, 23(1976)/12, 1389–1402.
- ZONGOR Gábor: A helyi tanácsok önkormányzatokról. *Társadalmi Szemle*, 63 (1988)/1, 45–51.

Kötetek

- ANDICS Jenő – ROZGONYI Tamás: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- ANTALFFY György: *Állam és demokrácia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- BALOGH et al: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth, Budapest, 1978.
- BEÉR János: *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.
- BIHARI Mihály: *Politikai rendszer és szocialista demokrácia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1985.
- BIHARI Mihály: *Politikai rendszer és demokrácia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1989.
- BUZA Márton: *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Kossuth, Budapest, 1966.
- BUZA Márton: *Az üzemi demokrácia*. Kossuth, Budapest, 1969.
- BUZA Márton: *Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései*. Budapest, Kossuth, 1977a.
- CSOMOR József: *A termelőszövetkezeti demokrácia*. Kossuth, Budapest, 1982.
- DALLOS Ferenc: *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Kossuth, Budapest, 1964.
- Érdekvizonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában*. Szerk. POLGÁR Tibor. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1979.
- ERŐSS László: *Az üzemi demokrácia és az emberi kapcsolatok. Fejezetek a társadalom-lélektan köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest, 1978.
- HÉTHY Lajos: *Vállalatirányítás és demokrácia. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei szervezeti-társadalmi viszonyokban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- KÁDÁR János: *Felszólalás a szocialista brigádok V. országos tanácskozásán* = KÁDÁR János: *A szocializmusért – a békéért. Beszédok és cikkek 1972–1978*. Kossuth, Budapest, 1978, 514–528.
- KAHULITS László: *A szocialista vállalat néhány elvi kérdése* = *Olvasókönyv a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához*. Összeáll. BARTALOS János – VILMOS József. Kossuth, Budapest, 1978/79, 391–413.
- KISS Artúr: *Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia? Politikatudományi vázlatok*. Kossuth, Budapest, 1975.
- KISS Arthur: *Szocializmus és demokrácia*. Kossuth, Budapest, 1988.
- KOZMA Ferenc: *Egyén, vállalat, állam. Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez*. Kossuth, Budapest, 1984.

- LAKOS Sándor: *A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában*. Kossuth, Budapest, 1969.
- ORBÁN Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás, 1945–1961*. Akadémiai, Budapest, 1972.
- PAPP Lajos: *A tanácsok negyedszázados tevékenysége = A tanácsrendszer negyedszázada. Tanulmányok*. Szerk. KOVÁCS Tibor. Nyomtatványellátó Vállalat, Budapest, 1976, 15–105.
- PRÁGER László: *Gazdaságon innen és túl. A szocialista vállalat parttalan funkciói*. Akadémiai, Budapest, 1986.
- SZABÓ Kálmán: *A szocialista vállalat alapfunkciói- politikai gazdaságtani megközelítésből = Vállalati funkciók, vállalati struktúra. Válogatás „A szocialista vállalat” Országos Távlati Tudományos Kutatási Főirány keretében elkészült tanulmányokból*. Szerk. SZABÓ Kálmán. Akadémiai, Budapest, 1977, 9–37.

Hivatkozott irodalom

- A demokrácia*. Eds. OTTO BRUNNER – WERNER, CONZE – Reinhart KOSELLECK. Ford. SZABÓ Márton. József Kádár Kiadó, Budapest, 1999.
- Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József. MTA BTK TI, Budapest, 2015.
- APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.
- BAHTYIN, Mihail: *Nyelv, osztály, ideológia = Mihail BAHTYIN: Beszéd és valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Ford. OROSZ István. Gondolat, Budapest, 1986, 117–192.
- BARTHA Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK KETT. Budapest, 2009.
- BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The Active Utopia*. George Allen and Unwin, London, 1976.
- BENCE György: *Márkus és a kulcsszavak = Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Szerk. ERDELYI Ágnes – LAKATOS András. Atlantisz, Budapest, 1993, 81–99.
- BENCE György: *Politikai filozófia a rezsimforduló után = BENCE György: Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 26–37.
- BENCsik Péter: *Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. Múltunk*, 57(2012)/3, 153–205.
- BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Belvedere, Szeged, 2009.
- BIALER, Seweryn: *Stalin's Successors: Leadership, Stability and Change in the Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris, Budapest, 2005.
- BROWN, Archie: *The Gorbachev Factor*. Oxford University Press, Oxford, 1996.

- BUCHSTEIN, Hubertus – JÖRKE, Dirk: *Rediscribing Democracy. Redescriptions: Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, 11(2007), 178–200.
- COLLIER, David – LEVITSKY, Steven: *Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research*. *World Politics*, 49 (1997)/3, 430–451.
- CONDEE, Nancy: *Cultural codes of the thaw = Nikita Khrushchev*. Eds. William TAUBMAN – Sergei KHRUSHCHEV – Abbott GLEASON. Yale University Press, New Haven & London, 2000, 177–208.
- CRUMP, Thomas: *Brezhnev and the Decline of the Soviet Union*. Routledge, London & New York, 2014.
- CUNNINGHAM, Frank: *Theories of Democracy. A Critical Introduction*. Routledge, London & New York, 2002.
- CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég, Budapest, 2001.
- Dictionnaire critique de la Révolution française*. Dir. Mona OZOUF – François FURET. Flammarion, Paris, 1988.
- DIECKMANN, Walter: *A politikai szavak tartalma = Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerk. SZABÓ Márton – Kiss Balázs – BODA Zsolt. Ford. SZABÓ Márton. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 2000, 28–52.
- ÉBER Márk Áron: *Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról*. *Szociológiai Szemle*, 21(2011)/3, 4–22.
- ENGERMAN, David C.: *Ideology and the origins of the Cold War, 1917–1962 = The Cambridge History of Cold War. Volume 1: Origins*. Eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 20–44.
- FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes – MÁRKUS György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, h. n., 1991.
- FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- FLECK Zoltán: *Jogrendszer, állami szabályozás és igazságszolgáltatás a Kádár-korszakban*. *Múltunk*, 57(2012)/2, 50–89.
- FREEDEN, Michael: *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford, 1996.
- FREEDEN, Michael: *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2003.
- FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1965.
- GALLIE, W. B.: *Essentially Contested Concepts*. *Proceedings of the Aristotelian Society. New Series*, 56(1955–56) 167–198.

GEERTZ, Clifford: *Az ideológia mint kulturális rendszer* = GEERTZ, Clifford: *Az értelmzés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. FEJÉR Balázs. Osiris, Budapest, 2001, 26–72.

GOODING, John: *Socialism in Russia: Lenin and his legacy 1890–1991*. Palgrave – Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2002.

HALMOS Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, (1991)/ 2–3 (Polgárosodás Magyarországon), 131–166.

HALMOS Károly: *A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei = Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból*. Miskolc, 1999, 223–235.

HANSON, Philip: *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. Routledge, London & New York, 2003.

HAVEL, Václav: *Távkihallgatás – Karel Hvíd'ala beszélgetései Václav Havellal. Tiltakozás*. Ford. Varga György. Inerart, Budapest, 1989.

HAWKES, David: *Ideology*. Routledge, London, 2003.

HELD, David: *Models of Democracy. Third edition*. Polity Press, Malden, MA & Cambridge, 2006.

HELLER Mária – NÉMEDI Dénes – RÉNYI Ágnes: *A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben = Értékredek és társadalmi- kulturális változások*. Szerk. SOMLAI Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1992, 109–118.

HORVÁTH Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. *Századvég*, (2006)/2. 3–30.

IFVERSEN, Jan: Jacques Guilhaumou and the French School. *Redescriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, 12(2008), 244–264.

IORDACHI, Constantin – Péter APOR: *Introduction. Studying Communist Dictatorships: From Comparative to Transnational History*. East Central Europe, 40.(2013), 1–35.

JERVIS, Robert: *Identity and the Cold War = The Cambridge History of Cold War. Volume 2: Crises and Détente*. Eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 22–44.

KÄHÖNEN, Aappo: *Optimal planning, optimal economy, optimal life? The Kosygin reforms, 1965–1972 = Competition in Socialist Society*. Eds. Katalin MIKLÓSSY – Melanie ILIC. Routledge, Oxford & New York, 2014, 23–41.

KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998.

KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest, 2014.

KEMP-WELCH, Anthony: *Poland under Communism: A Cold War History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Emmet KENNEDY: *A Philosophe in the Age of Revolution. Destutt de Tracy and the Origins of „Ideology”*. American Philosophical Society, Philadelphia, 1978.

KISS Viktor: *Marx & ideológia*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

KONDOR Attila Csaba: *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban: „A mechanizmus fojtogat bennünket”*. Napvilág, Budapest, 2013.

KONRÁD György – SZELENYI Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé*. Gondolat, Budapest, 1989.

KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kornai János válogatott munkái, II. kötet*. Kalligram, Pozsony, 2012.

KOSELLECK, Reinhart: The Temporalisation of Concepts. *The Finnish Yearbook of Political Thought*, 1(1997) 16–25.

KOSELLECK, Reinhart: *The Unknown Future and the Art of Prognosis* = KOSELLECK, Reinhart: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Transl. Todd Samuel PRESNER and others. Stanford University Press, Stanford, CA, 2002b, 131–148.

KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Budapest, 2003a, Atlantisz.

KOSELLECK, Reinhart: *Újkor*. *Modern mozgásfogalmak szemantikájáról* = KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003b, 345–400.

KOSELLECK, Reinhart: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán – SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003a, 299–319.

KOSELLECK, Reinhart: Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe. Contributions to the History of Concepts*, 6(2011)/1, 1–37.

KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, CA, 1995.

KOTKIN, Stephen: *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*. Oxford University Press, Oxford, 2008.

KOVÁCS Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest, 2010.

KRAMER, Mark: Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*, 25(1999)/4, 539–576.

KUCZI Tibor: *Szociológia, ideológia, közbeszéd* = KUCZI Tibor – BECSKEHÁZI Attila: *Valóság '70*. Sciencie Humana, Budapest, 1992, 9–111.

Kulturtransfer im Epochenumbruch Frankreich – Deutschland 1770 bis 1815 Bd. 1–2. Hrsg. LÜSEBRINK, Hans-Jürgen – REICHARDT, Rolf. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 1997.

LARRAIN, Jorge: *The Concept of Ideology*. The University of Georgia Press, Athens, GA, 1979.

LARRAIN, Jorge: *Marxism and Ideology*. Gregg Revivals, Aldershot, 1991.

LENIN, Vlagyimir Iljics: *Állam és forradalom*. Ford. Rudas László. Kossuth, Budapest, 1977.

LENGYEL László: Az utódlási harc. A kádári párt bukása. *Rubicon*, 9(1998)/1, 40–45.

LINZ, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lynne Rienner, Boulder, CO & London, 2000.

LOVEJOY, Arthur O.: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1953.

LÖWENTHAL, Richard: Totalitarianism reconsidered. *Commentary*, 29(1960), 504–512.

LÖWENTHAL, Richard: *Development vs. Utopia in Communist Policy = Change in Communist Systems*. Ed. JOHNSON, Chalmers. Stanford University Press, Stanford, CA, 1970.

LÖWENTHAL, Richard: *Beyond totalitarianism?* In: Irving HOWE (ed.): *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*. New York, 1983, Harper&Row. 209–267.

LÜDTKE, Alf: *The historiography of everyday life: The personal and the political = Culture, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*. Eds. SAMUEL, Raphael – Gareth STEDMAN JONES. Routledge, London, 1982, 38–54.

MAIER, Charles S.: *A demokrácia sorsa a francia forradalom után = A demokrácia. Befejezetlen utazás Kr. e. 508 – Kr.u. 1993*. Szerk. DUNN, John. Akadémiai, Budapest, 1992, 191–237.

MALIA, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*. Free Press, New York, 1994.

MANNHEIM Károly: *Ideológia és utopia = MANNHEIM Károly: Ideológia és utópia*. Ford. MEZEI I. György. Atlantisz, Budapest, 1996, 69–129.

Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. HORVÁTH Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.

MITCHELL, Nancy: *The Cold War and Jimmy Carter = The Cambridge History of Cold War. Volume 3: Endings*. Eds. LEFFLER, Melvyn P. – ARNE WESTAD, Odd. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 66–88.

MOMMEN, André: *Stalin's Economist: The Economic Contributions of Jenő Varga*. Routledge, Oxford & New York, 2011.

MÜLLER, Jan-Werner: *Contesting Democracy: Political Ideas in the Twentieth-century Europe*. Yale University Press, New Haven, CO & London, 2011.

NORVAL, Aletta: The Things We Do with Words: Contemporary Approaches to the Analysis of Ideology. *British Journal of Political Science*, 30(2000)/2, 313–346.

OUIMET, Matthew J.: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 2003.

Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012.

PALONEN, Kari: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Ford.: VINCZE Hanna Orsolya. L'Harmattan, Budapest, 2009.

PAP Milán: *Politikai gondolkodás mint ideológia. Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata = Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete, 2014*. Szerk. EKERT Mária – MOLNÁR Attila Károly. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest, 2014, 7–23.

PAREKH, Bhikhu: *Marx's Theory of Ideology*. Croom Helm, London, 1982.

PITTAWAY, Mark: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.

PITTAWAY, Mark: *A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958*. Ford. BARÁTH Katalin = *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Szerk. GYÁNI Gábor – RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2007, 49–71.

PREÈAN, Vilém: The democratic revolution. *Journal of Democracy*, 1(1990)/1, 79–85.

RAINER M. János: *A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948 = A fordulat évei 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. Szerk. STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998, 17–39.

RAINER M. János: „Helyezkedés” a csúcson. Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962 = RAINER M. János: *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 73–91.

RIEBER, Alfred J.: *Popular Democracy: An Illusion? = Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed. Vladimir TISMÁNEANU. Central European University Press, Budapest & New York, 2009, 103–136.

RICHTER, Melvin: Begriffsgeschichte and the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 48(1987)/2, 247–263.

RICHTER, Melvin: *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

RICHTER, Melvin: More than a Two-way Traffic: Analyzing, Translating, and Comparing Political Concepts from Other Cultures. *Contributions to the History of Concepts*, 1(2005)/1, 7–21.

ROSANVALLON, Pierre: *The New Social Question: Rethinking the Welfare State*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2000.

ROSANVALLON, Pierre: *A gondoskodó állam és a szociális állampolgárság = ROSANVALLON, Pierre: Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek*. Ford. Lakatos Ágnes. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

ROUSSEAU, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről = ROUSSEAU, Jean-Jacques: Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: LUDASSY Mária. Ford. Kis János. Magyar Helikon, Budapest, 1978.

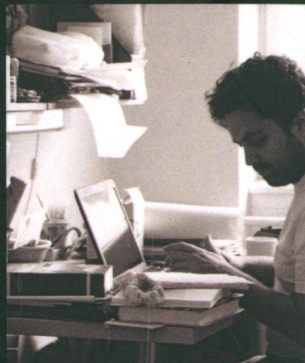
- SANDLE, Mark: *Brezhnev and developed socialism: The ideology of Zastoi? = Brezhnev Reconsidered*. Eds. BACON, Edwin – SANDLE, Mark. Palgrave – Macmillan Houndmills, Basingstoke, 2002, 165–188.
- SARTORI, Giovanni: *Demokrácia*. Ford. SOLTÉSZ Erzsébet. Budapest, 1999, Osiris.
- SHAPIRO, Ian: *The State of Democratic Theory*. Princeton University Press, Princeton, N. J. – Oxford, 2003.
- SURI, Jeremi: The Promise and Failure of 'Developed Socialism'. The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring. *Contemporary European History*, 15(2006) 2, 133–158.
- SZABÓ Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949*. Kossuth, Budapest, 1970.
- SZABÓ Márton: A rendszerváltozás szemantikája. *Politikatudományi Szemle*, 2(1993)/ 4, 167–181.
- SZABÓ Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest, 2000.
- SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8(2007)/27, 99–119.
- SZÁNTÓ Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.
- SZAMUELY László – CSABA László: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban-közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998.
- TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012.
- THOMAS, Daniel C.: *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 2001.
- THOMAS, Daniel C.: Human Rights Ideas, the Demise of Communism, and the End of the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 7(2005)/2, 110–141.
- TILMANS, Karin – VELEMA, Wyeger: Applying Begriffsgeschichte on Dutch History: Some Remarks on the Practice and Future of a Project. *Contributions to the History of Concepts*, 2(2006)/1, 43–59.
- TITOV, Alexander: *The 1961 party program and the fate of Khrushchev's reforms = Soviet State and Society Under Khrushchev*. Eds. ILIC, Melanie – SMITH, Jeremy. Routledge, Oxford & New York, 2009, 8–26.
- TITOV, Alexander: *The Central Committee apparatus under Khrushchev = Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953–1964*. Eds. SMITH, Jeremy – ILIC, Melanie. Routledge, London & New York, 2011, 41–60.

- TOMPSON, William J.: *Industrial Management and Economic Reform under Khrushchev = Nikita Khrushchev*. Eds. TAUBMAN, William – KHRUSHCHEV, Sergei – GLEASON, Abbott. Yale University Press, New Haven & London, 2000.
- TORRANCE, John: *Karl Marx's Theory of Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- TÓKÉS Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth, Budapest, 1998.
- TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum, Budapest, 2011.
- TRENCSENYI Balázs: *The Politics of "National Character": A Study of Interwar East European Thought*. Routledge, London & New York, 2012.
- VARGA, Eugene: *The „People's Democracies”: Varga, Democracy of a New Type (1947) = Documentary History of Communism. Volume 2: Communism and the World*. Ed. DANIELS, Robert V. I. B. Tauris&Co, London, 1985.
- VARGA Tamás: A politikai kultúra fogalma és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 6(1997)/3, 133–158.
- VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tüdőöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013.
- WILLIAMS, Raymond: *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press, New York, 1985.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. NEUMER Katalin. Atlantisz, Budapest, 1998.
- WOHLFORTH, William C.: Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*, 26(2000)/2, 327–331.
- ZUBOK, Vladislav: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C., 2007.

X 228069

Diktatúra volt-e a Kádár-rendszer? S ha igen, miképpen volt az? Ebből a problémából indul ki kötetében a szerző, feltételezve, hogy a választ a korszak hivatalos ideológiájában leli meg. Zavarba ejtő ugyanis, hogy míg a kommunista rezsim magát diktatúraként deklarálta, addig az ideológiai szövegekben a demokrácia és a demokratizmus fogalmi számtalanszor felbukkannak igen eltérő és váratlan kontextusokban. A korszak ideologizáló pártértelmisége egyaránt ír, beszél és vitatkozik az állam demokratikus mechanizmusairól, pártdemokráciáról, szakszervezeti demokráciáról, szövetkezeti demokráciáról, tanácsdemokráciáról, üzemi demokráciáról, sőt a proletariátus demokratikus diktatúrájáról is. A szocialista demokrácia ideologikus fogalma, amely magában foglalja az előbb említett, jelzős demokráciakoncepciókat, a kádári rezsim hosszú távú, társadalomalakító terveit és a szocialista társadalom jövőjével kapcsolatos elvárásait fejezi ki. Arra mutat rá, hogyan képzelték el a munkások, parasztok, értelmiségiek életének és közösségi tudatának átalakulását, a munkahely, a helyi társadalmi viszonyok és a mindennapi élet szocialista demokratizálódását a korszakban. Kádár demokráciája, a szocialista demokrácia így egy irányított politikai és társadalmi átalakulást jelöl, egy olyan folyamatot, amelyben a társadalmi vita erőltetett ösztönzése a megvitatható politikai témák korlátozásával járt együtt. Ugyanakkor a szocialista demokrácia a „hétköznapi ember”, a „kisember” személyes érdekeire is apellált, a lokális akaratkifejezés demokratizálását előtérbe helyezve, ezzel is csökkentve annak az esélyét, hogy az érdekütközések a nagypolitika terepén, esetleg tömeges formában jelenjenek meg. Kádár demokráciája az irányított demokrácia egy formája, amely a szocialista jövőbe vetítette magát. Mivel e jövő sohasem teljeseedett be, joggal nevezhetjük a szocialista demokráciát – Reinhart Koselleck német történész kifejezésével – a Kádár-rendszer „elmúlt jövőjének”.

Pap Milán (1983) a Nemzeti Közszo l g alati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központjának és az MTA TK Politikatudományi Intézetének munkatársa. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a University of Sheffield politikatudományi tanszékein szerzett politológusi diplomát, doktori disszertációja védés előtt áll az ELTE-n. Kutatásának középpontjában a modern magyar politikai gondolkodás nyelve és fogalmai, illetve a kortárs politikaelmélet áll. 2009 óta tagja az MTA Politikai Diskurzuselméleti Kutatócsoport „diskurzív műhelyének”, 2014–2015-ben a Molnár Tamás Kutató Központ ösztöndíjasa. Az Olvasó a szerző első kötetét tartja kezében, amely egyúttal doktori disszertációjának szerkesztett változata.

2500 Ft

ISBN 978-615-5527-54-8

9 786155 527548